

**HŘBITOV PŘI KOSTELE SV. JAKUBA V BRNĚ
VYHODNOCENÍ ARCHEOLOGICKÝCH
POZNATKŮ**

ANTONÍN ZŮBEK

HŘBITOV PŘI KOSTELE SV. JAKUBA V BRNĚ
—
VYHODNOCENÍ ARCHEOLOGICKÝCH POZNATKŮ

Mgr. Antonín Zúbek, Ph.D.

Brno 2016

ARCHAIA
BRNO
o. p. s.

**HŘBITOV PŘI KOSTELE SV. JAKUBA V BRNĚ
VYHODNOCENÍ ARCHEOLOGICKÝCH POZNATKŮ**

Vydavatel: Archaia Brno o. p. s.

Adresa redakce: Bezručova 15, 602 00 Brno

E-mail: brno@archaiabrno.cz

Http://www.archaiabrno.org

Tel.: 515 548 650

Technická redakce: Bc. Lucie Černá, Mgr. Lenka Sedláčková

Recenzenti: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc., doc. PhDr. Rudolf Krajíc, CSc.

Překlad anglického resumé: Mgr. Jana Klíčová

Jazyková korektura: Bc. Lucie Černá

Sazba a grafická úprava: Archaia Brno o. p. s.

Návrh obálky: Archaia Brno o. p. s.

Obálka: Výřez z obrazu, Fra. Dominucus Pistorius, Brno od jihovýchodu, 1692, mědiryt z roku 1758
dodatečně kolorovaný temperou uložený v Muzeu města Brna, inv. č. 2300 a fotografie z archivu
společnosti Archaia Brno o. p. s.

Brno 2016

ISBN: 978-80-905546-6-5

© Archaia Brno o. p. s., Antonín Zůbek

OBSAH

ÚVOD	3
I. HISTORICKO-TOPOGRAFICKÝ KONTEXT	7
I.1 Pohřbívání na území historického Brna a jeho bezprostředního zázemí v období středověku a novověku	8
I.2 Stručná historie svatojakubského hřbitova	10
I.3 Topografická pozice svatojakubského hřbitova v rámci města	13
I.4 Geomorfologické podmínky prostoru a jeho vývoj před vznikem svatojakubského hřbitova	14
II. ARCHEOLOGICKÁ PRAMENNÁ ZÁKLADNA	17
II.1 Archeologické výzkumy v prostoru hřbitova a jeho okolí	18
II.2 Metodika archeologického výzkumu svatojakubského hřbitova	23
III. VÝSLEDKY VÝZKUMŮ KE KOMPLEXU HŘBITOVA	29
III.1 Svatojakubský sakrální okrsek a jeho subjekty	30
III.1.1 Kostel	30
III.1.2 Kaple	32
III.1.3 Fara	35
III.1.4 Škola	36
III.1.5 Kaplanka	36
III.2 Topografické vymezení hřbitova a jeho vývoj	37
III.3 Podoba hřbitova	47
IV. VÝSLEDKY VÝZKUMŮ K FUNERÁLNÍ STRÁNCE HŘBITOVA	55
IV.1 Parametry získaného souboru pohřbených jedinců	56
IV.1.1 Počet získaných pohřbů	56
IV.1.2 Časové zařazení jednotlivých pohřbů	57
IV.2 Pohřební ritus	62
IV.2.1 Hrob a jeho úprava	62
IV.2.2 Poloha pohřbených jedinců	65
IV.2.3 Orientace pohřbů	74
IV.2.4 Pohřební schránky	75
IV.2.5 Pohřební výbava	77
IV.2.6 Vícečetné pohřby	79
IV.2.7 Zvláštní jevy	92
V. ZÍSKANÝ HŘBITOVNÍ MOBILIÁŘ	97
V.1 Oděv a obuv	101
V.2 Šperky	111
V.3 Zbraně a výstroj	113
V.4 Předměty osobní zbožnosti	114
V.5 Předměty symbolického významu a doklady funerálních zvyklostí	126
V.6 Ostatní předměty	130
VI. ANTROPOLOGICKÝ EXKURS	133
ZÁVĚR	137
PRAMENY, LITERATURA A SEZNAM ZKRATEK	145
RESUMÉ	165

ÚVOD

Tematickým objektem předkládané práce je zaniklý hřbitov, který se rozkládal během vrcholného středověku a novověku v bezprostředním okolí kostela sv. Jakuba v Brně. Dnes se na jeho podstatné části rozprostírá Jakubské náměstí. Vymezeno je zástavbou, která vznikala během 19. a 20. století poté, co byl hřbitov zrušen.

Jako místo, kam jsou ukládáni zemřelí, souvisí hřbitov s problematikou pohřbívání, v širším pohledu s tematikou umírání a smrti. Smrtí se v dnešním obecném pojetí rozumí ukončení fyzické existence člověka na Zemi. Jako jednomu z nejvýraznějších fenoménů v lidském bytí byla smrti a umírání věnována v myšlenkových počinech člověka nemalá pozornost. Dělo se tak zřejmě od počátků lidstva. Téma se stalo předmětem náboženských a filozofických výkladů. Umíráním a smrtí se zabývá celá řada vědních oborů přírodovědných a humanitních. ¹⁾ Je tedy pochopitelné, že se promítly také do zájmu věd historických. Obdobně je tomu u „zúženého“ tématu pohřbívání. To jako fenomén má nepodstatně kratší historii. První nakládání s ostatky zemřelých soukmenovců (ve

smyslu kultu mrtvých) máme nepochybně prokázáno v závěru středního paleolitu. ²⁾ Doklady se výrazně zintenzivňují až s existencí zemědělských civilizací mladší doby kamenné. Tématu smrti a umírání během vrcholného středověku a novověku v prostoru západoevropské křesťanské civilizace věnovala pozornost řada badatelů v oblasti historické vědy. Zvýšený zájem přišel hlavně s 2. polovinou 20. století. Vzniklo velké množství prací, většinou v oblasti západní Evropy. ³⁾ Ve stejném období začaly vznikat také publikace zaměřené výhradně na konkrétní téma pohřbívání a pohřebního ritu křesťanského středověku a novověku. Ze zahraničních jsou to například Christopher Daniell, Martin Illi, Susi Ulrich-Bochsler. ⁴⁾ Pro oblast našich zemí představují základní souhrn především práce Josefa Ungera, ⁵⁾ sloužící jako výukové příručky na vysokých školách. Dále se tématem zabývají studie Martina Čechury a Michaely Králíkové, ⁶⁾ konkrétně pro Moravu práce Petra Malíka a především Michala Živného. ⁷⁾ Do prací se promítly poznatky historické, archeologické a antropologické. Téma však bylo zpracováno i z pohledu etnografie. ⁸⁾ Do popředí zájmu se dostává také problematika samotných pohřebních míst. ⁹⁾

¹⁾ Dnes je bádání tak daleko, že dokonce vznikla encyklopedie smrti (HOWARTH–LEAMAN eds. 2001).

²⁾ SVOBODA 2003.

³⁾ Zabývat se jimi blíže není předmětem předkládané studie. Jen sepsat jejich seznam vydá na samostatnou publikaci. Několik bibliografických příruček už je k dispozici (např. DERWICH 1997a; b; FULTON et al. 1976; GOODY 1974; MCMAINNERS 1981b; VOVELLE 1976; 1982). Přehledy současného bádání přináší od 90. let časopis *Mortality*. Existuje také několik internetových zdrojů. Na některé z nich ve své práci upozornil Tomáš Malý (2008). Ten také stručně prochází základní produkci k tématu smrti a to nejen z okruhu historie, ale také z oblasti umělecko-historické a literárněvědní. Není-li možné zde podat vyčerpávající bibliografický souhrn, je na místě vyjmenovat alespoň nejvýraznější „klasiky“ a jejich díla, zabývající se fenoménem smrti z hlediska historie. Jejich závěry v určitých směrech ovlivnily předkládanou práci a naopak ta se je snaží v některých bodech testovat. Abecední výčet je následující: Danièle Alexandre-Bidon (1998), Philippe Ariès (1949; 1967; 1974a; b; 1975; 1977; 1981; 1983a; b; 1985; 2000a; b), James R. Banker (1988), Steven Basset (ed. 1992), Paul Binski (1996), Thomas S. R. Boase (1972), Arno Borst (ed. 1993), Herman Braet – Werner Verbeke (eds. 1983), Samuel K. Cohn (1988), Marek Derwich (ed. 1997), Peter Dinzelbacher (2004), Edelgart E. Dubruck – Barbara I. Gusick (1999), Carlos M. N. Eire (1995), Norbert Fischer (2001), Patrick J. Geary (1994), Arnold van Gennep (1909; 1960; 1997), Bruce Gordon – Peter Marshall (eds. 2001), Dawn Hadley (2001), Ralph Houlbrooke (ed. 1989; 1998), Richard Huntington – Peter Metcalf (1979), Pierre Chaunu (1978), Jacques Chiffolleau (1980), Edmund Kizik (1998), Craig Koslofsky (1995; 2000), Michel Lauwers (1997; 2002; 2005), François Lebrun (1971), Julian Litten (1991), John McManners (1981a), Norbert Ohler (1990; 2001), David E. Stannard (1973; 1977), Michel Vovelle (1970; 1983), Joachim Whaley (ed. 1981), Siegfried Wollgast (1992).

⁴⁾ DANIELL 1999; ILLI 1992; ULRICH-BOCHSLER 1997.

⁵⁾ UNGER 2002b; 2006a. Kromě nich např. UNGER 2000; 2002a; 2003; 2006b; 2007; 2011a.

⁶⁾ ČECHURA 2010; KRÁLÍKOVÁ 2007b.

⁷⁾ MALÍK 1995; ŽIVNÝ 2005. Téma je natolik „atraktivní“, že se v poslední době stává námětem celé řady závěrečných studentských prací na našich vysokých školách. Za mnohé alespoň práce obecnějšího rozsahu HANUŠOVÁ 2008; KARÁSKOVÁ 2010; KUDLÁČKOVÁ 2006; LAŠTOVICOVÁ 2010; MALINOVÁ 2002; RUBINKOVÁ (dnes Králíková) 1999.

⁸⁾ V obecnějším pohledu např. BEDNÁRIK 1939; BIEGELEISEN 1929; DOMORÁZEK 1895; FISCHER 1921; CHARVÁT 1985; NAVRÁTILOVÁ 1993; 1998; 2004; k dispozici je také celá řada prací zaměřených na dílčí regiony.

⁹⁾ Hřbitovy se stávají středem pozornosti nejen historické a archeologické vědy. Nahlíženo je na ně také z hlediska architektonického a uměnovědného. Dostávají se do zájmu památkové péče a jsou vnímány jako neoddělitelná součást sociokulturní krajiny. Zdá se, že se jedná o celoevropský trend (např. BLÁHA 2001; BOEHLKE 1984; BURAK–OKÓLSKA 2007; EPPLER ed. 2009; FISCHER–HERZOG eds. 2005; GRETZSCHEL 1996; GRODZISKA 1992; HEUER 1995; JÖCKLE 2011; KAŠING 2009; KAŠPAR–SKALICKÁ eds. 2006; KOSMAN 1994; KOVÁŘ 2001; LEISNER–NEUMANN eds. 2002; MUCHE 2007; NEČASOVÁ–VALÚŠEK 2006; NIEDZIELSKA 1992; RAHN 2008; RODWELL 1981; SÖRRIES 2003; 2011; STEJSKAL–ŠEJVL et al. 2011; TAAVI et al. 2006; URBAN 1998; WACHOWSKI ed. 2010; WOPOLE 2003). Museum für Sepulkralkultur v německém Kasselu vydává časopis „Friedhof und Denkmal – Zeitschrift für Sepulkralkultur“ a specializovanou řadu „Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur: Wörterbuch zur Sepulkralkultur“.

Jmenované práce (především západoevropských badatelů) jasně dokládají, že středověký hřbitov nebyl pouze místem, kde docházelo k ukládání ostatků zemřelých. Nejednalo se výhradně o „svět mrtvých“. Hřbitov náležel také „světu živých“. Byl nedílnou součástí sídelního celku. Vedle kostela se jednalo o nejsvětější místo komunity. Stejně jako kostel také hřbitov poskytoval azyl pronásledovaným. Přestože byla hřbitovní půda posvátná, probíhaly zde i ryze světské záležitosti. Hřbitovy sloužily jako obecní shromaždiště, konaly se tu soudy, trhy a různé oslavy. Některé byly opevňovány a ve válečných dobách poskytovaly útočiště pro obyvatele a jejich majetek. Docházelo také k hospodářskému využívání hřbitovních pozemků (např. pastva dobytka, žnutí trávy, výsadba ovocných stromů). ¹⁰⁾

Vytčeným cílem práce je shrnutí poznatků k problematice svatojakubského hřbitova, které byly získány během dosavadních archeologických výzkumů. V kontextu výše nastíněných myšlenek se práce neomezuje pouze na funerální funkci hřbitova, ale sleduje také případné doklady jeho využití k světským účelům a jeho vztah a soužití se světem živých, tedy s poměrně dynamicky se vyvíjejícím městem, kterým Brno v průběhu středověku a novověku nepochybně bylo. Zde bych zdůraznil jednu skutečnost, která z historického bádání jasně vyplývá, a to, že hřbitov a zejména středověký hřbitov městský byl nedílnou součástí organismu města. Jednalo se sice svým způsobem o samostatný, svými funkcemi jasně vymezený subjekt, ten však s ostatními městskými složkami koexistoval, souvisel a „spolupracoval“. Vyzdvihnout lze především topografický a prostorový kontext hřbitova v rámci města, jeho návaznost na měšťanskou zástavbu, vymezení jeho hranice vůči ní, jeho rozšiřování či ústup atd. ¹¹⁾

Archeologické výzkumy jsou pro velkou část otázek týkajících se problematiky svatojakubského hřbitova jediným zdrojem informací. Realizované akce však ani zdaleka nevyčerpaly možný informační přínos archeologických pramenů. Hřbitov, respektive to, co z něho zůstalo zachováno do dnešních dnů, nebyl prozkoumán kompletně. Všechny archeologické výzkumy byly vyvolány a tudíž také limitovány stavebními počiny. Nezodpovězena zůstává celá řada otázek. Vyřešení všech témat by ovšem neumožnila ani kompletní

exkavace archeologických terénů. Limitem je vedle dnešních schopností archeologické vědy také stav příslušné pramenné základny. Ta v případě takového subjektu, jakým byl dlouhodobě a intenzivně využívaný hřbitov uprostřed živoucího organismu města, některé z požadovaných informací již neobsahuje. Ztratila je během svého utváření.

Výsledky archeologických výzkumů na svatojakubském hřbitově byly dosud publikovány velice torzovitě a spíše jen informativním způsobem. Některé akce nebyly dokonce zpracovány ani do podoby náleзовé zprávy. Existující zprávy mají často charakter obecnějších shrnutí bez podrobnějších analýz. Upozaděna je v nich většinou problematika spojená s funerálními aktivitami.

Ani předkládaná práce není ve své náplni zcela vyčerpávající. Archeologických výzkumů dotýkajících se svatojakubského hřbitova proběhla celá řada a jejich informační přínos je obrovský. Publikaci lze charakterizovat jako vybraný souhrn informací, získaných archeologickými výzkumy. ¹²⁾ Jedná se spíše o stručný přehled, který by měl sumarizovat dosavadní výsledky a poukázat na možné budoucí studium jednotlivých problémů, které by si zasloužily podrobnější analýzu. Úroveň zpracování jednotlivých témat není v práci jednotná. Na některá je pouze upozorněno, jiná jsou studována hlouběji, někdy také v obecném srovnání s výsledky výzkumů jiných lokalit.

Práce je koncipována do 6 základních okruhů (oddílů), samostatně stojí Úvod a Závěr. Hlavní těžiště jejího přínosu je položeno v oddílech III a IV. Okruhy I, II, V a VI lze označit jako doplňkové.

I. okruh představuje stručné shrnutí historických a topografických náležitostí svatojakubského hřbitova.

II. okruh je věnovaný pramenné základně (archeologickým výzkumům), se kterou publikace pracuje a z níž při svých závěrech vychází.

¹²⁾ Práce není koncipována (ani tak nebyla zamýšlena) jako katalogový soupis zkoumaných situací. „Klasické papírové“ vydání by přesahovalo únosnou mez. Jenom základní přehled situací z akce č. A057/2003 si vyžádal náleзовou zprávu, která sestává ze šesti objemných svazků. Zpracování velkých archeologických výzkumů tímto způsobem postrádá reálnou smysluplnost a je ve své podstatě přežitkem. Vyhodnocení lokalit takového typu, jaký představuje svatojakubský hřbitov, si již nezbytně vyžaduje použití informačních systémů, které pracují s digitalizovanými daty. Použitelná publikace výsledků by měla mít rovněž digitální rozměr. Papírová forma může představovat zajisté pozoruhodný „řemeslný výtvar“, bude však postrádat zpětnou vazbu pro efektivní orientaci v datech a jejich případném využití.

¹⁰⁾ ARIES 2000a, 84–93; DANIELL 1999, 109–114; DESCOEUDRES et al. 1995, 12; DÜLMEN 1999, 231; HEERS 2006, 38–41; ILLI 1992, 37–41; NAVRÁTILOVÁ 2004, 269–270; OHLER 2001, 16, 186–187; UNGER 2006a, 59–60, 104; WINTER 1892, 197, 470.

¹¹⁾ Kromě již citovaných prací také několik studií v KRABATH–PIEKALSKI–WACHOWSKI 2011.

III. okruh shrnuje výsledky výzkumů týkajících se sakrálního okrsku u sv. Jakuba jako celku. Zaměřuje se na jeho vztah k okolní zástavbě. Snaží se postihnout podobu hřbitova a případné informace k jeho „profánní“ (nefunerální) funkci.

IV. okruh se vyjadřuje k funerální stránce hřbitova, především k problematice získaného souboru pohřbených jedinců a pohřebního ritu.

V. okruh se věnuje získanému hřbitovnímu mobiliáři s důrazem na předměty pohřební výbavy.

VI. okruh stručně informuje o rozsahu a úrovni dosavadního antropologického zpracování získaných kosterních ostatků.

Publikace je po informační stránce mírně upravenou podobou autorovy disertační práce z roku 2013, která byla obhájena v následujícím roce na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Její poznatky jsou tedy ukotveny k příslušnému datu. Týká se to především citačního aparátu, který je aktualizován k počátku roku 2013.

I. HISTORICKO-TOPOGRAFICKÝ KONTEXT

I.1 Pohřbívání na území historického Brna a jeho bezprostředního zázemí v období středověku a novověku (Obr. 1)

Stav bádání

Problematika pohřbívání na území historického Brna a jeho bezprostředního zázemí v období středověku a novověku nebyla dosud souhrnně zpracována. Z historického pohledu jí byla věnována jen okrajová pozornost. V souhrnných pracích o dějinách Brna se objevují většinou jen velmi stručné zmínky o vlastních hřbitovech. ¹³⁾ Ojedinelou je práce Mileny Flodrové věnovaná brněnským hřbitovům. ¹⁴⁾ Svým rozsahem a úrovní však nepřekročila formát „populární brožury“. Přínos historických pramenů zejména pro období raného středověku je k danému tématu takřka nulový. Situace se zlepšuje od 13. a především 14. století s narůstající pramennou základnou. I tak se prameny většinou omezují na stručné zmínky o kostelech, hřbitovech, farnostech apod. Komplexně nebyly dosud shrnuty v žádné souborné studii, využívány byly pouze jednotlivě v dílčích pracích. Historiografie zůstává hodně dlužná především období novověku s jeho poměrně bohatou pramennou základnou.

Z archeologického hlediska shrnula naposledy danou problematiku v roce 2006 stať kolektivu autorů ze společnosti Archaiia Brno, o. p. s. ¹⁵⁾ Jedná se ovšem pouze o stručného průvodce dosavadním stavem. Kromě toho se i on s přibývajícím archeologickými výzkumy stal do jisté míry antikvovaným.

Stručná historie

Z nejstaršího období 6.–8. století se nepodařilo dosud nalézt na předmětném území žádné jasné doklady pohřebních aktivit. Otázkou je struktura osídlení kraje. Sídlištní aktivity této éry však byly zcela jednoznačně doloženy v prostoru Spálené ulice. ¹⁶⁾ Není vyloučeno, že přibývajícím výzkumy v daném prostoru nakonec odhalí i příslušné nekropole.

Z období 9.–10. století známe dvě pohřebiště. Jedno se nacházelo na pravobřeží Svratky v dnešním areálu kláštera Milosrdných bratří při východní straně Vídeňské ulice. Odkryto

zde bylo celkem 11 hrobů. ¹⁷⁾ Za pozůstatky druhé nekropole lze považovat 4 hroby nalezené v prostoru severně od Starobrněnské ulice. ¹⁸⁾ Ojedinelý hrob, který lze datovat do tohoto období, byl odkryt také při výzkumu ve starobrněnském klášteře na Mendlově náměstí. ¹⁹⁾ Je možné, že byl součástí další nekropole.

Pro období 11.–12. století máme doloženo pohřbívání v okolí rotundy v areálu pozdějšího starobrněnského kláštera, jejíž počátky jsou kladeny na přelom 10. a 11. století. ²⁰⁾ Písemné prameny o její existenci nemluví. Výzkum nebyl zatím dostatečně vyhodnocen. ²¹⁾ Další pohřebiště s rotundou bylo lokalizováno na pravobřeží Svratky při západní straně Vídeňské ulice. Vyzvednuto bylo doposud 300 pohřbů. ²²⁾ Do 2. poloviny 12. století až počátku 13. století bylo zařazeno také 24 jedinců pohřbených u první stavební fáze kostela sv. Petra. ²³⁾

Výrazná změna dosavadních poměrů nastala ve 13. století. Dochází k založení a rozvoji města Brna, od té doby ústředního a rozhodujícího prvku oblasti. Zároveň se začíná utvářet stabilní síť farností. ²⁴⁾ Poměrně rychle se také zvyšuje počet obyvatel, na němž se v počátečním období podílí do jisté míry příliv cizích kolonistů (viz oddíl I.2).

Vnitřní město bylo rozděleno na dva farní obvody. Jižní část spravoval kostel sv. Petra, při němž se nacházel ústřední hřbitov farnosti. ²⁵⁾ Po jistou dobu se pohřbívalo u kostela sv. Michala na Dominikánském náměstí, který se stal filiálním k svatopetrskému chrámu. ²⁶⁾ Severní část města spadala pod jurisdikci kostela sv. Jakuba, kolem něhož se rozprostírala farní nekropole. Jistý počet měšťanů mohl být pohřben v klášteřích, které byly zahrnuty do obvodu města (dominikánský, minoritský, herburský). ²⁷⁾ Zřejmě zde však byli ukládáni především členové jednotlivých řádů. Mezi svatjakubskou a svatopetrskou farnost byla rozdělena i některá

¹³⁾ DŘÍMAL–PEŠA et al. 1969; HÁLOVÁ–JAHODOVÁ 1975; KUČA 2000; ŠUJAN 1928a.

¹⁴⁾ FLODROVÁ 1992.

¹⁵⁾ HOLUB et al. 2006b. Na stať kriticky reagoval PROCHÁZKA 2007b.

¹⁶⁾ HOLUB et al. 2002, 106; 2009, 368.

¹⁷⁾ HOLUB et al. 2003, 87; MATĚJÍČKOVÁ 2000; ZAPLETALOVÁ 2009, 201.

¹⁸⁾ HRUBÝ 1961, 138–139; MERTA 1999c, 306.

¹⁹⁾ CEJNKOVÁ 1992, 17–19.

²⁰⁾ CEJNKOVÁ 1992, 19.

²¹⁾ Podrobné zpracování bude podáno v očekávané disertační práci Mgr. Petra Vachůta.

²²⁾ HOLUB et al. 2010, 427; MERTA–SEDLÁČKOVÁ 2013; NOVOTNÝ 1973, 66.

²³⁾ PROCHÁZKA 2000, 128.

²⁴⁾ VODIČKA 1965.

²⁵⁾ JAN–PROCHÁZKA–SAMEK 1996, 13–39; PROCHÁZKA–UNGER 1994; UNGER–PROCHÁZKA 1995.

²⁶⁾ PEŠKA 1997; 1998; 1999.

²⁷⁾ HOLUB et al. 2003, 69; PROCHÁZKA 1999a; 2000, 72.

Obr. 1: Přehled doložených a možných pohřebních míst v období středověku a novověku. 1: kostel sv. Václava se hřbitovem na Vojtově ulici; 2: pohřebiště 11.–12. století na Vídeňské ulici; 3: klášter milosrdný bratří, pohřebiště 9.–10. století na Vídeňské ulici; 4: klášter alžbětinek na Kamenné ulici; 5: kostel sv. Prokopa na Křížové ulici; 6: starobrněnský klášter, pohřebiště 9.–10.?, 11.–12. století, špitální hřbitov na Mendlově náměstí; 7: křížovníká komenda se špitálem sv. Ducha a kostelem sv. Jana Křtitele na Pekařské ulici; 8: klášter dominikánek u sv. Anny na Pekařské ulici; 9: kostel Všech svatých se hřbitovem na Kopečné ulici; 10: zaniklý klášter františkánů; 11: zaniklý klášter františkánek; 12: kostel sv. Martina se hřbitovem; 13: špitál sv. Štěpána, evangelický hřbitov na Křenové ulici; 14: klášter kapucínů na Kapucínském náměstí; 15: nový klášter františkánů na Masarykově ulici; 16: nový klášter františkánek na Josefské ulici; 17: minoritský klášter na Minoritské ulici; 18: kostel sv. Petra a Pavla na Petrově; 19: pohřebiště 9.–10. století na Starobrněnské ulici; 20: kostel sv. Michala, dominikánský klášter na Dominikánském náměstí; 21: herburský a později jezuitský klášter na Jezuitské ulici; 22: augustiniánský klášter na Moravském náměstí; 23: nový hřbitov před Veselou branou při Žerotínově náměstí; 24: kostel sv. Jakuba se hřbitovem na Jakubském náměstí.

předměstí. ²⁸⁾ V roce 1293 bylo rozhodnuto, že má být zachován dosavadní stav. Ten se ovšem blíže nepopisuje. ²⁹⁾ Farní právo měl menší kostel sv. Martina stojící ve staré osadě, která se stala součástí první předměstské čtvrti, zvané Sladovnická nebo Před židovskou branou. ³⁰⁾ Existoval při něm hřbitov. Na tomto předměstí se nacházel rovněž středověký hřbitov židovského obyvatelstva města. ³¹⁾ Ve středověku se pohřbívalo také před průčelím kostela sv. Tomáše. Doložil to archeologický výzkum z let 2009 a 2010. ³²⁾ Šlo o klášterní kostel postavený společně s klášterem augustiniánů ve 2. polovině 14. století na území čtvrtě předměstské

²⁸⁾ Vlastní město v hradbách bylo obkrouženo takřka souvislým pásem předměstí, která jsou od 14. století v rejstřících administrativně členěna do čtyř čtvrtí. Spadala pod správu města. K roku 1348 vyčíslil Oldřich Vičar počet domů uvnitř hraděb na 538, na předměstích jich mělo stát 563 (VIČAR 1966, 271).

²⁹⁾ CDM IV, 405–409, č. 320.

³⁰⁾ FLODR 2001, 136; VIČAR 1966, 230.

³¹⁾ PROCHÁZKA 2000, 87.

³²⁾ ČERNÁ et al. 2011.

čtvrť, která přes hradby sousedila s farním obvodem svatojakubského kostela. Na zkoumaném hřbitově byla v období 2. poloviny 14. a v 15. století pohřbívána zřejmě část obyvatel tohoto předměstí.

Předměstské osady, které nebyly zahrnuty do brněnských rejstříků, měly často vlastní farní kostely s příslušným hřbitovem. Na Starém Brně to byl kostel Panny Marie stojící na místě někdejší rotundy v areálu starobrněnského kláštera. Dále tu stával kostel sv. Prokopa na dnešní Křížové ulici, jehož farní práva přešla v roce 1314 na kostel sv. Václava při Vojtově ulici.³³⁾ Osadu na tzv. Provaznickém vršku u Pekařské ulice spravoval kostel Všech svatých.³⁴⁾ Pohřbívalo se také v areálech předměstských klášterů. Spočinuli tam především příslušníci konventu. Příslušné hřbitovy měly rovněž špitály (sv. Štěpána na Křenové ulici, sv. Ducha na Pekařské ulici a špitál při klášteře cisterciacek na Starém Brně).

Roku 1580 byl založen nový městský hřbitov v prostoru dnešního Zemského domu na Žerotínově náměstí. Městská rada ho byla nucena zřídit z kapacitních důvodů. Přináležela k němu hřbitovní kaple Panny Marie Pomocné.³⁵⁾ Pohřbívalo se zde až do roku 1785. Tehdy na základě císařských výnosů se přestalo užívat i všech dosavadních hřbitovů uvnitř města. Založen byl nový velký hřbitov severně od dnešní Antonínské ulice.³⁶⁾ Svým účelům sloužil až do otevření Ústředního hřbitova města Brna v roce 1883, který převzal jeho úlohu a funguje dodnes.³⁷⁾

³³⁾ FLODROVÁ–MÜLLER 2007, 61–64; ZAPLETALOVÁ–PEŠKA 2005.

³⁴⁾ FLODROVÁ–MÜLLER 2007, 64; KOLAŘÍK–PEŠKA–ZAPLETALOVÁ 2005.

³⁵⁾ *Historické bádání zůstává hřbitovu hodně dlužno – v publikacích se objevují pouze stručné zmínky (FLODROVÁ 1992, 11; SCHRAMM 1905, 37). Dotkly se ho dosud dva archeologické výzkumy. První proběhl na přelomu let 1994 a 1995 na dvoře domu Žerotínovo náměstí 3/5. Při stavebních pracích však tehdy byla zničena většina přítomného hřbitovního horizontu (MERTA 1996). Druhý výzkum se uskutečnil v roce 2012, dosud nebyl zpracován do podoby nálezu zprávy. Vyzvednuty byly kosterní ostatky dvou desítek jedinců.*

³⁶⁾ ČERNOUŠKOVÁ–MENŠÍKOVÁ 2002; D'ELVERT 1871; HOLUB et al. 2013; MERTA et al. 2000a, 54–56.

³⁷⁾ ENDLER 2010, 39–49; MLADÝ 2003.

I.2 Stručná historie svatojakubského hřbitova

Cílem oddílu je pouze velice stručný přehled historie hřbitova. Zevrubnější pojednání by bylo spíše otázkou samostatné historické studie, jejíž existenci postrádáme. Dosavadní historiografie se problematikou svatojakubského hřbitova zabírala jen okrajově.³⁸⁾

Hřbitov, který v minulosti existoval v prostoru dnešního Jakubského náměstí, byl neodmyslitelně spjat s kostelem sv. Jakuba (Obr. 2–4). Ten patří k nejstarším svatyním města Brna. Přesné datum jeho založení sice neznáme, vznik však lze klást do období 1201–1222. Kostel byl založen za vlády moravského markraběte Vladislava Jindřicha, který zemřel v roce 1222, a vysvětil ho olomoucký biskup Robert, který se úřadu ujal v roce 1201. První zmínka pochází z roku 1228. Tehdy Přemysl Otakar I. daroval jeho patronát klášteru cisterciacek v Oslavanech.³⁹⁾ Veškerá farní práva potvrdil kostelu olomoucký biskup v roce 1231.⁴⁰⁾

Obr. 2: Letecké foto kostela sv. Jakuba. Pohled od jihu (foto ArchB).

³⁸⁾ Hřbitov v literatuře poprvé popsal Gregor Wolny (1856, 68). V roce 1871 Christian d'Elvert v podstatě opakovl jeho údaje (D'ELVERT 1871, 57–59). Jisté pasáže věnoval hřbitovu ve své práci také Moritz Trapp (1888, 14–15). Nejvíce poznatků k historii hřbitova lze nalézt ve stále „klasickém“ díle Bertolda Bretholze (BRETHOLZ 1901) Dílčí údaje (často vycházející zřejmě ze zmíněné monografie) lze nalézt v obecnějších publikacích, věnovaných dějinám Brna (např. DRÍMAL–PEŠA et al. 1969; HÁLOVÁ–JAHODOVÁ 1947; 1975; ŠUJAN 1928a).

³⁹⁾ CDB II, 324, č. 322.

⁴⁰⁾ CDB III/1, 12–13, č. 14.

Kostel a potažmo i hřbitov byl tedy zřízen již v počátcích konstitučního procesu města. ⁴¹⁾ Sloužil cizím kolonistům, kteří se usadili v jeho budoucí severní části. ⁴²⁾ V jižní části bylo osídlení spojeno s kostelem sv. Petra a jeho filiální svatyní sv. Michala a navazovalo na starší vesnici. ⁴³⁾ Kolonisté byli různých národností. Nejpočetnější část zřejmě přišla z německy mluvících zemí, snad ponejvíce z Rakouska. Dále jsou v pramenech jmenováni „Gallici a Romani“. ⁴⁴⁾ Poněvadž nerozuměli česky ani německy, ustavil jim biskup vlastního kněze, aby je zpovídal a konal jim bohoslužby. ⁴⁵⁾ K těmto účelům sloužila kaple sv. Mikuláše. ⁴⁶⁾ Byla filiální ke kostelu sv. Jakuba, právo pohřbu neměla.

Obr. 3: Letecké foto kostela sv. Jakuba, pohled od západu. Je patrná plocha archeologického výzkumu (akce č. A057/2003) vyvolaného rekonstrukcí Jakubského náměstí (foto ArchB).

Obr. 4: Pohled od jihovýchodu na kostel sv. Jakuba z doby předcházející jeho regotizaci. Kresba z roku 1912 podle staršího obrazu (MuMB, inv. č. A6710/7681).

- ⁴¹⁾ Hřbitov je však výslovně zmiňován písemnými prameny poprvé až koncem 1. poloviny 14. století (v Pamětní knize k roku 1343, 1346, 1348, 1349, 1350: FLODR 2005, 53, 225, 508, 635, 644; v Knihách počtů města Brna k roku 1348, 1350: MENDL 1935, 148, 163, 183).
- ⁴²⁾ V listině z roku 1231 (CDB II, 324, č. 322) je kostel umístěn do „burgus brunensis“. Sidelní útvar označený tímto termínem byl většinou badatelů považován za osadu cizích kolonistů v severní části města (BRETHOLZ 1901, 7; 1911, 28, 53 rozděluje osídlení podle národností do „Quartiere“; teorie o samostatém „burgu“ kolonistů byla rozšířena především od vzniku studie RICHTER 1936, 257–314; dále např. CEJNKOVÁ–MĚŘÍNSKÝ–SULITKOVÁ 1984, 257; DŘÍMAL–PEŠA et al. 1969, 40; FLODR 2001, 30; MERTA et al. 2007, 154–155). Tuto teorii svým výkladem termínu „burgus“ podpořil Jiří Kejř. Rozhodně odmítl vykládat ho ve smyslu města. Mělo se spíše jednat o neopevňené skupiny domů, které ležely v dosahu hradu a postupně se včlenily do tvořícího se města (naposledy KEJŘ 1998, 81, tam uvedeny i starší studie). Odlišné stanovisko zastával Jindřich Tomas. Termín považoval za synonymum latinského „civitas“. Brno jako právní město by existovalo již ve 20. letech 13. století (souhrnně TOMAS 1999, 348). Proti názoru J. Kejře se postavil také Rudolf Procházka. Vyslovil myšlenku, že „burgus“ mohl označovat rané stadium města, jež mělo alespoň základní stupně samosprávy a tedy i zvýhodnění jeho obyvatel ve srovnání s lidmi z běžných podhradských sídlišť. Míňeno jím nemělo být pouze sídliště u sv. Jakuba, ale celá aglomerace na území historického jádra Brna (PROCHÁZKA 2000, 134). V dalších statích je myšlenka rozvinuta (PROCHÁZKA 2003, 273; PROCHÁZKA–DOLEŽEL 2001, 33–34) a s ohledem na poznatky nových archeologických výzkumů vrcholil ve studii PROCHÁZKA 2009 (tam shrnuty veškeré dosavadní argumenty a studie, týkající se tématu). V ní autor definitivně odmítl existenci „cizineckého burgu“ vedle staršího sídliště jako nepříteli pravděpodobnou.
- ⁴³⁾ DŘÍMAL–PEŠA et al. 1969, 39–41; KONEČNÝ 1996, 15–16; PROCHÁZKA 2000, 30–31, 133–135; 2009, 107; PROCHÁZKA–LOSKOTOVÁ 1999; RICHTER 1936; ŠVÁBENSKÝ 1993, 257; ZAPLETALOVÁ 2006, 764–767.
- ⁴⁴⁾ Jejich příslušnost není historickým bádáním dosud jednoznačně vyřešena. Někteří historici je považují za Vlámky a Valony z Flanderského hrabství (např. ŠVÁBENSKÝ 1993, 257). O Románech jako Valonech uvažuje také PROCHÁZKA 2000, 133; PROCHÁZKA–DOLEŽEL 2001, 33; následně se vedle valonského objevuje s otázkou také původ lotrinský (PROCHÁZKA 2009, 104). František Šujan označil „Gallici“ za kupce z Flander, „Romani“ za Nizozemce (ŠUJAN 1928a, 90). B. Bretholz je považoval za Italy, „Gallici“ za Vlámky (BRETHOLZ 1901, 4; 1911, 53).
- ⁴⁵⁾ CDB III/1, 12–13, č. 14.
- ⁴⁶⁾ Kapli prameny umísťují obecně do okrsku farního kostela. Kostel sv. Mikuláše, který až do 19. století stával na Dolním trhu (dnes náměstí Svobody), pochází nejdříve z konce 13. století. Jedná se tedy o pozdějšího nástupce. Ke kostelu sv. Mikuláše viz MERTA et al. 2000b.

Po konstituování města spravoval svatojakubský kostel jeho severní část. ⁴⁷⁾ Jižní přináležela do jurisdikce svatopetrského kostela. O hranice farností se ve 13. století vedl spor, který vyřešil v roce 1293 z pověření olomouckého biskupa velehradský opat Konrád rozhraničovací jízdou. ⁴⁸⁾ Nesrovnalosti a rivalita mezi farnostmi přetrvávaly i v následujících staletích. ⁴⁹⁾ K svatojakubské farnosti náleželi obyvatelé městských čtvrtí Běhounské a Veselé a část populace z Měniné a snad dokonce i Brněnské čtvrti. ⁵⁰⁾ Koncem 16. století se v souvislosti s celkovým úpadkem svatopetrské kapituly (a snad i dočasným zánikem fary) dostalo pod pravomoc svatojakubské farnosti celé město i s většinou předměstí. ⁵¹⁾ Hřbitov při kostele sv. Jakuba se tak stal největší a ústřední nekropolí města Brna. Určitý přelom ve vývoji hřbitova přinesl rok 1580, kdy byl založen

nový městský hřbitov. Určen byl především pro chudší obyvatele, zámožnější měšťané a osobnosti spjaté s farním chrámem byli i nadále ukládáni na jakubském hřbitově. Spory nastaly v souvislosti s pohřbíváním evangelíků na hřbitově. Vyrcholily na počátku 17. století, byly však záhy definitivně vyřešeny pobělohorským rekatolizačním procesem. ⁵²⁾

Hřbitov u sv. Jakuba sloužil svému účelu až do 18. století. K ukončení pohřbívání došlo 20. 12. 1785 na základě císařského patentu z 20. a 21. února 1784, který vyslovil zákaz pohřbů v městské zástavbě. O dalším využití hřbitova rozhodl brněnský magistrát v roce 1787. Hřbitovní pozemky včetně příslušenství byly dány do dražeb, které se konaly v letech 1788 a 1789. ⁵³⁾ Území tak definitivně připadlo do světské užitkové sféry.

⁴⁷⁾ První etapa utváření města byla završena v roce 1243. Tehdy král Václav I. udělil Brnu dvě velká privilegia, první toho druhu v českých zemích. Již konstituovanému městu se jejich prostřednictvím dostalo navíc rozsáhlého právního základu, který podrobně určoval mnohostranné vztahy města uvnitř i navenek (viz FLODR 1995; edice: CDB IV/1, 79–87, č. 17; FLODR 1993a).

⁴⁸⁾ CDM IV, 405–409, č. 320. První podrobný rozbor dokumentu podal BRETHOLZ 1901, 7–11. O průběhu jízdy se však vedla diskuse: BRETHOLZ 1928; ŠEBÁNEK 1928a; b; ŠUJAN 1928a, 118; 1928b, 439–440; TENORA 1928. Později např. DRÍMAL-PEŠA et al. 1969, 71; RICHTER 1936, 305–306; VERMOUZEK 1974, 351–357; VIČAR 1975.

⁴⁹⁾ BOROVSÝ 2001, 271–272; BRETHOLZ 1901; BURIAN 1948.

⁵⁰⁾ Záleží na interpretaci listiny z roku 1293 (viz pozn. 48).

⁵¹⁾ VODIČKA 1965, 194.

⁵²⁾ Roku 1600 začal být uplatňován zákaz pohřbívání nekatolíků na svatojakubském hřbitově (vzešel od olomouckého biskupa Františka z Dietrichštejna). To samozřejmě vyvolalo odpor evangelické majority. Nekatolíci byli nuceni pohřbívat na jiných místech (především v Líšni a Řečkovících). V roce 1604 jim městská správa postoupila kus pole náležejícího ke špitálu u sv. Štěpána na Křenové ulici, aby si na něm zřídili hřbitov (např. STERNECK 2007).

⁵³⁾ K okolnostem provázejícím zrušení hřbitova viz BRETHOLZ 1901, 171–172 nebo HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1975, 87.

I.3 Topografická pozice svatojakubského hřbitova v rámci města

Obvod nově vzniklého města časem vymezilo fortifikační pásmo tvořené hlavní městskou hradbou, parkánovou zdí a příkopem. ⁵⁴⁾ Uvnitř města se ustavilo komunikační schéma tvořené veřejnými tržišti a ulicemi. Vedle konfigurace terénu sehrály v jeho rozvržení klíčovou roli dálkové obchodní cesty. ⁵⁵⁾ Prostor mezi veřejnými prostranstvími byl rozdělen na jednotlivá městiště. ⁵⁶⁾

⁵⁴⁾ Počátky výstavby zděného opevnění Brna můžeme klást na základě archeologických výzkumů před polovinu 13. století. Hlavní hradba a příkop byly dokončeny nedlouho poté. Problematiku shrnul vyčerpávajícím způsobem ve své diplomové práci Václav Kolařík (2007b), zčásti publikované v roce 2008 (KOLAŘÍK 2008). Svatojakubský kostel byl vybudován ještě před vymezením města hradební zdí.

⁵⁵⁾ K problematice cest existuje rozsáhlá literatura (ČÁDA 1965; KVĚT 1993; 1994a; b; MĚŘÍNSKÝ 1988; SVITÁK 1995; VERMOUZEK 1974; 1983; nověji stručně PROCHÁZKA 2000, 96–99 a MERTA et al. 2007, 147–148).

Svatojakubský kostel se hřbitovem (Obr. 5 a 6) se nacházel v severní části města poměrně nedaleko (přibližně 70 m) od severního úseku hradební zdi. ⁵⁷⁾ Byl situován do prostoru mezi dvě komunikace, které spojovaly Dolní trh s městskými branami a skrze ně s okolním světem. Dolní trh (dnešní náměstí Svobody) se stal hlavním tržištěm v severní části města. ⁵⁸⁾ V jeho severozápadním rohu začínala ulice Veselá (dnes Česká), která probíhala ve vzdálenosti cca 110 m západně od kostela sv. Jakuba a ústila do městské brány zvané Veselá. Ze severovýchodního rohu Dolního trhu vycházela ulice Běhounská, která v určitém úseku byla nejméně od 17. století vymezena na západní straně ohradní zdí

⁵⁶⁾ Rekonstrukci k roku 1348 provedl O. Vičar (1965). Ten se zabýval také postupy při parcelaci, většinou s přihlédnutím k brněnské situaci (VIČAR 1968; 1969). O parcelaci Brna s důrazem na prostor kolem kostela sv. Jakuba viz MERTA et al. 2007, 149–153. K problematice Brna stručně také PROCHÁZKA 2007b, 24–25.

⁵⁷⁾ Segment středověké hradby byl odhalen a zaměřen při výzkumu v roce 2005 na Rašínově ulici (akce č. A028/2005; HOLUB et al. 2005c; HOLUB et al. 2006a, 184.)

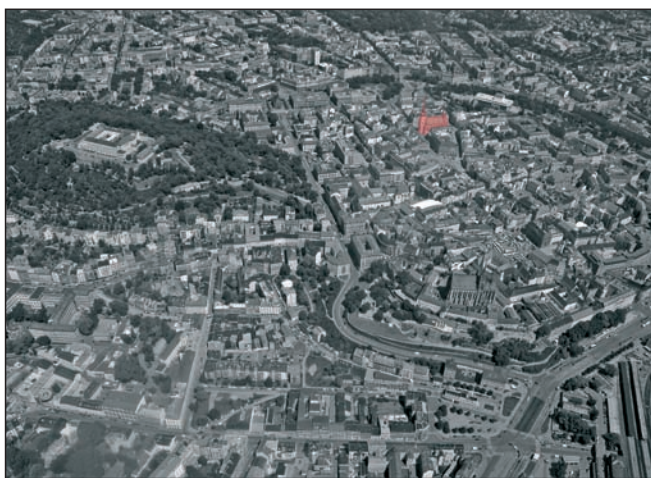
⁵⁸⁾ V jižní polovině tuto roli zastupoval Horní trh (dnešní Zelný trh).

Obr. 5: Výřez z obrazu H. B. Beyera a H. J. Zeisera, Obležení Brna Švédy 3. května až 20. května 1645 (MuMB, inv. č. 2284). Zobrazuje město od východu. Vpravo je patrný kostel sv. Jakuba se hřbitovem. Zachycený stav z poloviny 17. století odráží z velké části ještě středověkou podobu města.

svatojakubského hřbitova a pokračovala k Běhounské bráně. Linie obou jmenovaných ulic vytvářela zástavba jednotlivých měšťanských parcel, které na ně byly navázány. Ulice propojovala spojka, která probíhala v těsné blízkosti, severně od kostela sv. Jakuba. Nazývala se Za kostelem sv. Jakuba.⁵⁹⁾ Součástí zástavby její severní linie byla rovněž svatojakubská fara se zahradou. Pozemky fary se táhly až k městské hradbě. Kostel a hřbitov byly s Dolním trhem spojeny Hřbitovní uličkou, která dnes již neexistuje.⁶⁰⁾ Kostel byl od tržiště vzdálen cca 100 m.

Nejméně od 14. století bylo vnitřní město rozděleno na čtyři obvody (čtvrtě).⁶¹⁾ Hřbitov se nacházel v Běhounské městské čtvrti při hranici se čtvrtí Veselou (viz Obr. 53).

Obr. 6: Letecký pohled na město. Kostel sv. Jakuba podbarven červeně (foto ArchB).

- ⁵⁹⁾ Označována byla také *Za svatým Jakubem, U sv. Jakuba* („Beim St. Jakob“) nebo *Naproti hřbitovu*, v 18. století jako *Farní* (FLODROVÁ 1997, 94–95).
- ⁶⁰⁾ Zprvu se jí říkalo *Ulička* („kleine Gasse“), později v 15. století *Kostelní*, dále také *Umrličí ulička* nebo *ulička Mrtvých* („Todtengasse“; FLODROVÁ 1997, 200, 331; KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 8). Do jisté míry převzala její funkci *Rašínova ulice*, která byla vybourána do staré zástavby na počátku 20. století.
- ⁶¹⁾ ŠVÁBENSKÝ 1995, 261–270; VIČAR 1965.
- ⁶²⁾ K terénní depresi viz HOLUB et al. 2008, 372–373; KVÍTKOVÁ 2001; MERTA–PEŠKA 2002, 33–34.
- ⁶³⁾ Jižní část města byla osídlována již od pravěku. Nejstarší stopy lidské činnosti pocházejí ze starší doby kamenné – paleolitu (HOLUB et al. 2002, 77). Na Petrově byly nalezeny keramické zlomky z pozdní doby kamenné (eneolitu). Silně se vyvinulo především osídlení v době bronzové – konkrétně únětická kultura a velatická a podolská fáze kultury středodunajských popelnicových polí. Osídlení se táhlo z Petrova po svahu směrem k údolní nivě Ponávky (HOLUB et al. 2002, 77; STUHLÍKOVÁ 1996). Silný horizont dokládají výzkumy především kolem *Josefské ulice* (např. HOLUB et al. 2002, 97,

I.4 Geomorfologické podmínky prostoru a jeho vývoj před vznikem svatojakubského hřbitova

Dnešní konfigurace terénu v prostoru, kde dříve existoval svatojakubský hřbitov, odpovídá v generalizovaném pohledu někdejší geomorfologické situaci. Kostel se hřbitovem byl založen na nevýrazném svahu. Od severu a severozápadu mírně klesal k východu a jihovýchodu směrem k vodoteči Ponávky. Jižním směrem se terén svažoval k zřejmě „zvodnělé“ depresi, která procházela od západu na východ severní částí náměstí Svobody.⁶²⁾ Geologické podloží ve svrchní části tvoří půdní horizont (ornice), který dosedá na sprašovou návěj. Ta je usazena na terciérních sedimentech, tvořených vápnatými slínovci (v této oblasti označovanými jako tégly). Na rozdíl od jižní partie města se jednalo o polohu méně příhodnou k osídlení.⁶³⁾ Prostor byl intenzivněji osídlen až s příchodem cizích kolonistů ve 13. století. Doklady staršího středověkého využití oblasti chybí. Novější archeologické výzkumy přinesly skromné doklady pravěkého, zřejmě však nepřilíš výrazného osídlení.⁶⁴⁾ Dokumentováno bylo celkem pět jam rozprostřených v jižním a jihovýchodním sousedství dnešního kostela (Obr. 7). Pouze výplň jedné z nich poskytla datační materiál a to nepočetné zlomky keramických nádob. Zařadit je lze do velatické fáze kultury středodunajských popelnicových polí. Předmětná jáma představovala zřejmě relikv zázobní jámy. Na jejím dně byly v neanatomické poloze roztroušeny kosterní ostatky jedince ve věku pod 18/20 let, neurčeného pohlaví (Obr. 8 a 9).⁶⁵⁾

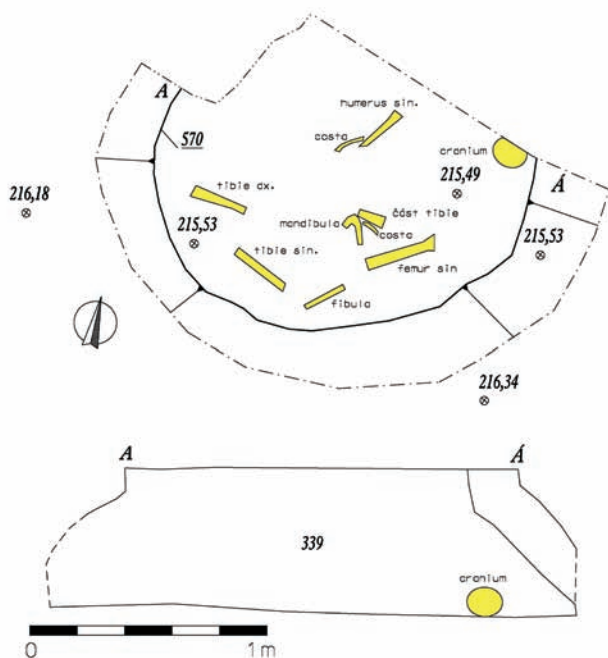
SLAVÍKOVÁ–ZŮBEK 2008, 305). Osídlení pokračovalo i v době železné. Kromě sídlištních jam (HOLUB et al. 2003, 76) byly nalezeny také hroby z období horákovské kultury – jeden v prostoru Velkého špalíčku (MERTA 1999c, 306), dva při výzkumu ve Staré radnici (LOSKOTOVÁ 1993, 207). Z mladších období byly objeveny čtyři hroby z 9.–10. století (HRUBÝ 1961, 138–139; MERTA 1999c, 306) a silné osídlení se vyvinulo ve 12. století (jednoznačně doloženo archeologickými výzkumy – starší shrnutý v PROCHÁZKA 2000, 30–41; z mladších např. HOLUB et al. 2002, 97; 2003, 77; 2009, 355; 2010, 404).

⁶⁴⁾ ČERNÁ–ZŮBEK 2010; 2012a; MERTA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK, A. 2005.

⁶⁵⁾ Antropologické určení provedla Mgr. Anežka Slavíková. Její analýza je součástí nálezné zprávy ČERNÁ–ZŮBEK 2012a.

Obr. 7: Nejbližší okolí kostela sv. Jakuba s vyznačením nadmořské výšky dokumentovaných bodů povrchu geologického podloží (půdního typu). Červeně zaneseny pravěké objekty (A: jáma s lidskými kosterními ostatky, A032/2011).

Obr. 8: Půdorys a profil jámy z období veltické fáze kultury středodunajských popelnicových polí, ve které byly nalezeny lidské kosterní ostatky (vyznačeny žlutě; akce č. A032/2011).

Obr. 9: Pohled od severu na jámu z období veltické fáze kultury středodunajských popelnicových polí, ve které byly nalezeny lidské kosterní ostatky (foto ArchB; akce č. A032/2011).

II. ARCHEOLOGICKÁ PRAMENNÁ ZÁKLADNA

II.1 Archeologické výzkumy v prostoru hřbitova a jeho okolí

Terénní archeologický výzkum hřbitova a jeho nejbližšího okolí započal v podstatě až s obnovou historického jádra města po roce 1989. ⁶⁶⁾ V předchozí době nebyly zemní práce archeologicky sledovány. Počínaje rokem 1990 zde byla realizována celá řada stavebních akcí rozličného účelu. V souvislosti s nimi probíhaly záchranné archeologické výzkumy (**Obr. 10**). Následuje jejich výčet se stručným shrnutím výsledků, které se dotýkají problematiky svatojakubského hřbitova. ⁶⁷⁾ V dalších oddílech jsou výzkumy citovány podle svého kódového označení, příslušné publikace jsou uvedeny v představeném seznamu.

Akce č. AU3/90

V roce 1990 byl dokumentován liniový výkop severozápadně od věže kostela sv. Jakuba. Zachytil „kamenné zdivo kruhovitěho půdorysu“. ⁶⁸⁾ Dnes víme, že šlo zřejmě o součást kaple sv. Mořice.

Akce č. AU9/91

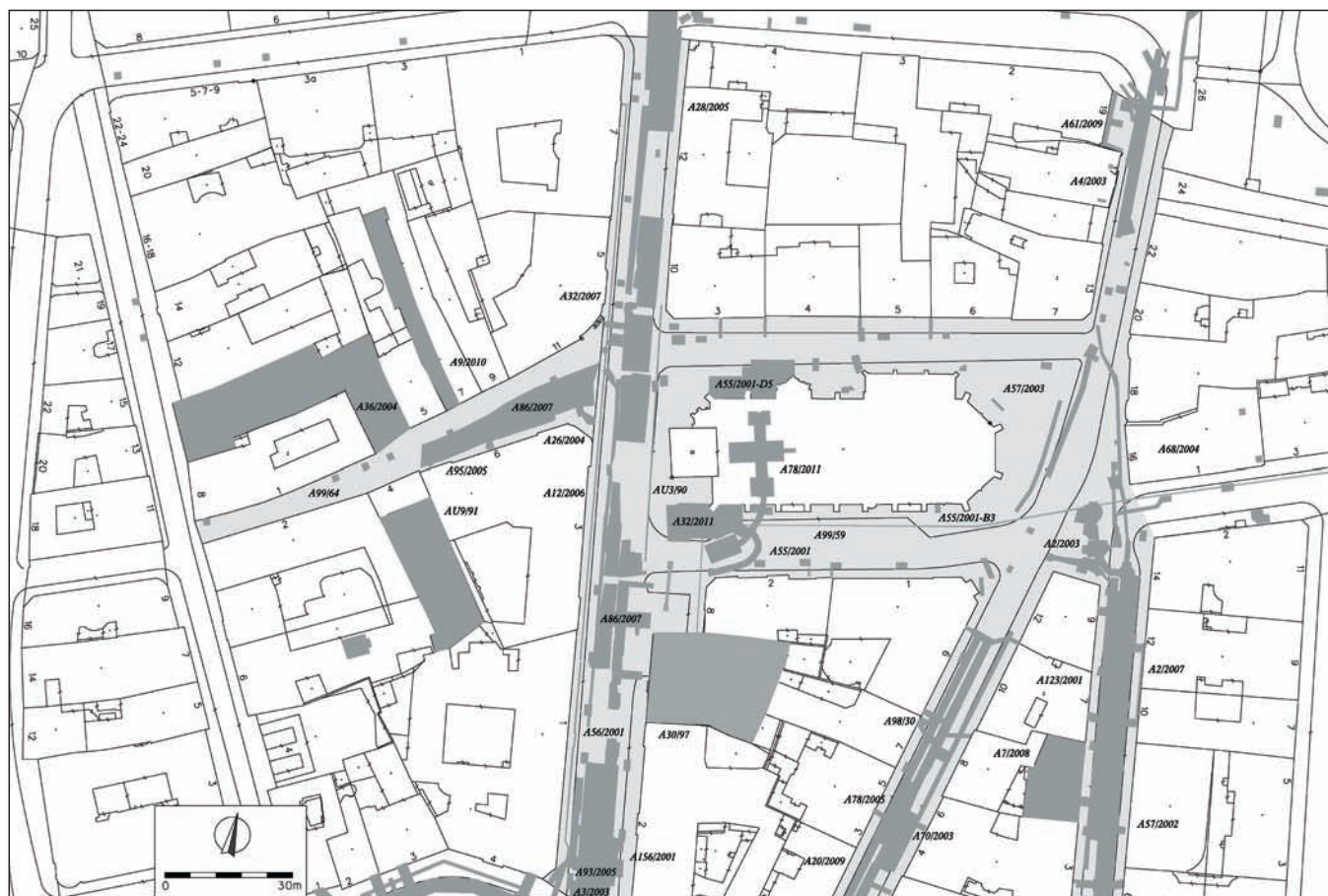
V roce 1991 byl proveden archeologický výzkum na parcele domu Jakubská 4. ⁶⁹⁾ Dokumentovány byly pozůstatky zástavby při někdejší Jakubské ulici (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v nedalekém sousedství svatojakubského hřbitova.

⁶⁶⁾ K historii archeologického výzkumu města Brna viz HOLUB et al. 2004a.

⁶⁷⁾ Všechny kromě dvou prvně jmenovaných, které realizoval Archeologický ústav ČSAV Brno, provedla společnost Archaia Brno o. p. s. (do roku 2001 jako brněnské pracoviště občanského sdružení Archaia se sídlem v Praze). Výzkumy jsou řazeny podle svých kódových označení. Jeho systém je popsán v PEŠKA 1998. Počáteční písmena udávají instituci, která výzkum realizovala (A – Archaia, AU – Archeologický ústav). Numerická část označuje pořadové číslo akce v daném roce. Seznam je řazen chronologicky.

⁶⁸⁾ Výzkum nebyl zpracován do podoby náleзовé zprávy. Terénní dokumentace je uložena v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s. Došlo k publikování krátkého popisu (HIMMELOVÁ–PROCHÁZKA 1993, 101).

⁶⁹⁾ Výzkum nebyl zpracován do podoby náleзовé zprávy. Terénní dokumentace je uložena v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s. Došlo k publikování krátkého popisu (HIMMELOVÁ et al. 1993, 86).

Obr. 10: Přehled archeologických výzkumů na Jakubském náměstí a v jeho nejbližším okolí. Zkoumané plochy vyznačeny šedě.

Akce č. A19/97

V roce 1997 byly dokumentovány dvě statické sondy; jedna při severní stěně domu Rašínova 2, druhá při jižní stěně domu Rašínova 8/Jakubské náměstí 2. ⁷⁰⁾ Zachytily pozůstatky středověké zástavby v jižním sousedství hřbitova. Poznatky významně rozšířila následující akce.

Akce č. A30/97

Výzkum probíhající v letech 1997 a 1998 byl vyvolán výstavbou budovy pojišťovny Kooperativa na parcele domu Rašínova 6. ⁷¹⁾ Dokumentován byl vývoj zástavby v jižním sousedství hřbitova od počátku 13. do konce 20. století. Zachycen byl rovněž příslušný úsek Hřbitovní uličky, která vedla z Dolního trhu ke kostelu sv. Jakuba. Ve 14. století byla část zástavby stržena za účelem rozšíření hřbitova. Vyzvednuto bylo 88 pohřbených jedinců. Byl proveden jejich antropologický rozbor. ⁷²⁾

Akce č. A98/30

V roce 1998 byl dokumentován výkop přípojky inženýrských sítí do domu Běhounská 7. ⁷³⁾ Výkop zachytil pozůstatek středověkého domu ze zástavby ulice, která vycházela z Dolního trhu a kolem svatojakubského hřbitova směřovala k Běhounské bráně. Poznatky významně rozšířila akce č. A020/2009.

Akce č. A99/59

V roce 1999 byl dokumentován liniový výkop pro položení optického kabelu podél jižní stěny kostela sv. Jakuba. ⁷⁴⁾ Zachytil základová zdiva kaplí a „Pilgramovy“ předsíně, která byla přizděna ke kostelu.

Akce č. A99/64

Během let 1999 a 2000 byly dokumentovány průzkumné sondy na Jakubské ulici realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 42. ⁷⁵⁾ Ověřily podmínky historického terénu v prostoru někdejší Jakubské ulice (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v těsné blízkosti západní části svatojakubského hřbitova. Poznatky významně rozšířila akce č. A086/2007.

Akce č. A055/2001

V letech 2001 a 2002 bylo dokumentováno 24 průzkumných sond na Jakubském náměstí a přilehlých úsecích Běhounské, Jakubské a Rašínovy ulice. ⁷⁶⁾ Sondy byly situovány do prostoru někdejšího hřbitova nebo jeho nejbližšího okolí. Výzkumem se podařilo ověřit zde panující terénní podmínky. Byly dokumentovány relikt zástavby v sousedství hřbitova, zachycen byl segment kaple sv. Mořice. Prozkoumány byly podzemní prostory vybudované v 18. století za účelem ukládání

kosterních zbytků. Sonda D5 byla postupně rozšiřována za účelem zjišťovacího výzkumu, až dosáhla maximálních rozměrů 19,80 m × 8,90 m. Archeologické situace byly ve velké části půdorysu sondy exkavovány až na úroveň geologického podloží. Význačným objevem byla zdiva dvou starších stavebních fází kostela, které předcházely vybudování stávajícího chrámu v 15.–16. století. Vedle nich byly nejčastějšími situacemi solitérní či hromadné hroby. Dokumentováno bylo 321 jedinců. Z dalších tří sond bylo pak vyzvednuto ještě dalších 33 pohřbů.

Akce č. A056/2001

V roce 2001 byly dokumentovány průzkumné sondy na Jakubské a Rašínově ulici realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 32. ⁷⁷⁾ Ověřily podmínky středověké a novověké zástavby v prostoru jihozápadně od svatojakubského hřbitova. Poznatky významně rozšířila akce č. A086/2007.

Akce č. A123/2001

V roce 2001 byly dokumentovány průzkumné sondy na Kozí ulici realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 34. ⁷⁸⁾ Zachytily pozůstatky zástavby západní strany Kozí ulice jihovýchodně od svatojakubského hřbitova. Poznatky významně rozšířila akce č. A002/2007.

Akce č. A156/2001

Během let 2001 a 2002 byly dokumentovány průzkumné sondy na Běhounské a Rašínově ulici realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 33. ⁷⁹⁾ Ověřily podmínky středověké a novověké zástavby v prostoru jihozápadně a jihovýchodně od svatojakubského hřbitova.

Akce č. A57/2002

Během let 2002 a 2003 byly dokumentovány průzkumné sondy na Kozí ulici realizované v rámci projektu Sanace

⁷⁰⁾ PROCHÁZKA 1997; MERTA 1999a.

⁷¹⁾ MERTA 1997; 1999b.

⁷²⁾ GALETA 2000.

⁷³⁾ PROCHÁZKA 1998; 1999b.

⁷⁴⁾ MERTA et al. 2000a, 51–52; SADÍLEK 1999.

⁷⁵⁾ MERTA et al. 2001, 77–80; PEŠKA 2001. O projektu Sanace brněnského podzemí je pojednáno v MERTA et al. 2000a, 36.

⁷⁶⁾ Výzkum se nachází ve stavu zpracování. Nebyla dosud vyhotovena nálezoř zpráva. Terénní dokumentace je uložena v archivu společnosti Archaia Brno, o. p. s.

⁷⁷⁾ HOLUB et al. 2002, 93–96; PEŠKA 2002.

⁷⁸⁾ HOLUB et al. 2002, 11–103; MERTA 2002.

⁷⁹⁾ HOLUB et al. 2004b, 40–41; PEŠKA 2003.

brněnského podzemí – blok 40. ⁸⁰⁾ Zachytily pozůstatky zástavby východní strany ulice jihovýchodně od svatojakubského hřbitova. Poznatky významně rozšířila akce č. A002/2007.

Akce č. A002/2003

V letech 2003 až 2005 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s výstavbou sekundárních kolektorů na Kozí ulici. ⁸¹⁾ Výzkum ověřil podmínky zachovaných historických situací v nedalekém sousedství východně od svatojakubského hřbitova v prostoru styku ulic Běhounské, Jezuitské a Kozí. Zčásti se podařilo rekonstruovat středověkou a novověkou zástavbu ulice Kozí.

Akce č. A003/2003

V letech 2003 až 2005 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s výstavbou sekundárních kolektorů na náměstí Svobody. ⁸²⁾ Zachytil počátek někdejší Hřbitovní uličky, která vedla z Dolního trhu ke kostelu sv. Jakuba.

Akce č. A004/2003

V roce 2003 byly dokumentovány průzkumné sondy v severní části Běhounské ulice realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 49. ⁸³⁾ Výzkum ověřil terénní podmínky a zachované historické situace (včetně zástavby) v nedalekém sousedství severovýchodně od svatojakubského hřbitova.

Akce č. A057/2003

V letech 2003 a 2004 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí Jakubského náměstí. ⁸⁴⁾ Výzkum postihl rozsáhlou plochu z velké části pokrývající prostor svatojakubského hřbitova a jeho nejbližšího okolí (Obr. 11 a 12) a významně rozšířil a doplnil poznatky dosavadních

Obr. 11: Pohled od východu na výzkum (akce č. A057/2003) v prostoru jižně od kostela (foto ArchB).

výzkumů. Dokumentoval relikty zástavby v bezprostředním sousedství hřbitova. Místy se podařilo postihnout její vývoj a vzájemnou koexistenci s vlastní nekropolí. Zachyceny byly segmenty zdív ze starší stavební fáze kostela a základy tří středověkých kaplí. Dokumentovány byly základy ohradní zdi hřbitova při východní hranici. Z exkavovaných částí hřbitova bylo získáno 1015 pohřbených jedinců.

Akce č. A070/2003

V roce 2003 byly dokumentovány výkopy související s „havárií vody“ na Běhounské ulici. ⁸⁵⁾ Ověřily podmínky

⁸⁰⁾ HOLUB *et al.* 2005b, 112–113; ZŮBEK 2004a.

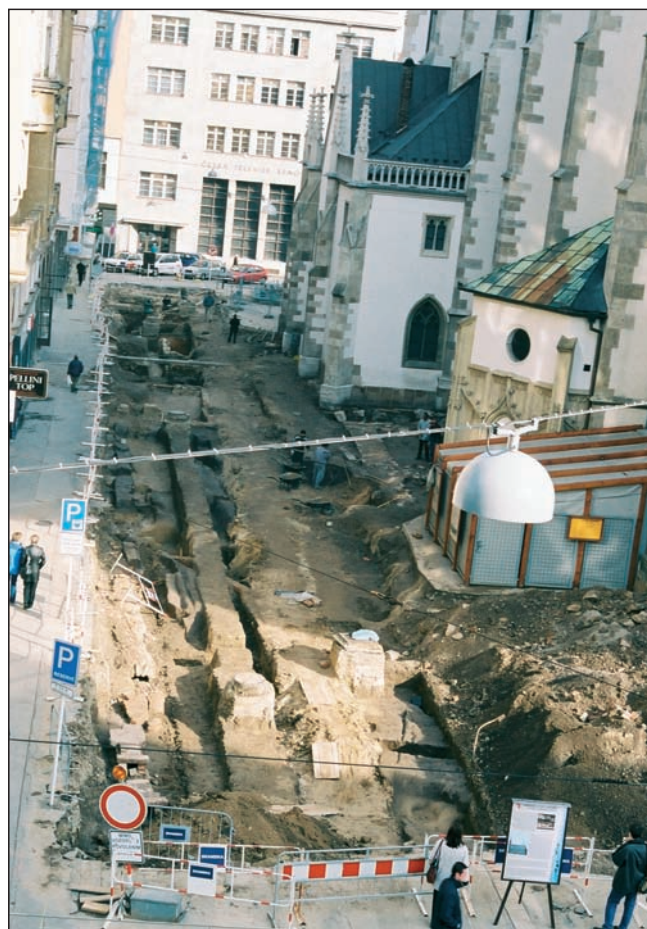
⁸¹⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 187–190; PEŠKA–ZAPLETALOVÁ–SEDLÁČKOVÁ 2005.

⁸²⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 173–175; KOLAŘÍK *et al.* 2005.

⁸³⁾ HOLUB *et al.* 2005b, 115–116; ZŮBEK 2004b.

⁸⁴⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 175–176; 2006b, 274–276; MERTA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2005.

⁸⁵⁾ HOLUB *et al.* 2004b, 72–73; ZŮBEK 2003.

Obr. 12: Pohled od západu na výzkum (akce č. A057/2003) v prostoru severně od kostela (foto ArchB).

historického terénu v prostoru někdejší Běhounské ulice, která vycházela z Dolního trhu a kolem svatojakubského hřbitova směřovala k Běhounské bráně. Poznatky významně rozšířila akce č. A020/2009.

Akce č. A026/2004

V roce 2004 byly dokumentovány dva výkopy související s opravou inženýrských sítí na Jakubské ulici. ⁸⁶⁾ Ověřily podmínky historického terénu v prostoru někdejší Jakubské ulice (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v těsné blízkosti západní části svatojakubského hřbitova. Ve výkopu při objektu Jakubská 6/Rašínova 3 bylo zachyceno zdivo, které zřejmě souvisí s barokní úpravou kaple sv. Mořice. Poznatky významně rozšířila akce č. A086/2007.

Akce č. A036/2004

V letech 2004 a 2005 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s novou výstavbou na parcelách domů Česká 10 a Jakubská 3. ⁸⁷⁾ Dokumentovány byly pozůstatky zástavby při někdejší Jakubské ulici (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v nedalekém sousedství svatojakubského hřbitova.

Akce č. A068/2004

V roce 2004 byly dokumentovány průzkumné sondy v sutěru domu Běhounská 16/Jezuitská 1 a jedna sonda na Běhounské ulici před průčelím tohoto domu. Realizovány byly v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 51 ⁸⁸⁾ a ověřily podmínky historického terénu v nedalekém sousedství východně od svatojakubského kostela.

Akce č. A028/2005

V roce 2005 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí tramvajového kolejového svršku v severní části Rašínovy ulice. ⁸⁹⁾ Byl dokumentován relikt středověké městské hradby a sídlištní situace v prostoru severně od svatojakubského hřbitova.

Akce č. A078/2005

V roce 2005 byl dokumentován výkop související s „havárií vody“ na Běhounské ulici. ⁹⁰⁾ Zachytil pozůstatky středověké a novověké zástavby ulice, která vycházela z Dolního trhu a kolem svatojakubského hřbitova směřovala k Běhounské bráně. Poznatky významně rozšířila akce č. A020/2009.

Akce č. A093/2005

V letech 2005 a 2006 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí náměstí Svobody. ⁹¹⁾ Dokumentoval a upřesnil počátek někdejší Hřbitovní uličky, která vedla z Dolního trhu ke kostelu sv. Jakuba.

Akce č. A095/2005

V roce 2005 byly dokumentovány dva výkopy na Jakubské ulici související s budováním nové kanalizační přípojky k objektu Jakubská 6/Rašínova 3. ⁹²⁾ Zachytily reliкты středověké a novověké zástavby někdejší ulice západně od svatojakubského hřbitova. Poznatky významně rozšířila akce č. A086/2007.

Akce č. A012/2006

V roce 2006 byly dokumentovány výkopy související s pokládáním elektrického vedení podél západní hranice Rašínovy ulice. ⁹³⁾ Výzkum potvrdil, že část zkoumaného prostoru při domě Jakubská 6/Rašínova 3 byla dříve součástí svatojakubského hřbitova. Vyzvednuta byla část skeletu jednoho pohřbeného jedince (nebyl antropologicky určen), zaznamenaný byly zásypy dalších hrobů. Dokumentována byla zdiva související zřejmě s kaplí sv. Mořice. Poznatky významně rozšířila akce č. A086/2007.

Akce č. A002/2007

V roce 2007 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí Kozí ulice. ⁹⁴⁾ Výzkum ověřil podmínky zachovaných historických situací v nedalekém sousedství východně od svatojakubského hřbitova v prostoru styku ulic Běhounské, Jezuitské a Kozí. Rekonstruovat se zčásti podařilo středověkou a novověkou zástavbu ulice Kozí.

Akce č. A032/2007

V roce 2007 byly dokumentovány průzkumné sondy v severní části Rašínovy ulice realizované v rámci projektu Sanace brněnského podzemí – blok 42a. ⁹⁵⁾ Zachyceny byly reliкты zástavby v těsném sousedství severně od svatojakubského hřbitova. Lze je spojit s někdejší svatojakubskou farou.

⁸⁶⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 181; POLÁNKA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2006.

⁸⁷⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 178–179; MERTA *et al.* 2005; SEDLÁČKOVÁ 2007.

⁸⁸⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 176–177; KOLAŘÍK–ZŮBEK 2005.

⁸⁹⁾ HOLUB *et al.* 2005c; 2006a, 184.

⁹⁰⁾ HOLUB *et al.* 2007, 414; POLÁNKA–ZŮBEK 2006.

⁹¹⁾ HOLUB *et al.* 2008, 371–378; POLÁNKA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2007a.

⁹²⁾ HOLUB *et al.* 2006a, 181–182; HOLUB–PEŠKA 2006.

⁹³⁾ HOLUB *et al.* 2008, 364–365; POLÁNKA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2007b.

⁹⁴⁾ ČERNÁ–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2008; HOLUB *et al.* 2009, 348–349.

⁹⁵⁾ HOLUB *et al.* 2008, 370–371; KOLAŘÍK 2007a.

Akce č. A086/2007

V letech 2007 a 2008 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí Jakubské a Rašínovy ulice. ⁹⁶⁾ Výzkum ověřil podmínky historického terénu v prostoru někdejší Jakubské ulice (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v těsné blízkosti západní části svatojakubského hřbitova. Podařilo se upřesnit průběh tohoto úseku ulice v počátcích města. Dokumentován byl především vývoj zástavby jižní uliční linie. V jejím prodloužení stála na nároží ulice naproti kostelu kaple sv. Mořice, jejíž stavební vývoj výzkum rovněž postihl. V severní části Rašínovy ulice byly dokumentovány relikty středověké zástavby v těsném sousedství severně od hřbitova. Zachyceny byly relikty novověké budovy svatojakubské fary. V jižním úseku ulice byly ověřeny podmínky středověké a novověké zástavby v prostoru jihozápadně od svatojakubského hřbitova. Podařilo se tak vymezit Hřbitovní uličku, která vedla z Dolního trhu ke kostelu sv. Jakuba. Výzkum jednoznačně doložil skutečnost, že hřbitov byl ve středověku západním směrem rozšířen na úkor původních měšťanských parcel. Vyzvednuto bylo 122 pohřbených jedinců z této části hřbitova. Jejich antropologický rozbor je součástí náleзовé zprávy.

Akce č. A007/2008

V roce 2008 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s výstavbou nové budovy na parcele domu Kozí 5. ⁹⁷⁾ Dokumentován byl vývoj části měšťanské parcely jihovýchodně od svatojakubského hřbitova.

Akce č. A020/2009

V roce 2009 proběhl archeologický výzkum v souvislosti s rekonstrukcí jižního úseku Běhounské ulice. ⁹⁸⁾ Dokumentoval relikty středověké a novověké zástavby této části ulice. Již od počátku města vycházela ze severovýchodního rohu Dolního trhu, pokračovala kolem východní hranice svatojakubského hřbitova a směřovala k příslušné městské bráně (zvané též Běhounská).

Akce č. A061/2009

V letech 2009 a 2010 proběhl archeologický výzkum v návaznosti na rekonstrukci severního úseku Běhounské ulice. ⁹⁹⁾ Výzkum ověřil podmínky zachovaných historických situací v nedalekém sousedství východně a severovýchodně od svatojakubského hřbitova.

Akce č. A009/2010

V roce 2010 započal archeologický výzkum doprovázející rekonstrukci domu Jakubská 7. ¹⁰⁰⁾ Dokumentovány byly pozůstatky zástavby parcely při někdejší Jakubské ulici (dříve nazývané Za kostelem sv. Jakuba) v nedalekém sousedství svatojakubského hřbitova.

Akce č. A032/2011

V letech 2011 a 2012 proběhl archeologický výzkum vyvolaný projektem Zpřístupnění kostnic pod kostelem sv. Jakuba. ¹⁰¹⁾ Zkoumána byla plocha při jihozápadním nároží kostela (**Obr. 13**). Zásadním poznatkem bylo, že prostor nebyl původně součástí hřbitova. Dokumentovány byly relikty měšťanské zástavby. Bylo získáno 588 pohřbených jedinců. Během výzkumu byl také proveden dohled při vyklížení kosterních ostatků z kostnice v prostoru krypty pod západní čtvrtinou kostelní lodi a následná exkavace odhalených archeologických situací. Vyzdvihnout je třeba především nález hromadného hrobu s 23 jedinci. Výzkum zde přispěl také k objasnění stavebního vývoje kostela a krypty. Pohřby v dřevěných rakvích byly zkoumány odděleně při akci č. A078/2011.

Akce č. A078/2011

V letech 2011 a 2012 proběhl archeologický výzkum 24 pohřbů v dřevěných rakvích uložených v kryptě pod kostelem sv. Jakuba, které byly objeveny při realizaci projektu zpřístupnění kostnic pod kostelem sv. Jakuba (viz akce č. A032/2011). ¹⁰²⁾

⁹⁶⁾ HOLUB et al. 2010, 410–415; PEŠKA 2009.

⁹⁷⁾ HOLUB et al. 2009, 358–361; KOLAŘÍK–SEDLÁČKOVÁ 2008.

⁹⁸⁾ ČERNÁ–ZŮBEK 2010; HOLUB et al. 2010, 405–406.

⁹⁹⁾ ČERNÁ et al. 2011; HOLUB et al. 2010, 405.

¹⁰⁰⁾ Dosud nebyla z archeologického výzkumu vyhotovena nálezová zpráva, terénní dokumentace je uložena v archivu společnosti Archaia Brno, o. p. s.

¹⁰¹⁾ ČERNÁ–ZŮBEK 2012a.

¹⁰²⁾ ČERNÁ–ZŮBEK 2012b.

Obr. 13: Pohled od severu na výzkum (akce č. A032/2011) při jihozápadním nároží kostela (foto ArchB).

II.2 Metodika archeologického výzkumu svatojakubského hřbitova

Archeologické výzkumy, které se dotkly svatojakubského hřbitova, byly až na jedinou výjimku vyvolány stavebními počiny.¹⁰³⁾ Jejich zásahy do terénu měly rozličné parametry: od drobných výkopů (zjišťovací sondy, rekonstrukce inženýrských sítí) přes liniové (inženýrské sítě) až po rozsáhlé plochy (rekonstrukce povrchů komunikací). Od různorodé palety realizovaných stavebních počínů se odvíjela také specifičnost zvolené metody a postupu jednotlivých archeologických výzkumů. Většinou probíhaly v součinnosti a koordinaci se stavebními pracemi a měly záchranný charakter. Pouze exkavace sondy D5 akce č. A055/2001 nesla určité rysy systematicky vedeného zjišťovacího výzkumu. O systematickém výzkumu hřbitova lze hovořit pouze v tom smyslu, že byly sledovány a exkavovány v podstatě veškeré zemní zásahy realizované po roce 1989.

V podstatě všechny archeologické počiny realizovala společnost Archaia Brno, o. p. s. Výzkum hřbitova i jednotlivých pohřbů probíhal dle zásad a postupů platných v této společnosti. Běžným standardem bylo plošné odebrání jednotlivých archeologických situací za jejich podrobné dokumentace. Každé archeologické naleziště sestává ze série dílčích přírodních a antropogenních aktivit – zejména vrstev a jam, případně i hrobů, zdí či dřevěných stavebních prvků, které jsou navrstveny přes sebe, různě se protínají či překrývají. Představují základní prameny pro poznání vývoje toho kterého naleziště. Pro tyto aktivity je užíván termín stratigrafická jednotka (s. j.).

Stratigrafická jednotka tvoří část nadloží v konkrétním prostoru. Vznikla přírodními procesy nebo lidskou činností v minulosti. Stratigrafická jednotka představuje nejnižší složku terénní situace, která se člení podle charakteru do 5 skupin: uložení, výkop, stavební konstrukce, styková plocha a pohřeb. V zásadě existují pouze dva hlavní druhy stratigrafických jednotek: uložení a styková plocha. Stavební konstrukce a různé druhy pohřbů představují specifické druhy uložení. Výkop je zase druhem stykové plochy. Při zpracování se jednotlivé stratigrafické jednotky sdružují do svazků stratigrafických jednotek (s. s. j.). Jeden svazek zahrnuje aktivity, které spolu souvisejí a často vytvářejí vyšší celek (např. zdíva sklepa).

Všechny při výzkumu zaznamenané aktivity byly dokumentovány dle pravidel platných ve společnosti Archaia Brno, o. p. s. V současné době je shrnuje „Manuál archeologického výzkumu“ vypracovaný kolektivem pracovníků institucí

Obr. 14: „Rozptýlené“ kosterní ostatky ve hřbitovní vrstvě jižně od kostela (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Archaia Brno, o. p. s., Archaia Praha, o. p. s. a Západočeská univerzita Plzeň pod vedením PhDr. Rudolfa Procházky, CSc. a doc. PhDr. Pavla Vařeky, Ph.D.¹⁰⁴⁾ Manuál zčásti vychází ze starších příruček tohoto typu, které začaly vznikat v některých archeologických organizacích v českých zemích od roku 1991 především podle anglických vzorů.

Protože pohřeb je do jisté míry specifickou záležitostí, považují za důležité přiblížit metodu a způsob výzkumu a dokumentace pohřbů uplatněný při archeologickém výzkumu svatojakubského hřbitova. Pohřbem se rozumí výlučně pozůstatky zemřelého jedince, které byly záměrně pohřbeny (vlozeny do hrobu). Má tak zcela jiný význam než v kulturní antropologii, kde představuje pohřební aktivitu. Pohřeb je součástí hrobu, tedy svazku stratigrafických jednotek. Hrob je výsledkem specifické lidské aktivity – záměrného pohřbení tělesných pozůstatků zemřelého jedince nebo jedinců. V archeologizované podobě je hrob tvořen několika stratigrafickými jednotkami. Jde zpravidla o hrobovou jámu, tedy o stratigrafickou jednotku výkop a její výplň, tvořenou vrstvou (jednou nebo více). Při zpracování nebylo zaváděno označení hrobů jako svazků stratigrafických jednotek. Realizováno bylo pouze určení příslušnosti pohřbů a patřičných hrobových jam a jejich výplní. Dodržována byla zásada, že jedním pohřbem byl označen vždy pouze jeden „in situ“ uložený jedinec. I v případě současného uložení více jedinců, dostal každý z nich své vlastní označení (číslo).

¹⁰³⁾ *Specifickým případem jsou zjišťovací sondy projektu „Sanace brněnského podzemí“, jehož zadavatelem je Magistrát města Brna. Jeho úkolem je vyhledávání, případné vyklizení a zajištění neznámých podzemních, zpravidla sklepních prostor (k projektu blíže MERTA et al. 2000a, 36). K výsledkům projektu na Jakubském náměstí SVOBODA 2005.*

¹⁰⁴⁾ *Uložen v archivu společnosti Archaia Brno, o. p. s.*

V drtivé většině případů byly pohřby „rozptýleny“ v takřka jednolitě hřbitovní vrstvě, nebyly patrné hrobové jámy (Obr. 14). Od toho se odvíjel prvotní problém pohřby vůbec nalézt. Byla zvolena metoda postupného snižování terénu. Pohřby tak byly odkrývány v mechanických úrovních. Jedna úroveň znamenala snížení terénu o přibližně 0,10 m. Například na části plochy sondy 40 z výzkumu A057/2003 (5 × 5 m), kde byla hřbitovní vrstva snížena o 0,40–0,50 m, byly dokumentovány 4 úrovně o souhrnném počtu 31 pohřbených jedinců. Jako zásyp hrobu byl popisován pouze bezprostřední materiál odtěžený při preparaci vlastního pohřbu.

Obr. 15: Výzkum (akce č. A057/2003) za ztížených podmínek během zimního období v prostoru jižně od kostela (foto ArchB).

Shrneme-li postup od nalezení až po odebrání pohřbu, lze vyčlenit 5 základních úkonů; odkryv, fotografická dokumentace, popis, kresebná dokumentace, nivelování a vyjmutí pohřbu. Odkryv probíhal jemnými nástroji od zahradní motyčky, přes špachtli až k chirurgickému skalpelu. Využívány byly smetáčky a štětečky. Fotografická dokumentace následovala bezprostředně po vypreparování. Pořizován byl celkový záběr plus detaily. Popis byl třetí fází postupu. Konkrétně byl pro každý pohřeb vyplněn speciální formulář. Kresebná dokumentace následovala po popisu. Pohřby byly kresleny v měřítku 1 : 10 nebo 1 : 20 a zachyceny do sítě vytyčených bodů, které byly (většinou pomocí totální stanice) zaměřeny na stávající zástavbu Jakubského náměstí. Nivelace byla prováděna pomocí nivelačních přístrojů. Hodnoty byly zapsány do kresebné dokumentace. Vyjmutí pohřbu představovalo konečnou fázi. Kosterní pozůstatky byly vyzvednuty a uloženy do tuhých papírových sáčků, většinou lebka a tělo s končetinami zvlášť. U zachovalejších ostatků byly odebírány vzorky na budoucí analýzu DNA.

Užitou metodu a metodiku lze označit za „klasické (běžné)“ postupy v tradici výzkumů 20. století. Z toho se odvíjí kvalita a četnost souboru získaných informací. V porovnání s „moderními“ metodami sběru dat a jejich následného vyhodnocení nemusí být v řadě ohledů dostačující a může být označován za pramen s nižší kvalitou vypovídací hodnoty. Pramenem se však získaná kolekce poznatků už jednou stala a tak je nutné ji také brát. Vyhodnocování a interpretační závěry musejí vycházet z patřičně nastavených kritických pozic. ¹⁰⁵⁾

¹⁰⁵⁾ *Nové přístupy k výzkumu středověkých a novověkých nekropolí se začínají pomalu uplatňovat i v podmínkách našich zemí. Vznikají projekty na jejich podporu, vývoj a testování – např. na Zápaadočeské univerzitě v Plzni „Terénní antropologie: metody výzkumu etážových kosterních hřbitovů“ (z výstupů např. GALETA et al. 2008; SLÁDEK et al. 2008).*

Postup prací:
1. odkryv pohřbů

Obr. 16: Odkryv pohřbů (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 18: Odkryv pohřbů (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 20: Odkryv pohřbů (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 17: Odkryv pohřbů (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 19: Odkryv pohřbů (akce č. A057/2003; foto ArchB).

2. fotografická dokumentace

Obr. 21: Fotografická dokumentace (akce č. A087/2007; foto ArchB).

Obr. 22: Fotografická dokumentace (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 23: Fotografická dokumentace (akce č. A057/2003; foto ArchB).

3. kresebná dokumentace

Obr. 24: Kresebná dokumentace (akce č. A032/2007; foto ArchB).

Obr. 26: Kresebná dokumentace (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 25: Kresebná dokumentace (akce č. A032/2007; foto ArchB).

Obr. 27: Kresebná dokumentace (akce č. A057/2003; foto ArchB).

4. nivelace pohřbů

Obr. 28: Nivelace pohřbů
(akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 29: Nivelace pohřbů
(akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 30: Nivelace pohřbů
(akce č. A057/2003; foto ArchB).

5. odebrání kosterních ostatků

Obr. 31: Odebírání kosterních ostatků (akce č. A032/2007; foto ArchB).

Obr. 33: Odebírání kosterních ostatků (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 32: Odebírání kosterních ostatků (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 34: Odebírání kosterních ostatků (akce č. A057/2003; foto ArchB).

III. VÝSLEDKY VÝZKUMŮ KE KOMPLEXU HŘBITOVA

III.1 Svatojakubský sakrální okrsek a jeho subjekty

Svatojakubský sakrální okrsek zabíral nemalou část severní partie někdejšího města. Zopakujme, že byl situován při městské hradbě v prostoru mezi ulicemi Veselou (dnes Česká) a Běhounskou nedaleko od Dolního trhu (dnes náměstí Svobody). Jeho ústředním subjektem byl kostel. Nejrozsáhlejší část tvořil hřbitov, který se rozprostíral v jeho okolí. V areálu hřbitova se ve středověku nacházelo nejméně pět kaplí, které známe z písemných pramenů. V mladším období byla ke kostelu přizděna pohřební kaple Ludvíka Raduita de Souches. K polovině 18. století je jmenován blíže neznámý objekt „Totenkapelle“. Na plánu zachycujícím okolí kostela sv. Jakuba na konci 18. století je v jihozápadním rohu hřbitova zakreslena budova označená jako „Beinstein“ (kostnice). K sakrálnímu okrsku dále náležela fara. Písemné prameny ji dokládají v severním sousedství kostela. Východně od ní se až k hradbě rozprostírala farská zahrada. Prameny nás také informují o existenci farní školy. Areál okrsku se postupem času zvětšoval. Největší podíl na tom neslo rozšiřování hřbitova. Docházelo také k odkazům blízkých domů a pozemků k vybudování či zaopatření kaplí a oltářních beneficií. ¹⁰⁶⁾

Obr. 35: Jižní průčelí kostela sv. Jakuba. Datováno 1724, převzato z BRETHOLZ 1901, 161.

Pro ubytování svatojakubských kaplanů byl vykoupen dům, který se nacházel v západním sousedství fary.

III.1.1 Kostel (Obr. 35–38)

Na podrobné dějiny svatojakubského kostela není na stranách této práce místo. ¹⁰⁷⁾ Nejstarší zmínky o kostele byly uvedeny v oddíle I.2. Následné pojednání se soustředí především na výsledky archeologických výzkumů. Ani v tomto

¹⁰⁶⁾ Viz oddíl III.1.2. V roce 1476 odkázal ke kapli (oltáři) sv. Trojice Václav Permann svou zahradu položenou u kostela sv. Jakuba (AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 640).

¹⁰⁷⁾ Nejrozsáhlejší zpracování dějin kostela představuje monografie z roku 1901, jejímž autorem byl B. Bretholz. Zde obsažené informace byly přebírány dále. Posledními příspěvky jsou práce Bohumila Samka (1994) a Petra Kroupy (1999).

Obr. 36: Západní průčelí kostela sv. Jakuba (19. století).

ohledu ovšem nebudou představeny všechny poznatky včetně detailů. Důraz bude kladen především na stavební vývoj. Archeologickými výzkumy se podařilo rozlišit 3 základní stavební fáze kostela. ¹⁰⁸⁾

První stavební fáze (Obr. 39)

Zachyceny byly pouze segmenty zdív a jejich negativy v sondě při severní stěně lodi stávajícího kostela. ¹⁰⁹⁾ Z dispozice dokumentované substrukce lze předpokládat, že se jedná o severní věž západního dvojvěží. Podoba kostela

Obr. 37: Jižní průčelí kostela sv. Jakuba. Nedatovaná kresba F. Richtera – 19. století (MuMB, inv. č. 2435).

Obr. 38: Jižní průčelí kostela sv. Jakuba. Nedatovaná kresba F. Richtera – 19. století (MuMB, inv. č. 2434).

zůstává ryze hypotetická. Určitou představu snad může poskytnout kostel Nanebevzetí Panny Marie oslavanských cisterciáček, které nad kostelem držely patronát. ¹¹⁰⁾ Je možné, že stavební huť podílející se na stavbě obou kostelů mohla být totožná. Od toho by se odvíjelo i rozvržení vlastní stavby. K dataci snad může přispět jediný architektonický článek nacházející se „in situ“. Jedná se o relikt římsy, jejíž profilace je stejná jako u římsy kostela Nanebevzetí Panny Marie ve Velehradě. ¹¹¹⁾

Druhá stavební fáze (Obr. 40)

Dokumentovány byly segmenty základových i nadzemních částí zdív na několika místech při severní a jižní stěně stávajícího kostela a také v kryptě pod západní čtvrtinou kostelní lodi. Opět lze předpokládat, že západní průčelí tvořilo dvojvěží. Uvažovat je možné o transeptu, nebo lze dokumentované situace interpretovat jako zakončení bočních lodí dvojicí kaplí. Neznámou je vlastní řešení závěru kostela. Co se týče půdorysného rozsahu, dosahoval bezmála rozměrů stávajícího kostela. Období výstavby kostela lze hledat v závěru 13. až počátku 14. století.

Třetí stavební fáze (Obr. 41)

Tuto fázi představuje stávající kostel. Z primární stavby doložily archeologické výzkumy základová zdíva vlastní lodi, presbytáře a kostelní věže. Budova kostela byla výsledkem rozsáhlé a dlouho trvající přestavby. Na její počátky nepanuje v badatelské obci obecně shodný názor. Na základě písemných pramenů a uměnovědných přístupů se vyvinuly dvě základní hypotézy. Jedna klade započetí stavby už do předhusitského období, druhá před polovinu 15. století. ¹¹²⁾

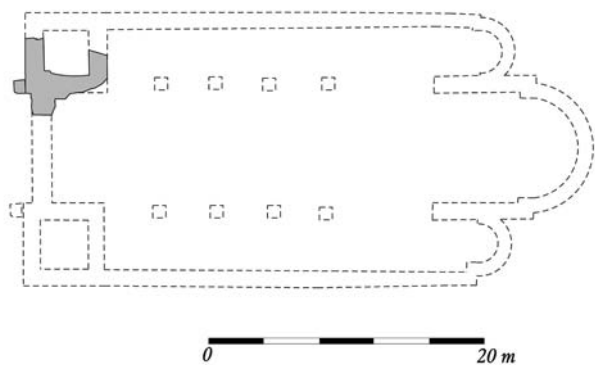
¹⁰⁸⁾ Výsledky výzkumů nebyly dosud adekvátně shrnuty a publikovány. Stručný souhrn podal David Merta v rámci náleзовé zprávy z akce č. A057/2003 (MERTA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2005). Následný text představuje pouze výtah z interpretačních závěrů této práce.

¹⁰⁹⁾ Sonda D5, akce č. A055/2001 – s. s. j. 011.

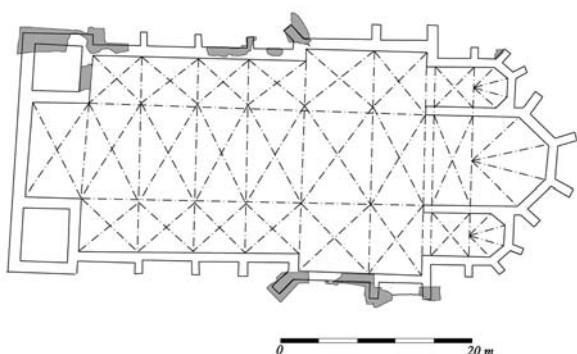
¹¹⁰⁾ S výstavbou oslavanského kostela se započalo krátce po založení kláštera v roce 1225 (FOLTÝN et al. 2005, 589–594; tam uvedena příslušná literatura a prameny).

¹¹¹⁾ Klášterní kostel byl vysvěcen v roce 1228 (FOLTÝN et al. 2005, 724–736; tam uvedena příslušná literatura a prameny).

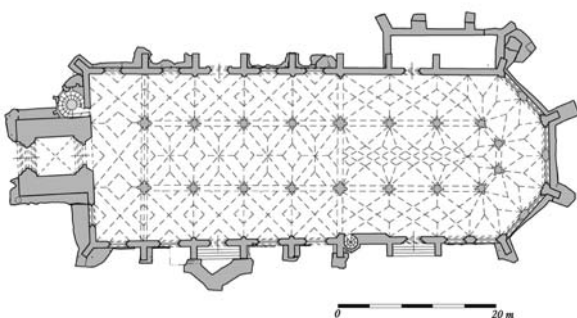
¹¹²⁾ Pro druhou možnost především KROUPA 1999. Tam uveden i postupný vývoj názorů včetně citací příslušných publikací. K první možnosti např. BOROVSÝ 2001, 274; SAMEK 1994, 164. Hálová-Jahodová (1975, 85) klade výstavbu do období 1460–1473.

Obr. 39: První stavební fáze kostela (autor D. Merta).

Obr. 40: Druhá stavební fáze kostela (autor D. Merta).

Obr. 41: Třetí stavební fáze kostela (autor D. Merta).

III.1.2 Kaple

Přítomnost kaplí písemné prameny dokládají až od 2. poloviny 14. století. Do 1. třetiny 15. století jich postupně vzniklo nejméně pět. Je otázkou, zda lze vyloučit existenci kaplí ve starším období. Od 15. století jmenují písemné prameny celou řadu oltářů, které byly vázány ke svatojakubskému kostelu. Někdy jsou označovány termínem kaple. ¹¹³⁾ Je možné, že některé z nich se mohly nacházet mimo interiér kostela. Tyto kaple nemusely mít nutně podobu samostatné zděné stavby v areálu hřbitova, mohlo jít pouze o oltáře u kostelní zdi zakryté dřevěným přístřeškem. ¹¹⁴⁾ V mladším období byla k jižní stěně presbytáře kostela přizděna pohřební kaple Ludvíka Raduita de Souches.

Historicky známé kaple

Kaple neznámého zasvěcení

Zřízení kaple potvrdil v roce 1352 olomoucký biskup Jan. ¹¹⁵⁾ Pro její založení odkázal svůj dům v roce 1340 svatojakubský probošt Hainczmann (v historických studiích označován také jako kněz, kazatel či vikář, často s různým přepisem jména). ¹¹⁶⁾ Bývala často ztotožňována s kaplí Božího těla. ¹¹⁷⁾ Jiní badatelé zřejmě s vědomím toho, že tato měla být přistavěna ke kostelu a to lze u měšťanského domu vyloučit, ji spojovali s kaplí sv. Mořice. ¹¹⁸⁾

Kaple sv. Mořice (Obr. 42 a 43)

Stávala západně od průčelí kostela, na nároží ulice Za kostelem sv. Jakuba (později Farní). První zmínka o kapli pochází z roku 1365. ¹¹⁹⁾ V 15. století se kaple stala filiálním kostelem pro Čechy, v němž se kázalo česky („böhmische Kapelle“ 1458, „Kapelle der Böhmen“ 1478). ¹²⁰⁾ V roce 1736 byla přestavěna architektem Mořicem Grimmem. ¹²¹⁾ K uzavření kaple došlo roku 1785. V roce 1788 byla zčásti ubourána a přeměněna na sýpku a v roce 1886 definitivně zbořena. Podle podrobného popisu kaple od Mořice Trappa se pod lodí nacházela hrobka, která byla prozkoumána a následně zasypána. ¹²²⁾

Kaple Božího Těla

První zmínka o kapli pochází z roku 1369. ¹²³⁾ Podle záznamu z roku 1420 měla být kaple připojena ke kostelu. ¹²⁴⁾ V roce 1439 měla být nově fundována. Po roce 1448 kaple

¹¹³⁾ *Problematice kaplí a oltářů kostela sv. Jakuba se obsáhlým způsobem naposledy věnoval Tomáš Borovský (2001).*

¹¹⁴⁾ BORSKÝ–ČERNOUŠKOVÁ 2001, 4; BOROVSKÝ 2001, 274.

¹¹⁵⁾ CDM VIII, 131–133, č. 171.

¹¹⁶⁾ CDM VII/1, 214–215, č. 296; viz také FLODR 1990, 420–422.

¹¹⁷⁾ BOROVSKÝ 2001, 289; BRETHOLZ 1901, 64; D'ELVERT 1871; ROUČKOVÁ 2008, 84–85; TRAPP 1888; WOLNY 1856, 75. Ch. d'Elvert a G. Wolny ji umístili do jihovýchodní (Běhounské) části hřbitova, M. Trapp naopak do jihozápadní.

¹¹⁸⁾ KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 9; PEŠKA 2009, 7; ŠUJAN 1928a, 579.

¹¹⁹⁾ MENDL 1935, 293.

¹²⁰⁾ KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 9. Přímou v kapli měli být pohřbívání členové bratrstva Božího těla (k tomu viz MALÝ–MAŇAS–ORLITA 2010, 80).

¹²¹⁾ PERNIČKA 1985, 183.

¹²²⁾ TRAPP 1888, 17.

¹²³⁾ FLODR 2005, 680.

¹²⁴⁾ Upozornil na to již BRETHOLZ 1901, 64. Viz AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rukopis inv. č. 48, f. 557r.

Obr. 42: Historické foto kaple sv. Mořice (1879). Pohled od západu (MuMB, neurčeno).

Obr. 43: Kresba kaple sv. Mořice, pohled od jihu (AMB, U 25, sign. Ila39, č. 32, nedat., nesign.).

Božího Těla na dlouhou dobu z pramenů mizí. Zmíněna je až roku 1518. ¹²⁵⁾

Kaple sv. Doroty

První zmínka o kapli pochází z roku 1389. ¹²⁶⁾ V roce 1515 se již hovoří o oltáři Těla Kristova a sv. Doroty. Vzhledem k uvedenému zasvěcení a k absenci zpráv o kapli Božího Těla se nabízí otázka, zda kaple nebyly nějak propojeny. ¹²⁷⁾ V roce 1521 bylo beneficium oltáře sv. Doroty sloučeno s místem u oltáře sv. Marie Magdalény. ¹²⁸⁾

Kaple Jedenácti tisíc panen

První zmínka o kapli pochází z roku 1404, kdy její nadaci potvrdil markrabě Jošt. ¹²⁹⁾ Měla stávat vpravo od kostela sv. Jakuba. Později se v pramenech hovoří pouze o oltáři Jedenácti tisíc panen. ¹³⁰⁾

Kaple Zvěstování Panny Marie

První zmínka o kapli pochází z roku 1428. ¹³¹⁾ Podle listiny z roku 1430 měla být připojena ke kostelu. ¹³²⁾ To je zároveň poslední jistá zpráva o kapli. Později se uvádí pouze oltář Zvěstování Panny Marie. ¹³³⁾

Pohřební kaple Ludvíka Raduita de Souches

Vystavěna byla v 18. století při jižní straně presbytáře kostela podle projektu Mořice Grimma. K pohřbení ostatků do kaple došlo v roce 1729. Zbourána byla v roce 1874 při úpravách kostela. Zachycena je na vyobrazeních kostela z 18. a 19. století. ¹³⁴⁾

Archeologicky zkoumané kaple (Obr. 44)

Kaple sv. Mořice

Její reliktů byly odhaleny při několika archeologických výzkumech. Základy starší gotické kaple tvořila mohutná zdiva o síle 1,60 m. Půdorys byl obdélný o rozměrech 13 × 8 m. ¹³⁵⁾ Interiér byl zřejmě částečně podsklepen. Zdiva gotické kaple byla vsazena do prostoru suterénu dřevohlinitého domu, který byl pravděpodobně zasypán až v souvislosti s výstavbou zdí. ¹³⁶⁾ Keramický materiál získaný ze zásypů lze datovat do závěru 13. až 1. poloviny 14. století.

¹²⁵⁾ KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 9.

¹²⁶⁾ URBÁNKOVÁ–WIHODOVÁ 2008, 636.

¹²⁷⁾ Domněnku vyslovil BOROVSÝ 2001, 291.

¹²⁸⁾ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 1116.

¹²⁹⁾ CDM XIII, 359–360, č. 354.

¹³⁰⁾ Upozornil na to BOROVSÝ 2001, 292 – záznamy k letům 1475, 1485, 1491, 1494 a 1504.

¹³¹⁾ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 292.

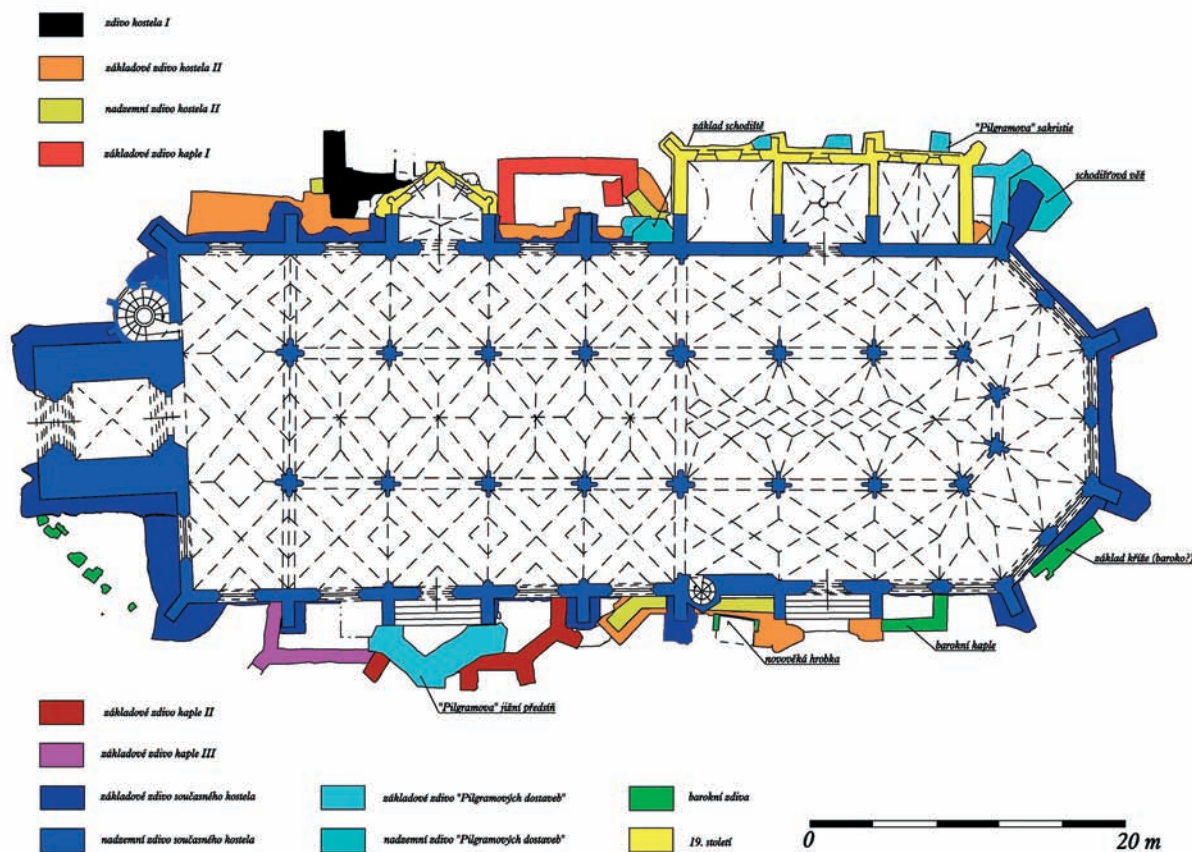
¹³²⁾ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 295.

¹³³⁾ Renty z let 1488–1510: BOROVSÝ 2001, 300. D'Elvert (1879) uvádí, že kaple byla zrušena v roce 1826.

¹³⁴⁾ BRETHOLZ 1901, 130–131; HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1947, 166–168; PERNÍČKA 1985, 179.

¹³⁵⁾ Při akci č. AU3/90 zřejmě byla zachycena východní část kaple. Zdivo bylo označeno jako „kruhovitého půdorysu“. V sondách S1 a S2 akce č. A055/2001 se tak situace nejevila. Půdorys kaple lze na jejich základě a díky zjištěním akce č. A086/2007 rekonstruovat jako obdélný.

¹³⁶⁾ Dokumentována byla jen malá partie suterénu se severní stěnou v sondě S1 akce č. A055/2001 – s. j. 001.

Obr. 44: Archeologicky zkoumaná zdiva jednotlivých stavebních fází kostela a přizděných kaplí (autor D. Merta).

Při přestavbě v 18. století byla kaple prodloužena západním směrem, což zvětšilo její délku na 23 m. Nový prostor byl ve východní polovině podsklepen a propojen se suterénem pod gotickou kaplí. Ten byl nově sklenut na středový sloup a zpřístupněn chodbičkou, která skrze jižní stěnu kaple ústila do exteriéru.

Obr. 45: Pohled od severu na odhalená zdiva kaple I (foto ArchB).

Pohřební kaple Ludvíka Raduita de Souches

Byly odhaleny základy přizděné k jižní stěně presbytáře stávajícího kostela. Tvořilo je zdivo o síle 0,90 m. Půdorys byl obdélný o rozměrech 4,50 × 3 m.

Kaple I (Obr. 45)

Její relikty byly odhaleny při severní stěně kostela mezi sakristií a „Pilgramovou“ předsíní. ¹³⁷⁾ Základy kaple tvořilo zdivo o síle 1,10 m, které mělo středověký charakter. Východní zeď byla přizděna k západnímu diagonálnímu opěráku severní části transeptu druhé stavební fáze kostela. Západní byla přistavěna k severní stěně téže stavby. Půdorys kaple byl obdélný o rozměrech 9,70 × 4,60 m. Absence opěrných pilířů napovídá, že nebyla zaklenuta. Při východní stěně se v interiéru kaple nacházel blok zdiva, který lze interpretovat jako základ oltářní mensy.

¹³⁷⁾ Jde o s. s. j. 096 akce č. A057/2003. Stávající objekt sakristie byl vystavěn až v 19. století. Pilgramova předsíň byla do prostoru přenesena druhotně. Původně se nacházela na jižní straně kostela.

Kaple II (Obr. 46)

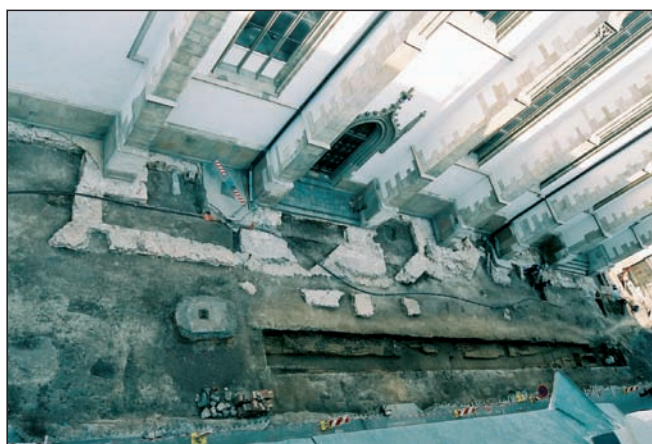
Její relikty byly odhaleny při jižní stěně kostela.¹³⁸⁾ Základy kaple tvořilo zdivo o síle 1,10 m, které mělo středověký charakter. Zřejmě byla přizděna k druhé stavební fázi kostela. Západní část kaple převrstvilo později základové zdivo „Pilgramovy“ předsíně. Její půdorys proto nelze rekonstruovat zcela jednoznačně. Závěr byl polygonální. Celková délka kaple činila asi 12,80 m, šířka 5 m. Přítomnost opěráků může svědčit pro zaklenutí kaple.

Kaple III (Obr. 46)

Její relikty byly odhaleny při jižní stěně kostela, navazovala na západní průčelí kaple II.¹³⁹⁾ Základy kaple tvořilo zdivo o síle 1 m, mělo obdobný charakter jako základové zdivo třetí stavební fáze kostela. Půdorys byl obdélný o rozměrech 8 × 4,40 m. Jihozápadní nároží zpevňoval diagonální opěrák.

Interpretace kaplí

Archeologická situace dokumentovaná v souvislosti s kaplí sv. Mořice dokládá, že kaple se nacházela na někdejší měšťanské parcele. Zachycená gotická zdiva mohla náležet původně domu. Pokud bychom nepředpokládali dřevohliněnou přístavbu, došlo by ovšem v porovnání s předcházejícím dřevohliněným domem k zasunutí východního průčelí směrem do městiště. Jestli zdiva představují novostavbu kaple, musela by být vybudována v bezprostřední návaznosti na asanaci zmíněného dřevohliněného domu, do části jehož sklepa byly základy založeny. Získané poznatky mohou do jisté míry odpovídat hypotéze o ztotožnění kaple sv. Mořice s kaplí neznámého zasvěcení, pro jejíž založení poskytl svůj dům probošt Hainczmann. Jednoznačné potvrzení však nepřinesly. Jako pravděpodobnější se jeví varianta, že kaple sv. Mořice byla vybudována ve společné koncepci s výstavbou

Obr. 46: Pohled od jihu na odhalená zdiva. Vpravo kaple II a vlevo III (foto ArchB).

druhé stavební fáze kostela (viz oddíl III.2). Při ní byly pozemky některých parcel zahrnuty do areálu hřbitova. Stalo se tak zřejmě i v případě parcely, na které byla postavena kaple sv. Mořice. Rychlé zahájení výstavby kaple do jisté míry potvrzuje založení do nezasypaného sklepa domu. Ten musel být zřejmě asanován hned s počátkem výstavby nového kostela. Nacházel se totiž v těsné blízkosti nově vytyčeného průčelí, které se výrazně posunulo k západu, a stavebním pracím by asi překážel. Budování druhé stavební fáze kostela lze klást do závěru 13. a počátku 14. století. Kaple sv. Mořice by tedy v době Hainczmannova odkazu již stála. Zřejmě musíme hledat jeho dům na jiných místech.

Ze tří kaplí přizděných ke kostelu měla stát vpravo (z jižní strany) kaple Jedenácti tisíc panen (1404). Je pravděpodobné, že jde o kapli II. Na její západní průčelí navazovala jako mladší kaple III, kterou je tedy možné ztotožnit s kaplí Zvěstování Panny Marie (1428). Pro kapli I, přistavěnou k severní stěně, by „zbývalo“ ztotožnění s kaplí Božího těla (1369). Tento závěr podporuje i charakter jejího zdiva, podle kterého se kaple jevila jako nejstarší. Z hlediska uvažované souvislosti s kaplí sv. Doroty je potřeba zmínit, že v těsné blízkosti západní stěny kaple I byl zachycen segment zdiva středověkého charakteru, z něhož vycházel směrem ke kapli vynášecí pas. Situaci nebylo možné přesněji vyhodnotit.¹⁴⁰⁾ Není však vyloučeno, že by se mohlo jednat právě o základ kaple sv. Doroty (1389), která by byla připojena ke kapli Božího těla.

III.1.3 Fara (Obr. 47)

Již podle písemných pramenů ze 14. století je svatojakubská fara umístována severozápadně od kostela.¹⁴¹⁾ Nestála však v místech dnešní fary (Jakubská 11/Rašínova 5), postavené v letech 1900–1901. Tam byla přesunuta po vzniku Rašínovy ulice na počátku 20. století. Právě při její výstavbě byla stará fara zbourána. Na plánech a fotografiích z 19. století ji můžeme vidět v místech dnešní Rašínovy ulice v těsném sousedství stávající fary. Zabírala poměrně rozlehlou parcelu, která vznikla patrně sloučením několika původních městišť. K roku 1360 se např. dovídáme, že farář Olenus rozšířil faru o sousední dům pláteníka Lupolda, který toho roku koupil. Dům stával v sousedství domu žďárského opata.¹⁴²⁾

¹³⁸⁾ Jde o s. s. j. 105 akce č. A057/2003.

¹³⁹⁾ Jde o s. s. j. 104 akce č. A057/2003 a s. s. j. 019 akce č. A032/2011.

¹⁴⁰⁾ Jde o s. s. j. 100 akce č. A057/2003

¹⁴¹⁾ K tomu například VIČAR 1965.

¹⁴²⁾ KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 3; VIČAR 1965, 266.

Obr. 47: Pohled od jihu na svatojakubskou faru ve 2. polovině 19. století (AMB, U 5, sign. IXc, č. 8).

V prostoru, kde fara stávala, doložily archeologické výzkumy pozůstatky dřevohliněné zástavby (sloupové jamky a zřejmě 3 nezděné suterény), které lze datovat do 13. století. V závěru 13. nebo 1. polovině 14. ji nahradily domy se zděnými sklepy (dokumentovány dva subjekty). Nálezová situace nasvědčovala skutečnosti, že se jednalo patrně po určitou dobu o dvě městiště. Výzkumy zachytily také segmenty novověké stavby svatojakubské fary. Jednotlivé stavební fáze nebylo možné blíže časově zasadit. Dokumentovaná zdiva se svým charakterem hlásila do 16. až 18. století. Do novostavby byl zahrnut pouze jeden z gotických sklepů, do něhož ústila nová vstupní šjíje.

III.1.4 Škola

O existenci školy u kostela sv. Jakuba se dovídáme z listin papeže Bonifáce VIII. z října roku 1298, které byly adresovány kroměřížskému děkanovi. Ten měl vyřešit spor o provozování školy mezi petrskou a jakubskou farností. Škola na vyučování hochů v žaltáři a ve zpěvu existovala při sv. Jakubu údajně odedávna. ¹⁴³⁾ Výsledek sporu neznáme. ¹⁴⁴⁾ Škola však v budoucnu zanikla (snad při sporech o svatojakubskou faru v roce 1400), ¹⁴⁵⁾ doklad o její existenci máme k roku 1355. ¹⁴⁶⁾ V roce 1466 se dovídáme o svolení papeže Pavla II. se zřízením školy pro vyučování dětí a dospělých v náboženství, ve zpěvu a obřadech církevních, poněvadž jediná škola u sv. Petra nedostačovala. ¹⁴⁷⁾ V roce 1471 se budova školy objevuje poprvé v knize městských účtů. Stála na nároží uličky vedoucí k Dolnímu trhu. ¹⁴⁸⁾ Sousední dům zakoupili v roce 1495 vykonavatelé závěti Pankráce Khawdera pro zaopatření nemocných žáků. Škola je zmiňována několikrát i během následujícího období. ¹⁴⁹⁾ Na plánu zobrazujícím okolí kostela sv. Jakuba ke konci 18. století je škola umístěna

na severovýchodní nároží Umrličí uličky. V roce 1834 byla škola přeložena ze hřbitova do nové budovy na místě bývalé kaplánky v Jakubské ulici. Ubytování zde byli také kaplani, řídicí učitel, kostelník a ředitel kůru. ¹⁵⁰⁾

Otázkou je, kde sídlila škola v období 13. a 14. století. V prostoru, kam ji umisťují prameny z poslední třetiny 15. století, narazily archeologické výzkumy na segmenty základových zdí středověkého charakteru (akce č. A30/97, A057/2003), zda se však jedná o pozůstatky školy, nevíme.

III.1.5 Kaplánka

Jednalo se o dům určený k ubytování svatojakubských kaplanů. Z písemných pramenů víme, že v roce 1415 koupila městská rada od kláštera cisterciáků ve Žďáru nad Sázavou jejich zchátralý dům, který susedil s farou u sv. Jakuba. V následujícím roce stanovila, že bude náležet kněžím od sv. Jakuba. Úpravy domu dokládají prameny i pro následující období (např. 1486). Kaplanský dům byl nejméně jednopatrový s obytnými místnostmi nejen v patře a v přízemí, ale i mimo vlastní budovu – komora správce oltáře sv. Wolfganga je lokalizována „v zahradě u městské zdi“. ¹⁵¹⁾ Na plánu z konce 18. století je kaplánka umístěna při Farní ulici proti domu královopolských kartuziánů a kapli sv. Mořice. Na východě susedila s budovou fary. V roce 1900 již byla i s farou zbourána. Dnes se na jejím místě nachází současná svatojakubská fara (Jakubská 11/Rašínova 5).

¹⁴³⁾ CDM V, 103–104, č. 100, 101.

¹⁴⁴⁾ BRETHOLZ 1901, 12.

¹⁴⁵⁾ ŠUJAN 1928a, 188–190, 219.

¹⁴⁶⁾ BRETHOLZ 1901, 31; KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 3. O. Vičar (1965, 267) ale konstatuje, že pro polovinu 14. století není o existenci školy bezpečných zpráv.

¹⁴⁷⁾ AMB, Sběrka listin, mandátů a listů, fond A1/1, 10. 5. 1466. Přepis listiny viz BRETHOLZ 1901, 38–39.

¹⁴⁸⁾ KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 5.

¹⁴⁹⁾ Např. ŠUJAN 1928a, 241, 256 (k roku 1607), 291, 304 (k roku 1698).

¹⁵⁰⁾ Např. ŠUJAN 1928a, 375.

¹⁵¹⁾ Daná problematika shrnuta naposledy u BOROVSKÝ 2001, 284–285 (tam i odkazy na příslušné prameny).

III.2 Topografické vymezení hřbitova a jeho vývoj

Stručný nástin topografické pozice hřbitova v rámci města byl podán v oddíle I.3. Následující odstavce jsou zaměřeny na vývoj topografického vymezení samotného hřbitova a jeho koexistenci s okolní zástavbou v průběhu doby. Důraz je kladen především na výsledky archeologických výzkumů. Pro nejstarší období jsou v podstatě nezbytnosti. Pro mladší období jsou konfrontovány s výpovědí edičně zpřístupněných písemných a známých ikonografických pramenů. Období následující po zrušení hřbitova je shrnuto pouze velice stručně, se sledovanou tematikou souvisí v podstatě již jen okrajově. Pro toto nejmladší období není primární výpověď archeologických pramenů, jeho zhodnocení je spíše otázkou archivního výzkumu.

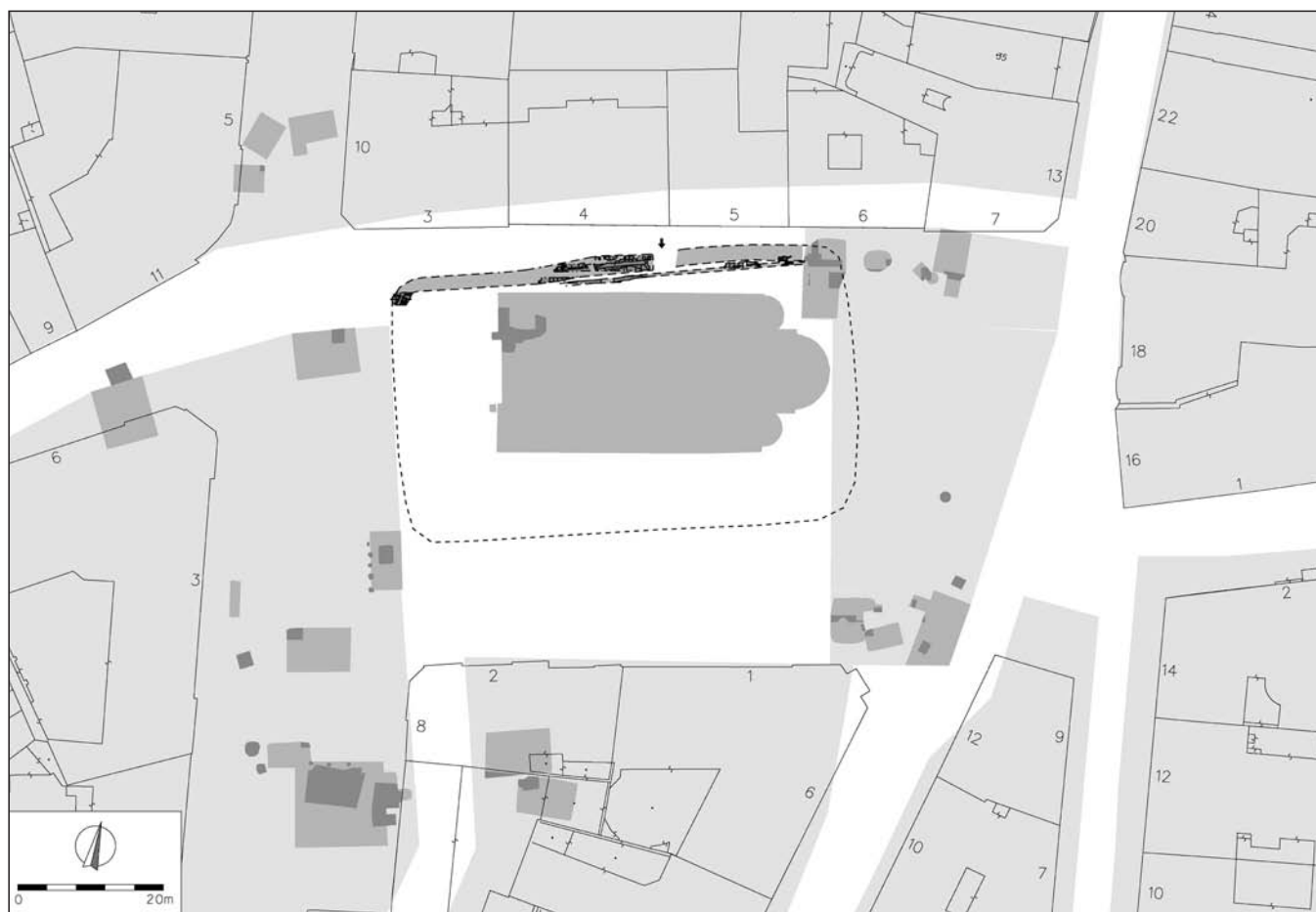
13. století

Nejstarší aktivita v prostoru sakrálního okrsku u sv. Jakuba, kterou je možné s ním spojovat, byla dokumentována

severně od stávajícího kostela. Jednalo se o dva paralelně probíhající liniové výkopy, které lze interpretovat jako příkop a žlab na usazení sloupů palisády či plotu. ¹⁵²⁾ Měly přibližně západovýchodní průběh. Dokumentován byl úsek o délce 55 m. Přibližně 9,50 m severně od severozápadního nároží stávajícího kostela se příkop stácel směrem k jihu. V zachyceném přerušení linie v úrovni dotyku domů č. 4 a 5 je možné spatřovat vstup do vymezeného prostoru od severu. Popsané aktivity neprojevovaly výrazný fortifikační charakter. ¹⁵³⁾ Spíše se jejich prostřednictvím určitý areál jen vymezoval. Rekonstruovat jeho výměru lze pouze hypoteticky (viz **Obr. 48**). Budeme-li vycházet ze situací dokumentovaných v rámci výzkumů v daném prostoru, je možné uvažovat o přibližně obdélném půdorysu o rozměrech vnitřní plochy 57 × 32 m. Rozměry areálu však mohou být i výrazně větší.

¹⁵²⁾ Akce č. A057/2003 – příkop s. s. j. 010 byl předsazen o 0,70 m vůči žlabu s. s. j. 049.

¹⁵³⁾ Šířka příkopu se pohybovala kolem 2,50 m, hloubka činila 0,80 m, převažoval mísovitého profilu.

Obr. 48: Počátek 13. století – areál vymezený příkopem. Šedě je podkreslena zástavba 13. století s první stavební fází kostela. Nejtmavší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby.

Nabízí se možnost ztotožnit areál s nejstarším hřbitovem. ¹⁵⁴⁾ Odkryté základy prozatím nejstarší doložené stavební fáze kostela sv. Jakuba se ovšem dispozičně neshodují s dokumentovaným segmentem příkopu a žlabu. Osa zkoumaného průběhu ohrazení svírá s osou kostelní lodi úhel 5 stupňů, což by mohlo vést k předpokladu, že hřbitov byl spojen s jinou svatyní, která předcházela jmenovaný kostel. Konkrétní hroby nelze této fázi hřbitovu zatím přiřadit. Možnou variantou je areál se hřbitovem nespojovat. Takováto hypotéza by zásadně ovlivňovala pohled na nejstarší dějiny, topografii a urbanizační proces v této části města. ¹⁵⁵⁾ Je otázkou, zda lze ohrazený areál klášť ještě do doby před příchodem cizích kolonistů do tohoto prostoru, ¹⁵⁶⁾ kdy zdejší pozemky byly v zeměpanské držbě. ¹⁵⁷⁾ Jakou funkci by areál plnil?

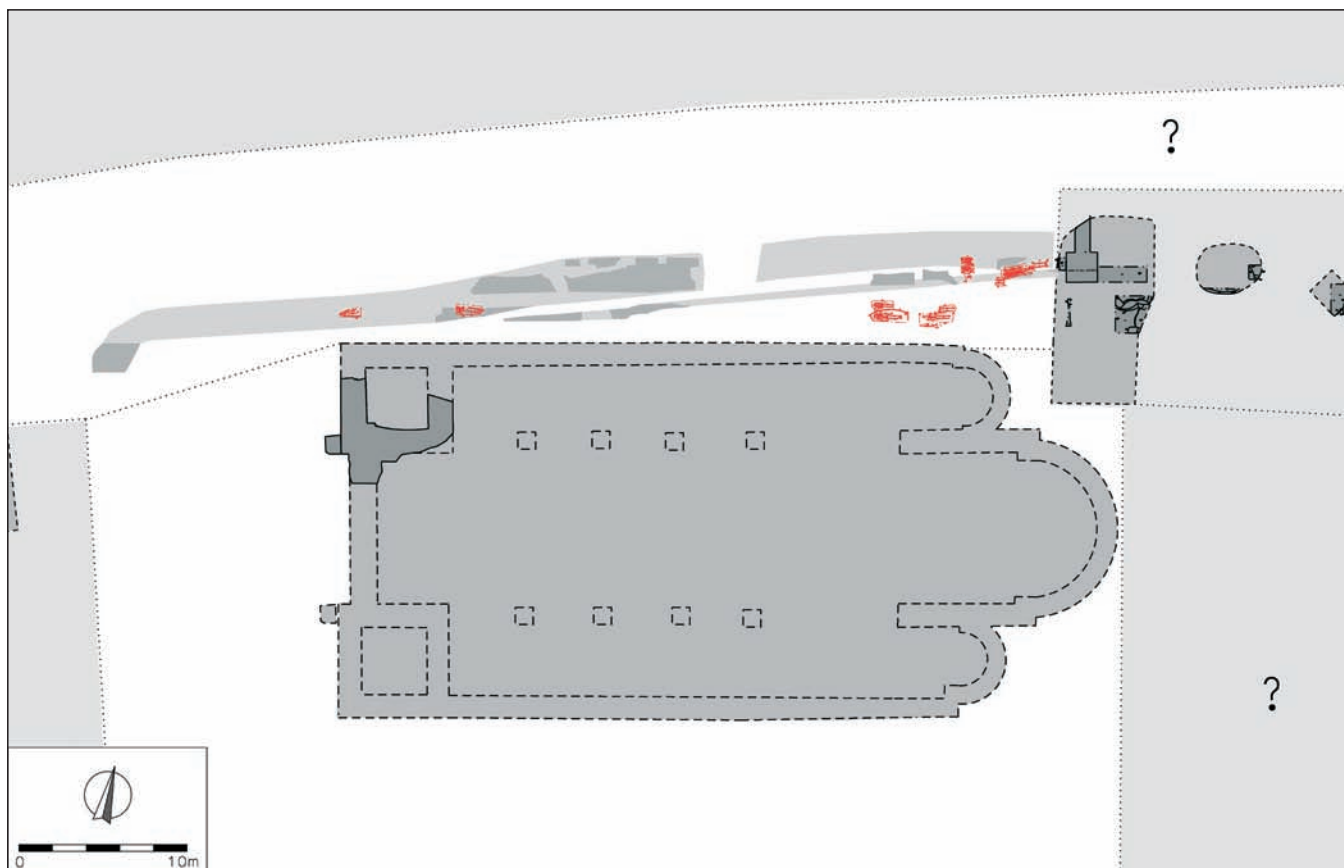
¹⁵⁴⁾ Jsou známa nařízení (řády) požadující ohrazení hřbitova příkopem, náspem, zdí nebo plotem. Často je uváděn praktický účel, prevence před zásahy zvířat (např. prasat vyhrabávajících kosti) – DANIELL 1999, 110–111. Z tohoto hlediska by existence plotu či palisády na Jakubském náměstí byla dostačující. Příkop samotný by ovšem nebyl

pro zvířata překážkou. K příkopům kolem kostelů v našich zemích naposledy např. ČECHURA 2006 (tam i další literatura). Jasně upozorňuje na protínání praktické a symbolické funkce v prostředí sakrálních staveb (ČECHURA 2006, 286). Eventuální vztah příkopu a postupně vymezeného kostelního pohřebiště, nebo možnost vymezení areálu příkopem namísto zdi (zejména v nejstarším období) uvádí jako námět k dalším výzkumům (ČECHURA 2006, 288). Nelze než souhlasit a zdůraznit především nutnost studia problematiky v případech nově zakládaných a dále se rozvíjejících městských fundací. Archeologické výzkumy v Litovli doložily, že ve 3. čtvrtině 13. století byl areál kostela sv. Marka od veřejných ploch města krátkodobě oddělen příkopem (hloubka 1 m). Později byl areál včetně hřbitova ohrazen zdí, která mohla mít i obrannou funkci (FALTÝNEK–ŠLÉZAR 2006, 318–319).

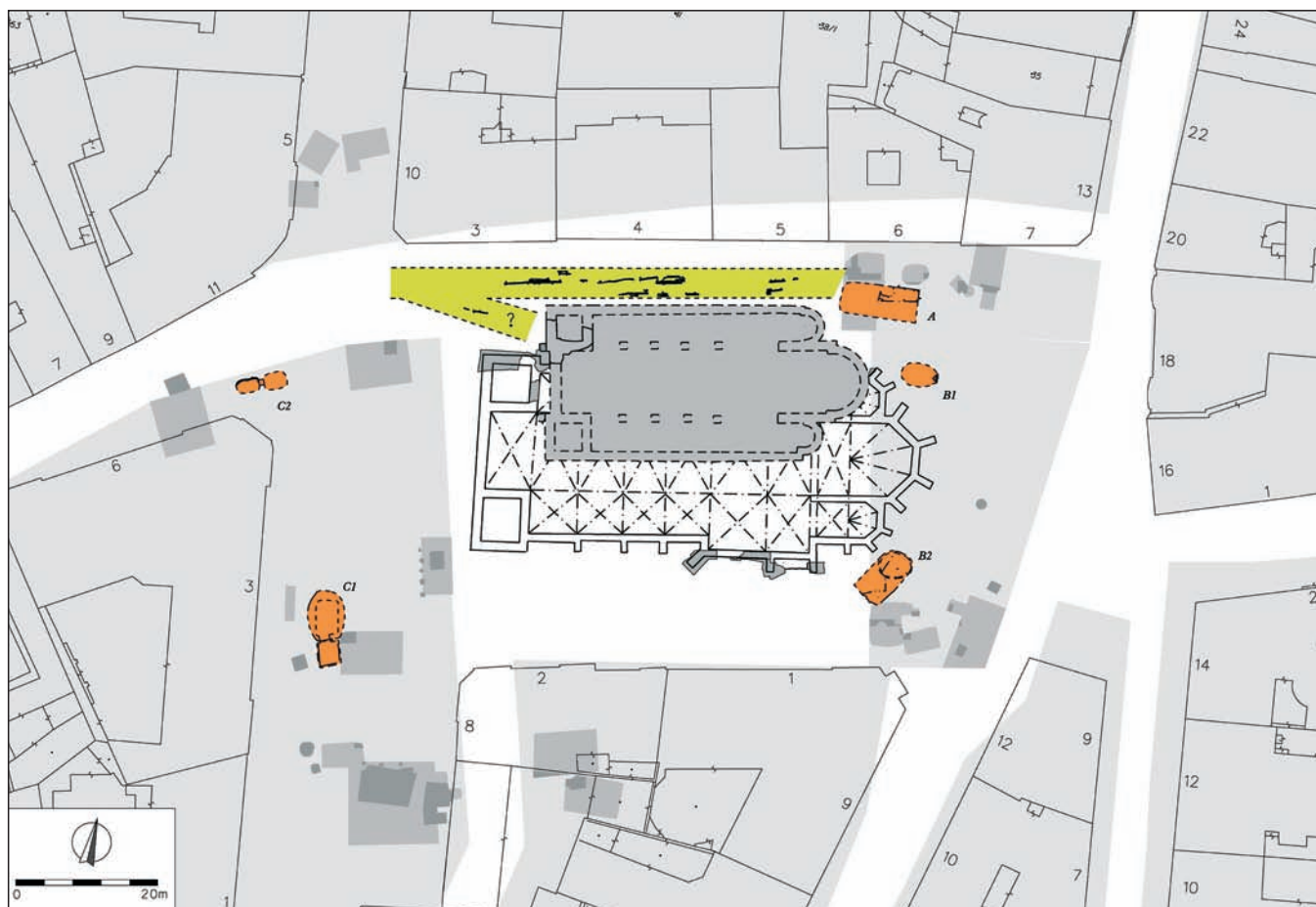
¹⁵⁵⁾ K řešení této, ale také dalších otázek by mohl přispět dosud neuskutečněný archeologický výzkum v interiéru stávajícího kostela.

¹⁵⁶⁾ Soubor keramických zlomků získaný ze zásypů příkopu lze v systému datace brněnské keramiky datovat do horizontu VS 1.1, který nepřesahuje čtvrtinu 13. století (PROCHÁZKA 2009, 108; k vývoji brněnské keramiky 12.–13./14. století PROCHÁZKA–PEŠKA 2007).

¹⁵⁷⁾ K tomu FLODR 2001, 30.

Obr. 49: Nejstarší dokumentované pohřby (červeně), které byly stratigraficky mladší než ohrazení areálu z počátku 13. století. Vyznačena je zástavba 13. století s první stavební fází kostela. Nejtmavší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby.

Obr. 50: Vyznačení komunikace dokumentované severně od kostela (zeleně). Oranžově jsou zobrazeny vápenické pece. (A: souvisí s výstavbou první stavební fáze kostela; B1, B2: s první nebo druhou stavební fází; C1, C2: s druhou stavební fází). Šedě je podkreslena zástavba 13. století s první stavební fází kostela. Nejtmavší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby. Vyznačen je také půdorys druhé stavební fáze kostela.

Mohlo se jednat o dvorec? Odpovědi na otázky nepřináší ani písemné, ani archeologické prameny. Pokud by areál vznikl až s příchodem kolonistů a nespojovali bychom ho s ohrazením hřbitova, je opět otázkou jeho funkce. Neznámé je také místo, kde by nově příchozí pohřbívali své mrtvé. Nevíme přesně, v jak dlouhém časovém úseku se pohybujeme. K úmrtím teoreticky nemuselo dojít. Obyvatelé však museli počítat s vyčleněním prostoru pro nekropoli. Proč by nebylo určeno místo, kde se hřbitov nacházel v následujícím období? Z těchto úvah by vyplývalo, že později došlo k zásadní proměně ve funkčním využití topografického schématu zdejšího osídlení. Po zániku ohrazení došlo v místech jeho průběhu k rozličným aktivitám. Prostor v úseku severně od dnešní sakristie byl využit k pohřbívání (viz **Obr. 49**). Na ploše $10,50 \times 4,50$ m bylo odhaleno 11 pohřbů. V části při severozápadním ohybu bylo ohrazení narušeno dvěma poměrně velkými výkopy. ¹⁵⁸⁾ Snad by se mohlo jednat o exploatační jámy. Po jejich zasypání vznikla ve sledované severní části dnešního

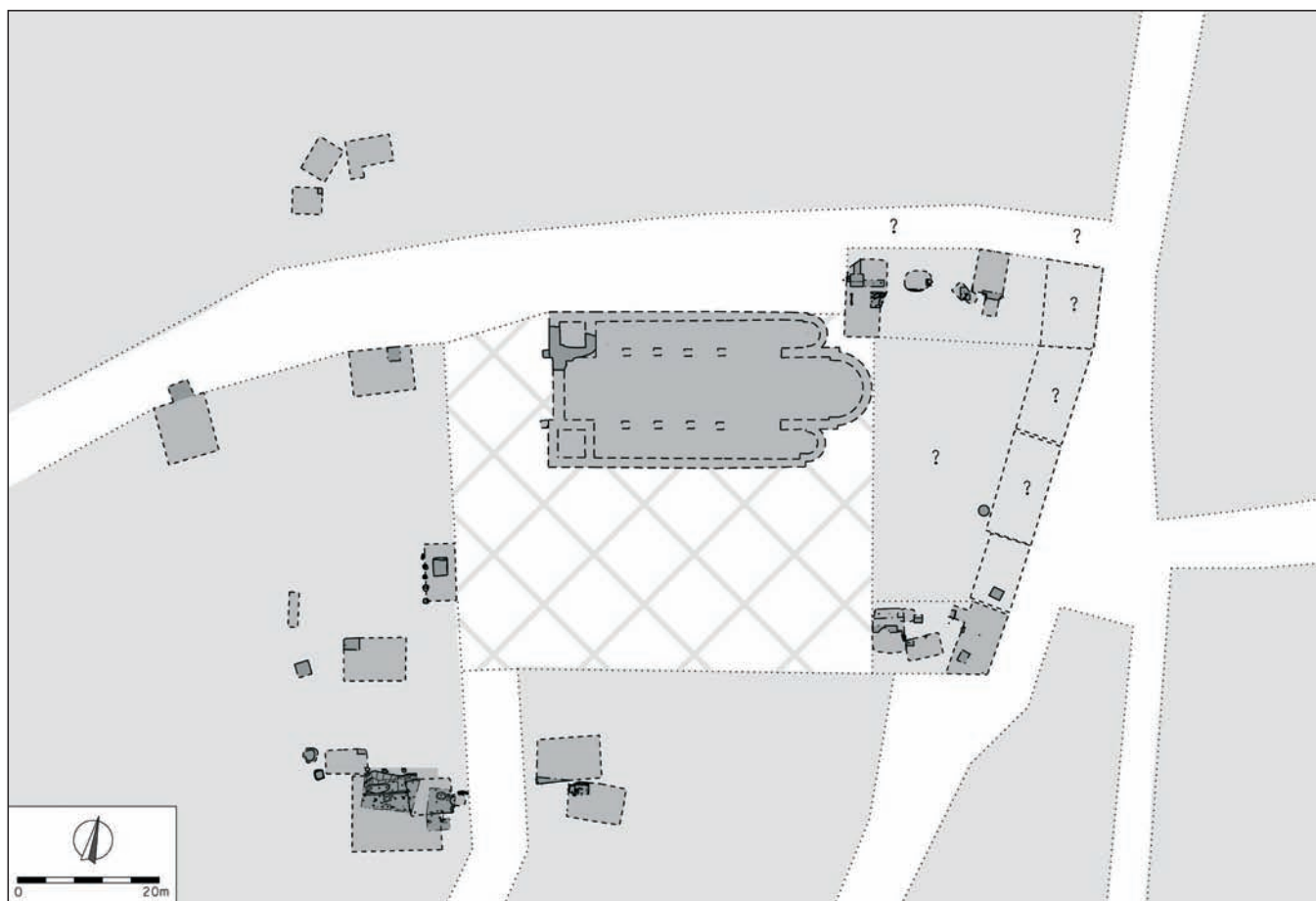
náměstí cesta, která se takřka kryla s průběhem zaniklého ohrazení. ¹⁵⁹⁾ Vedla rovněž přes zmíněné pohřby. Mohlo se jednat o obslužnou komunikaci staveniště kostela sv. Jakuba (jeho nejstarší doložené stavební fáze), probíhající podél jeho severní stěny. Směřovala do prostoru, kde byla při severovýchodním nároží dnešní sakristie dokumentována pec na pálení vápna. ¹⁶⁰⁾ Se stavbou kostela je snad možné spojovat také další dvě pece (asi rovněž vápenické), objevené v severovýchodním a jihovýchodním sousedství stávajícího presbytáře (viz **Obr. 50**). ¹⁶¹⁾

¹⁵⁸⁾ Akce č. A057/2003, s. s. j. 047 (snad oválná $6,70 \times >1,70$ m, hloubka 1,30 m) a s. s. j. 050 (přibližně oválná $5 \times 2,70$ m, hloubka 1 m).

¹⁵⁹⁾ S. s. j. 001 akce č. A057/2003. Jednalo se o žlábký (rýhový) vyjetý koly vozů v páse širokém přibližně 3 m.

¹⁶⁰⁾ S. s. j. 130 akce č. A057/2003.

¹⁶¹⁾ S. s. j. 063 a 073 akce č. A057/2003.

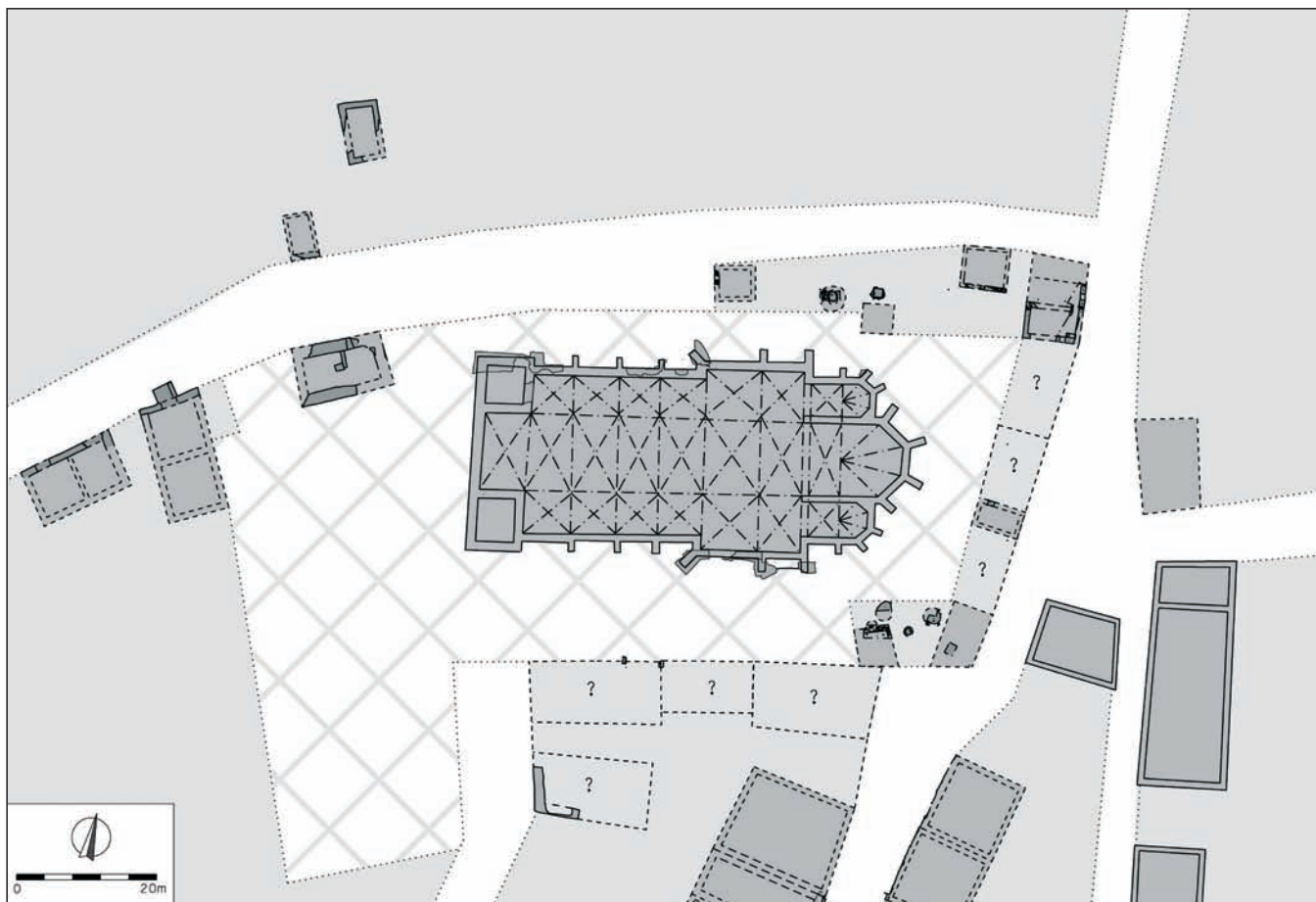
Obr. 51: Rekonstrukce okolí kostela sv. Jakuba ve 13. století. Nejtmavší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby. Šrafurou je vyznačen rozsah hřbitova.

Je však možné, že cesta vznikla až po dostavění kostela. Pokud by měla plynule dosáhnout Běhounské ulice, museli bychom předpokládat zplanýrování sídlištních aktivit, které byly při ulici zaznamenány. Později by ovšem k vytyčení parcely v severovýchodním rohu dnešního náměstí došlo. Byla délkově orientována k Běhounské ulici. Její součástí se stal také prostor, kde byla zřízena prvně jmenovaná vápenická pec. Parcela zabrala (možná poněkud později) také zmíněnou část hřbitova severně od sakristie kostela. Místo tedy bylo k pohřbívání využito jen po krátkou dobu. Hroby zde musely být vykopány zřejmě během výstavby nejstaršího doloženého kostela. Nešlo však o jednorázovou záležitost. Nejméně dva pohřby byly narušeny mladšími hroby. Otázkou je časové rozmezí výstavby kostela. Nelze vyloučit domněnku, že se pohřbívání vztahuje k hypotetickému předchůdci kostela, ale až v době po zániku ohrazení. Prozatím se jedná o jednu z nejstarších pohřbů, které byly na svatojakubském hřbitově odkryty.

Jako pravděpodobnější se jeví možnost, že parcela při Běhounské ulici v severovýchodním rohu dnešního náměstí

existovala kontinuálně dál i po výstavbě kostela. Došlo k jejímu rozšíření.¹⁶²⁾ Situaci by bylo možné považovat za doklad toho, že s výstavbou kostela zřejmě došlo k ustálení poměrů v urbanizačním schématu sakrálního okrsku a sousední zástavby, která prošla alespoň dílčí transformací. Nová parcela byla vyměřena také v jihovýchodní části dnešního náměstí (délkově orientována k Běhounské ulici). Poznatky archeologických výzkumů naznačují, že prostor mezi oběma zmíněnými městišti byl rovněž zastavěn. Otázkou je délka parcel, která by určovala rozsah hřbitova východním směrem. Podél severní stěny kostela zřejmě nadále procházela zmiňovaná komunikace (upravena štětovou vrstvou). Pohřbívání zde nebylo doloženo. Objevy byly pouze dva hroby, které

¹⁶²⁾ *Suterénům dřevohliněných staveb, které byly na ní zaznamenány, předcházely méně výrazné sídlištní aktivity (většinou jámy neznámé funkce). Jeden z větších výkopů zřejmě výrazně zasahoval do prostoru Běhounské ulice. Mohlo snad dojít k novému vytyčení parcely. V podstatě by došlo k posunu ve směru V–Z.*

Obr. 52: Rekonstrukce okolí kostela sv. Jakuba ve 2. polovině 14. století. Nejtmavší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby. Šrafuru je vyznačen rozsah hřbitova.

pravděpodobně náležely ještě do období výstavby kostela. Komunikace by vedla pouze k zadní části jmenované parcely v severovýchodním rohu dnešního náměstí. Mohlo se však jednat o dílčí rozšíření spojnice mezi Českou a Běhounskou ulicí. Existenci průchodu do Běhounské ulice již v tomto období lze jen předpokládat. Jasně potvrzení archeologickými výzkumy bylo znemožněno novostavbami z konce 19. a počátku 20. století při severní straně dnešního náměstí. ¹⁶³⁾ Doklady zástavby při severní linii komunikace pocházejí až z prostoru ústí Rašínovy ulice, kde později stávala svatojanská fara.

Není vyloučeno, že obdobná komunikace mohla směřovat také k zadní části parcely v jihovýchodním rohu dnešního náměstí. Dokumentované komunikační úrovně se nepodařilo přesněji datovat. Přítomné hroby byly stratigraficky mladší. Některé vrstvičky dokumentované v jedné ze sond však dle charakteru malty, jejíž fragmenty v nich byly obsaženy, odpovídaly až období druhé stavební fáze kostela. ¹⁶⁴⁾ Nelze ovšem jednoznačně potvrdit, zda šlo o úpravy komunikace, či jen planýrky stavebního materiálu v rámci hřbitovního

areálu. Pokud bychom existenci cesty připustili ještě v době existence první stavební fáze kostela, není vyloučeno, že k ní mohla být orientována část zástavby v jižním sousedství sakrálního okrsku. ¹⁶⁵⁾ Archeologické výzkumy jsou v daném prostoru omezeny novostavbami jižní fronty náměstí. Pozůstatky zástavby tohoto období se podařilo zachytit pouze na parcele domu Rašínova 6. ¹⁶⁶⁾ Jako pravděpodobnější se jeví varianta, že jižní hranici hřbitova vymezovaly dvě podélné parcely, jedna orientovaná do Běhounské a druhá do Hřbitovní ulice.

¹⁶³⁾ Z doby výstavby domů jsme odkázáni jen na stručné zmínky. Např. při přestavbě domu č. 7 v roce 1897 se ukázalo, že bouraný dům byl vystavěn nad trojmi základovými zdmi tří různých dřívějších domů (RZEHAČ 1909, 94).

¹⁶⁴⁾ Sonda B1 akce č. A055/2001.

¹⁶⁵⁾ V tom případě by bylo zřejmě nutné předpokládat vymezení její severní linie vůči hřbitovu nějakou formou ohrazení.

¹⁶⁶⁾ Nejvýraznějšími zástupci byly dva suterény dřevohliněných staveb (akce č. A30/97, s. j. 556 a 570).

Na západní straně byl sakrální okrsek vymezen zástavbou, která plynule navazovala na zastavení západní linie Hřbitovní uličky a dosahovala až k ústí spojnice hřbitova s Českou ulicí. ¹⁶⁷⁾ Není zcela jasné, zda se mohlo jednat o jednu velkou parcelu orientovanou délkově ke zmíněné spojovací ulici, nebo o více menších parcel směřovaných průčelím k východu. Ve druhém případě by bylo nutné počítat s přístupovou komunikací, která by procházela kolem domů a navazovala by na Hřbitovní uličku. Hřbitov by byl vůči cestě vymezen zřejmě ohrazením. Kostel dosahoval výměry 900 m², pohřbívací plochu kolem něho lze rekonstruovat na 2950 m² (Obr. 51).

14.–15. století

K výrazným změnám nastíněných poměrů došlo někdy v období závěru 13. a počátku 14. století. Spojeny jsou s druhou stavební fází kostela (Obr. 52). Ta v porovnání s předchozí fází výrazně zvětšila rozsah chrámu. Starý kostel byl zbourán a nový postaven na jeho místě, posunul se však o 10 m jižním směrem. Západní průčelí se vysunulo o 9 m, presbytář o přibližně 7 m. Zástavba na západě sakrálního okrsku byla zřejmě vykoupěna a její prostor se stal součástí hřbitova. Jeho západní hranici teď tvořila východní linie parcely, která v pozdější době patřila kartuziánům z Králova Pole. ¹⁶⁸⁾ Ústupem zástavby vznikl před západním průčelím nového kostela dostatečně velký prostor. Jedinou stavbou v blízkosti chrámu zde zůstala kaple sv. Mořice při ústí spojnice České ulice se sakrálním okrskem. Je možné, že byla ve společné koncepci vystavěna zároveň se stavbou nového kostela (rozebráno už v oddíle III.1.2). S výstavbou kostela je asi třeba spojovat pec na pálení vápna, která byla dokumentována v těsné blízkosti suterénu jedné z asanovaných dřevohliněných staveb jihozápadně od kostela. Další pec byla objevena v západním sousedství kaple sv. Mořice. Mohla dodávat vápno na její stavbu. ¹⁶⁹⁾

Jižní hranice nekropole zůstala zřejmě stejná jako v předchozím období. Ke změnám však došlo ve východní části sakrálního areálu. Nově vybudovaný chrám se rozšířil tímto směrem. Událo se tak zřejmě na úkor dosud existujících měšťanských parcel. Nelze ovšem zcela vyloučit možnost, že byly vykoupěny již v předchozím období. Zachována zůstala pouze městiště v severovýchodním a jihovýchodním rohu dnešního náměstí. Prvně jmenované se dokonce opět rozšířilo západním směrem. Archeologické výzkumy přinesly indicie, které umožňují domněnku, že zástavba při Běhounské ulici mezi zmíněnými městišti mohla v jisté podobě zůstat zachována. ¹⁷⁰⁾ Přínáležející parcely však byly zahrnuty do areálu hřbitova. Zda případné domy patřily stále do světské sféry anebo byly v určité funkci zapojeny do sakrálního okrsku, je otázkou.

V severní části svatojakubského areálu západně od parcely v severovýchodním rohu náměstí zůstala zřejmě zachována veřejná komunikace, která tvořila rozšíření ulice Za kostelem sv. Jakuba, uváděné v pramenech z poloviny 14. století. Uvolněný prostor jižně od ní, který vznikl posunutím severní stěny kostela, byl využit k pohřbívání. Hřbitov byl vůči jmenované komunikaci zřejmě vymezen ohrazením, které by se mohlo napojovat na kapli sv. Mořice. Snad by bylo možné v její blízkosti očekávat vstup do areálu hřbitova. Archeologické výzkumy doklady tohoto ohrazení nezaznamenaly, ani však jeho existenci nevyvrátily.

Pokud situaci stručně shrneme, lze konstatovat, že hlavním hybatelem popsanych změn byla výstavba druhé stavební fáze svatojakubského kostela. Byla naplánována jako mohutné zvětšení předcházející svatyně, která byla zbourána. Zřejmě se jednalo o záměrné koncepční řešení, které počítalo s vykoupěním nezbytných pozemků okolní zástavby, aby vznikl dostatečný prostor pro výstavbu chrámu a přilehlý hřbitov. Potřeba zvětšení hřbitova, pocitovaná s přibývajícím množstvím zemřelých, mohla být souběžným činitelem, který přiměl komunitu k realizaci popsané akce. K rozšíření nekropole muselo samozřejmě dojít již z důvodu zmenšení její původní plochy výstavbou rozsáhlejšího kostela. Lze se pouze domýšlet, jestli šlo o připravenou a jednorázově provedenou realizaci nebo byl předeslaný záměr naplňován postupně. Důležitým faktorem je doba výstavby chrámu. Tu nejsme zatím schopni přesně vymezit. Za doklad postupných změn můžeme považovat výpověď písemných pramenů, které rozšiřování hřbitova zaznamenávají ještě k polovině 14. století. V roce 1348 byl pro rozšíření hřbitova vykoupěn za 3 hřivny dům Heftlerové. ¹⁷¹⁾ K dalšímu rozšíření došlo roku 1350, kdy bylo za tímto účelem vydáno z městské pokladny 20 hřiven a další 3 na vysvěcení. ¹⁷²⁾ Tyto domy bývají

¹⁶⁷⁾ K nejvýraznějším zástupcům patřily suterény dřevohliněných staveb (A055/2001, s. s. j. 001 a A057/2003, s. s. j. 026) a dřevěná či dřevohliněná stavba se sklípkem (A032/2012, s. s. j. 002 a 003). Suterén dřevohliněné stavby byl dokumentován také při Hřbitovní uličce (A30/97, s. j. 593).

¹⁶⁸⁾ Poprvé je s nimi dům spojován v roce 1465. V roce 1477 souhlasila brněnská rada a Kaspar Ratsam, probošt oslavanských cisterciáček (patronek kostela sv. Jakuba), aby kartuziáni zastavěli i prostor mezi jejich domem a kaplí sv. Mořice (BOROVSKÝ 2000, 21; KROUPA 2005).

¹⁶⁹⁾ Akce č. A086/2007 – viz s. j. 281 a 5616.

¹⁷⁰⁾ Zdiva v sondě C1 akce č. A055/2001, zděný sklep? s. s. j. 048, akce č. A057/2003.

¹⁷¹⁾ MENDL 1935, 163.

¹⁷²⁾ MENDL 1935, 183.

Jeho rekonstrukce není zcela přesná, a jak prokazují archeologické výzkumy, je v některých částech chybná. V případě svatojakubského areálu schází na jeho plánu městiště, která jsou archeologicky nepopíratelně doložena jihovýchodně a severovýchodně od presbytáře kostela. Hřbitov je od Běhounské ulice oddělen hrazením, které vymezuje nekropoli také vůči ulici Za kostelem sv. Jakuba. Ta zpřístupňuje areál od západu z České (tehdy Veselé) a od východu z Běhounské ulice. Severní frontu této spojnice tvoří zástavba, jejímž největším pozemkem je parcela svatojakubské fary s přilehlou zahradou.¹⁷⁷⁾ Na jihu spojuje kostel s Dolním trhem Hřbitovní ulička. Na západě sousedí hřbitovní areál s velkým pozemkem označovaným jako „*curia Obersezzinne*“ (překládáno jako dvorec Obránské).¹⁷⁸⁾ Jižní hranici tvoří dvě městiště, jedno orientované do Běhounské, druhé do Hřbitovní ulice (viz Obr. 53).

15.–18. století

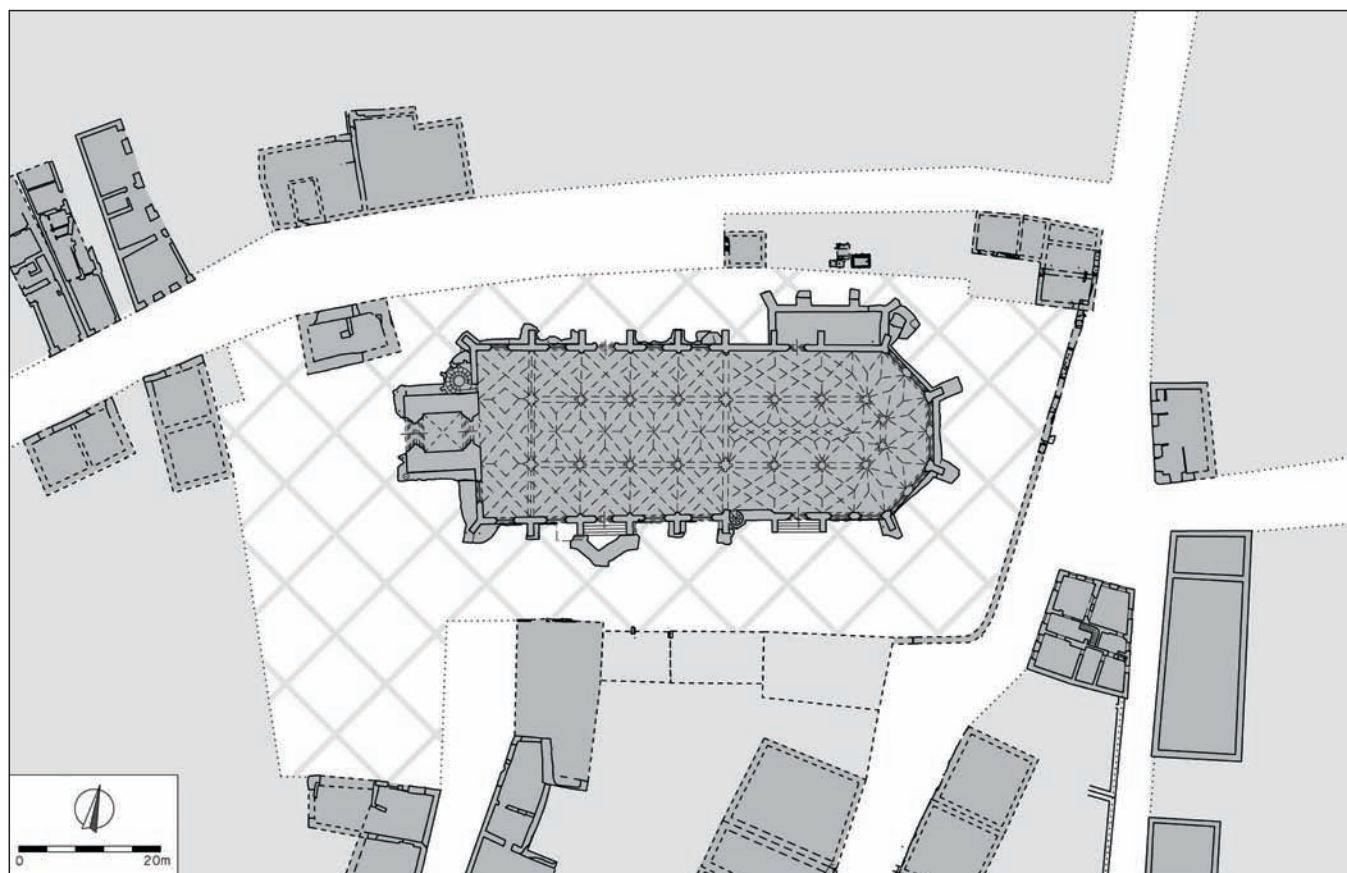
K větším změnám stavu došlo s výstavbou třetí (stávající) stavební fáze kostela. Novostavba byla postavena víceméně na základech svého předchůdce, zvětšení zastavěné plochy již nebylo tak výrazné. Nejvíce se na něm podílelo vybudování

vstupní věže před západním průčelím a sakristie při severní stěně presbytáře. Západní a jižní hranice hřbitova, vymezená zástavbou, zůstala beze změny. K rozšíření pohřební plochy došlo na východě, kde byla do areálu hřbitova začleněna parcela v jihovýchodním rohu dnešního náměstí.¹⁷⁹⁾ Pokud se tak nestalo již dříve, zřejmě nyní definitivně zanikla také zástavba Běhounské ulice za presbytářem kostela. Zůstalo zachováno pouze městiště v severovýchodním rohu dnešního náměstí. Stalo se zázemím svatojakubské stavební huti. Pouze část jeho pozemku byla upravena tak, aby bylo získáno místo pro vybudování nové sakristie. Vůči Běhounské

¹⁷⁷⁾ Po výstavbě augustiniánského kláštera v severním sousedství města ve 2. polovině 14. století vedla podél farské zahrady ulička, která průchodem přes fortifikační pásmo umožňovala snadnější spojení kláštera s městem (KOLAŘÍK 2007b, 27).

¹⁷⁸⁾ Později přešel pozemek do majetku kartuziánského kláštera v Králově Poli (viz pozn. 168).

¹⁷⁹⁾ Datování zániku objektů na parcele upřesnil nález 11 mincí ze zásypu studny. V 8 případech se jednalo o drobné ražby města Brna z let 1423–1425, jednu českou (1423–1436), dále fenik rakouského vévody Albrechta (1411–1439) a fenik bavorského vévody Jindřicha IV. (1393–1450).

Obr. 54: Rekonstrukce okolí kostela sv. Jakuba v 17. století. Nejtmaší šedá označuje archeologicky zkoumané situace, střední šedá jejich rekonstrukci, světlá šedá předpokládaný rozsah zástavby. Šrafovou je vyznačen rozsah hřbitova.

ulici byl hřbitov vymezen ohradní zdí, která zřejmě také na severní straně oddělovala nekropoli od ulice Za kostelem sv. Jakuba.

Nejpozději v 17. století, v souvislosti s výstavbou Lichtenštejnského paláce v nároží Dolního trhu a Hřbitovní ulice, přešla část pozemků v jihozápadní části hřbitova zpět do sekulární sféry. Jednalo se o prostor, o který se hřbitov rozšířil odkupem parcel v polovině 14. století. Nyní byla jeho nejjižnější partie odstoupena a vyrostl na ní zadní trakt zmíněného paláce. Kostel dosahoval výměry 1840 m², pohřbívací plochu kolem něho lze rekonstruovat na 4090 m² (Obr. 54).

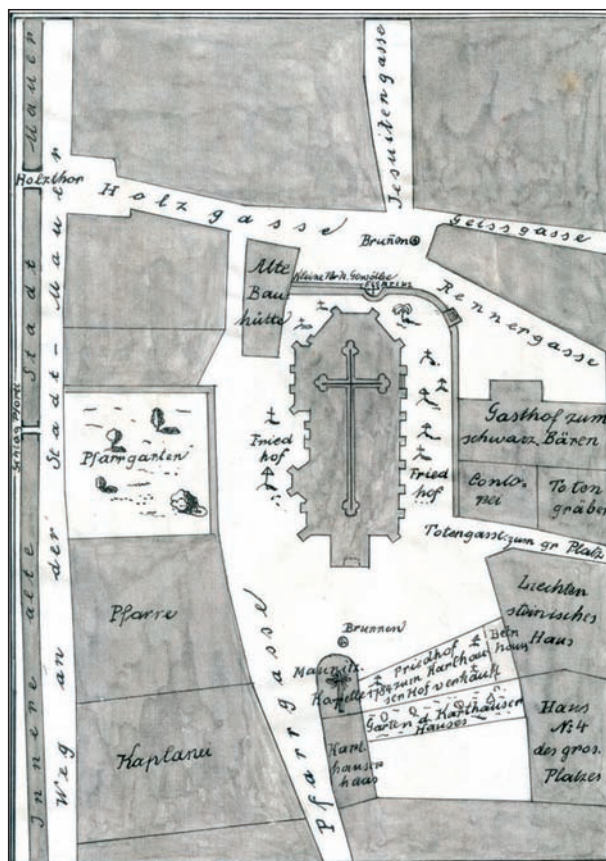
S popsány změnami se poměry sakrálního okrsku ve vztahu k okolní zástavbě v hlavních rysech ustálily a zůstaly zachovány až do zrušení hřbitova na konci 18. století. Situace se odráží na prvních vyobrazeních nekropole a jejího okolí. Poměrně velice přesný je obraz Hieronyma Benno Beyera a Hanse Jörga Zeisera z poloviny 17. století (viz Obr. 55).¹⁸⁰ Kromě kostela s okolním hřbitovem je tu jasně vidět zástavba vymežující jižní a západní hranici pohřebního areálu. Patrný je průběh ulice Za kostelem sv. Jakuba s přilehlými domy a farskou zahradou. Zřetelné jsou budovy stavební huti severovýchodně od presbytáře kostela a ohraničení hřbitova zdí podél Běhounské ulice. Identifikovat je možné i vstup z této ulice. Méně přesné a spolehlivé je vyobrazení k roku 1692 od D. Pistoria (viz Obr. 56).¹⁸¹ Chybí na něm například svatojakubská stavební huť, která je nahrazena hřbitovní zdí. Výrazně je zobrazen vstup na hřbitov z Běhounské ulice.

Obr. 55: Výřez z obrazu H. B. Beyera a H. J. Zeisera, Obležení Brna Švédy 3. května až 20. května 1645 (uložen v MuMB, inv. č. 2284). Je patrné nejbližší okolí kostela sv. Jakuba.

Obr. 56: Kostel sv. Jakuba s nejbližším okolím. Výřez z obrazu, Fra. Dominicus Pistorius, Brno od jihovýchodu, 1692, mědiryt z roku 1758 dodatečně kolorovaný temperou (uložen v MuMB, inv. č. 2300).

Obr. 57: Plán nejbližšího okolí kostela sv. Jakuba (snad 1784). Uložen v AMB, U9, Plány obytných budov; nedatováno, nesignováno.

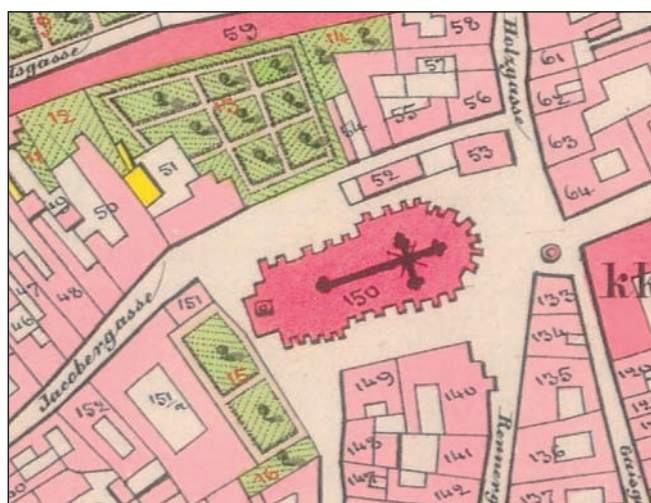
¹⁸⁰ H. B. Beyer a H. J. Zeiser, Obležení Brna Švédy 3. května až 20. května 1645. Uložen v MuMB, inv. č. 2284.

¹⁸¹ D. Pistorius, Brno od jihovýchodu, 1692, mědiryt z roku 1758 dodatečně kolorovaný temperou. Uloženo v MuMB, inv. č. 2300.

První plán hřbitova pochází z konce 18. století (viz **Obr. 57**). ¹⁸²⁾ Jde o poměrně schématický obrázek. Zachycuje však základní topografii svatojakubského sakrálního okrsku. Severovýchodně od kostela stále stojí objekt stavební huti. Od něj směrem na jih se táhne hřbitovní zeď vymezující hřbitov vůči Běhounské ulici (v severním úseku tehdy zvané Dřevěná). Jihovýchodně od presbytáře se stáčí k západu a běží paralelně s jižní zdí kostela až k ústí Hřbitovní uličky. Přizděny jsou k ní domy (při Běhounské ulici hostinec U černého medvěda, při Hřbitovní ulici svatojakubská škola). Západní frontu zmíněné uličky tvoří palác Lichtenštejnů, jehož severní stěna uzavírá v tomto místě hřbitovní pozemky. Přizděn je k ní objekt označený jako „Beinhaus“. Nachází se v samotném jihozápadním koutě hřbitova. Západní hranice je vymezena zahradou patřící domu královopolské kartouzy. Ten je situován při Farní ulici (dříve Za kostelem sv. Jakuba) a z východní strany sousedí s kaplí sv. Mořice. Farní ulicí se tehdy vstupovalo na svatojakubský hřbitov od západu. Při severní straně je situována kaplanka, fara, farská zahrada a navazující světská zástavba, situovaná proti stavební huti. Mezi nimi bylo možné projít na Dřevěnou ulici.

18.–20. století

Po zrušení hřbitova v roce 1785 bylo poměrně brzy rozhodnuto o převedení jeho pozemků na světské využití (**Obr. 58**). V jihozápadní části byly vydraženy do soukromých rukou a vzniká na nich zástavba (k tomu viz oddíl I.2). Většina plochy hřbitova kolem kostela se proměnila na veřejný prostor – od roku 1867 Jakubské náměstí. Výrazným zásahem do prostorové dispozice území bylo vybudování Liechtensteinovy (dnes Rašínovy) ulice na přelomu 19. a 20. století

Obr. 58: Výřez z plánu Stablního katastru (1825). Je patrné nejbližší okolí kostela sv. Jakuba po zrušení hřbitova.

Obr. 59: Pohled od jihu na proražení Liechtensteinovy ulice (AMB, U5, sign. IIIa, č. 7).

(**Obr. 59**), mající tvořit reprezentativní vstup do města (na Velké náměstí – dříve Dolní trh, dnes náměstí Svobody) ze severního směru. Ulice zabrala západní část náměstí a zpřístupnila ho v severojižním směru. Počátkem 20. století byla zbourána zástavba na parcele někdejší svatojakubské stavební huti (**Obr. 60**). Původní domy podél Jakubského náměstí byly v závěru 19. a na počátku 20. století nahrazovány novostavbami (**Obr. 61**). Ze sakrálního okrsku zbyl pouze kostel sv. Jakuba. Stará fara zbouraná při výstavbě Liechtensteinovy ulice byla přesunuta do nového objektu v západním sousedství (dnes Jakubská 11/Rašínova 5). ¹⁸³⁾

¹⁸²⁾ Uložen v AMB, U9, Plány obytných budov; nedatováno, nesignováno. Publikován např. BRETHOLZ 1901, 167.

¹⁸³⁾ K problematice vybrané pasáže v HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1947; 1975; ZATLOUKAL 2006.

Obr. 60: Pohled od západu na zástavbu na parcele někdejší svatojakubské stavební huti (AMB, U5, sign. XXV, album 11, č. 12 (N. s. 410), nedat. (údajně 1890, nesignováno).

III.3 Podoba hřbitova

Ohrazení a vstupy na hřbitov

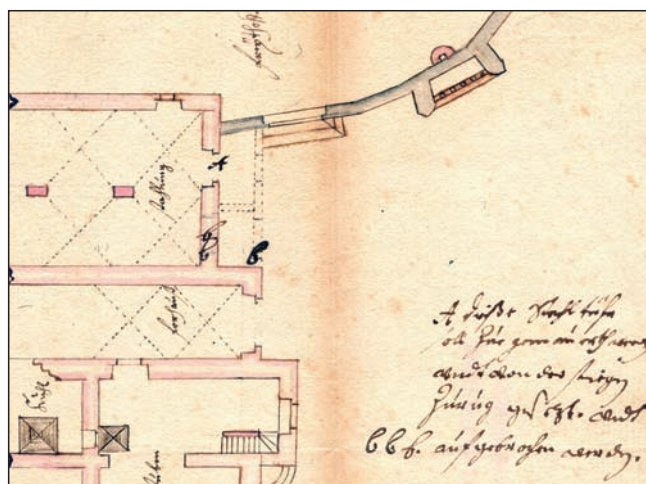
Hřbitov byl obklopen měšťanskou zástavbou. Jak byl vůči ní vymezen, je otázkou, na kterou archeologické výzkumy nepřinesly jednoznačnou odpověď. Ohrazení je zřejmě nutné předpokládat. ¹⁸⁴⁾ Je však možné, že alespoň v některých úsecích bylo suplováno vlastním ohraničením měšťanských parcel. Archeologický výzkum pouze částečně odhalil základy a ověřil průběh hřbitovní zdi při Běhounské ulici. ¹⁸⁵⁾ Ta zde hřbitov vymezovala zřejmě od 16. století. Je patrná na dvou vyobrazeních z 2. poloviny 17. století. Zachycuje ji také plán z konce 18. století (viz oddíl III.2). Na něm je protažena podél jižní hranice hřbitova. Přistavěny jsou k ní domy. Výsledky archeologických výzkumů však hovoří pro možnost, že hranice hřbitova zde byla vymezena přímo stěnami domů, případně jejich parcelními zdmi. Taková situace je zachycena na obraze z roku 1784 (viz Obr. 67) a na plánu domu 109 (U černého medvěda) snad ze závěru 18. století (viz Obr. 62). ¹⁸⁶⁾ Otázkou je, zda byla jižní strana ulice Za kostelem sv. Jakuba vymezena ohradní zdí či byla otevřena přímo do hřbitova, jak je to vidět na plánu z konce 18. století (viz Obr. 57). Na starším vyobrazení z 2. poloviny 17. století není zeď patrná, mladší méně přesné ji zachycuje (viz Obr. 55 a 56). Segment zdi severně od kostela lze vidět také na obraze z roku 1784. Archeologický výzkum zachytil severně od kostela základová zdiva, ale situace nebyla zcela jednoznačná, aby byla možná přesnější interpretace. Některá měla spíše novodobý charakter, stejně jako navazující úseky severovýchodně a východně od presbytáře. I vzhledem k subtilnosti je bude nutné spojovat spíše s úpravami komunikací kolem kostela v 19. a na počátku 20. století. Není však vyloučeno, že přinejmenším v severním úseku mohlo být využito starších konstrukcí. ¹⁸⁷⁾

Archeologie nepřinesla také žádné poznatky k podobě vstupů na hřbitov. Problematiku průchodu z ulice Za kostelem sv. Jakuba „neřeší“ ani písemné a ikonografické prameny. Případná vstupní brána ze Hřbitovní uličky není na vyobrazeních z 2. poloviny 17. století patrná. Nezobrazuje ji ani plán z konce 18. století. Vstupní brána byla umístěna do ohybu hřbitovní zdi na Běhounské ulici, což je patrné na všech

¹⁸⁴⁾ Už z důvodu jasného vymezení sakrální půdy od okolního sekulárního prostoru se jednalo o „povinné“ vybavení hřbitovů. Jsou známa nařízení požadující ohraničení nekropole příkopem, náspem, zdí nebo plotem (např. DANIELL 1999, 110–111; REBKOWSKI 2011, 168, který jmenuje tři příklady z Pomořanska, kde byly archeologicky doloženy ohradní cihlové zdi ze 14. století, kterým pravděpodobně předcházely dřevěné ploty).

Obr. 61: Pohled od západu na prostor severně od kostela sv. Jakuba (foto uloženo v AMB, 1899).

Obr. 62: Plán domu č. 109 (U černého medvěda), nedatován, pravděpodobně závěr 18. století. Je patrná jižní část hřbitovní zdi se vstupem (AMB, fond U5, sign. IIa, obr. č. 30).

jmenovaných zobrazeních. V 18. století měly být obě brány osazeny sochami. ¹⁸⁸⁾

Hřbitovní objekty

Ústřední svatyně (kostel) a ohrazení se vstupem bývaly nejdůležitější součásti hřbitova. V areálu svatojakubské nekropole stávaly rovněž kaple, některé při stěně kostela, jiné volně v prostoru. Jejich problematika byla popsána v oddíle III.1. K základní výbavě hřbitovů náležely ještě další objekty. Jmenován je především kříž, světlo mrtvých a kostnice. ¹⁸⁹⁾ Mohly

¹⁸⁵⁾ A057/2003, s. s. j. 082.

¹⁸⁶⁾ Autorem obrazu je František Richter – uložen v MuMB. Plán domu 109 není signován – uložen v AMB U5, sign. IIa, obr. č. 30.

¹⁸⁷⁾ K problematice podrobně popis s. s. j. 091, akce č. A057/2003: MERTA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2005.

¹⁸⁸⁾ Bývají připisovány Václavu Solnickému a Antonínu Weberovi (HÁLOVÁ–JAHODOVÁ 1947, 194).

¹⁸⁹⁾ ILLI 1992, 42, UNGER 2006a, 60.

se tu nacházejí i jiné objekty. ¹⁹⁰⁾ V některých případech souvisely spíše s profánní funkcí hřbitova (viz Úvod). ¹⁹¹⁾

Kříž

Doložit archeologicky přítomnost kříže je dosti problematické. V nejstarších obdobích mohl mít pouze jednoduchou dřevěnou podobu. I kdyby bylo honosnější provedení založeno na zděném základu, mohli bychom tento (pokud by byl objeven) spojovat s křížem jen hypoteticky. Doložit se podařilo pouze základové zdivo kříže, který stával při jihovýchodní straně presbytáře kostela a který lze vidět na vyobrazeních z 19. století (viz Obr. 4). ¹⁹²⁾ Plán z konce 18. století zachycuje železný kříž, vsazený do výklenku ve vnějším líci hřbitovní zdi podél Běhounské ulice (viz Obr. 57).

Světlo mrtvých

Světlo mrtvých (označované také jako věčné světlo) bývá v pramenech zobrazováno jako sloup s lucernou. ¹⁹³⁾ Písemnými prameny je věčné světlo na svatojakubském hřbitově doloženo k roku 1602, kdy ho nechala obnovit vdova po zlatníku Jakobu Vogelmannovi. ¹⁹⁴⁾ Je otázkou, zda bychom s ním mohli spojovat objekt patrný na obraze H. B. Beyera a H. J. Zeisera z poloviny 17. století v prostoru jihozápadně od věže kostela. Detail však není příliš zřetelný. Mohlo by se jednat o kříž. Zřejmě stejný objekt je zakreslen na obraze D. Pistoria (viz Obr. 55 a 56). Odpovídal by spíše sloupu věčného světla. Archeologické výzkumy nezachytily situaci, kterou by bylo možné dát jednoznačně do souvislosti s věčným světlem.

Kostnice

Kostnice jako samostatně stojící nadzemní stavby nebyly archeologickými výzkumy na svatojakubském hřbitově doloženy. Plán z konce 18. století však zobrazuje v samotném jihozápadním rohu hřbitova stavbu označenou jako kostnice („Beinhaus“ – viz Obr. 57). Jižní stěnou se opírá o dům Lichtenštejnů, západní o ohradní zeď zahrady náležející k domu královopolských kartuziánů. Nic bližšího není o této stavbě známo. ¹⁹⁵⁾ K polovině 18. století je doložena výstavba kostnic pod povrchem hřbitova jihozápadně od kostela. Nejprve byla vybudována obdélná klenutá prostora, která byla prostřednictvím do oblouku se stáčející klenuté chodby spojena s kryptou pod západní částí kostelní lodi (viz Obr. 63). Z pramenů se dovídáme, že kapacita kostnice byla brzy naplněna a brněnský magistrát plánoval její rozšíření chodbou do „Totenkapelle“. ¹⁹⁶⁾ Tato chodba i původní kostnice byly zkoumány při archeologických výzkumech. ¹⁹⁷⁾ Chodba byla při sanační akci z roku 2001 označena za ukončenou (po 17 metrech). Objekt obdobného charakteru však byl v segmentu zachycen po dalších 20 m ve výkopu na Rašínově ulici. Nebyl ovšem vyplněn kosterními ostatky. Snad mohlo jít

o úsek chodby, který vycházel z „Totenkapelle“. K propojení chodeb nemuselo dojít. Záhadou zůstává objekt „Totenkapelle“. Zda se jednalo o kapli s osáriem či samostatnou kostnicí, prameny nespécifikují. Pokud do ní opravdu směřovala popsána chodba, je možné na základě archeologií ověřené topografie odmítnout ztotožnění s objektem zmíněné kostnice („Beinhaus“). To by bylo možné pouze za předpokladu revize v interpretaci archivních pramenů. Chodba obcházející podzemní kostnici při jihozápadním nároží kostela by nesměla vést do „Totenkapelle“, ale jen přibližně směřovat daným směrem. Pokud měla chodba do „Totenkapelle“ opravdu ústít, musela by se tato stavba nacházet v jihozápadní části hřbitova a to v „koutě“ mezi zadními partiemi parcel, z nichž jedna náležela domu královopolských kartuziánů a druhá domu stojícímu na dnešním náměstí Svobody. Objekt „Totenkapelle“ není na plánu z konce 18. století zaznačen. Jmenované parcely zde spolu bezprostředně sousedí. Muselo by tedy dojít ke zbourání „Totenkapelle“ a následnému rozšíření parcely kartuziánů. ¹⁹⁸⁾

¹⁹⁰⁾ Illi (1992, 42): uvádí např. „stojany na předčítání, nádoby na milodary pro chudé a za mrtvé, mušle pro nalezené děti“.

¹⁹¹⁾ Stavby sloužící v neklidných dobách jako dočasná útočiště pro lidi či úschovny pro jejich majetek (viz např. ARIES 2000a, 85–86; DANIELL 1999, 109; OHLER 2001, 186) lze zřejmě očekávat spíše u venkovských hřbitovů. Prameny také zmiňují přibytěk hrobníka.

¹⁹²⁾ Akce č. A057/2003, s. j. 1925.

¹⁹³⁾ Bylo symbolem zmrtvýchvstání, vzkříšení a spasení. Umístění na hřbitově bylo symbolem naděje při čekání na Poslední soud. Jednodušší obdobu „luceren mrtvých“ představuje tzv. schalenstein (k nim např. ČECHURA–FRÝDA 2009).

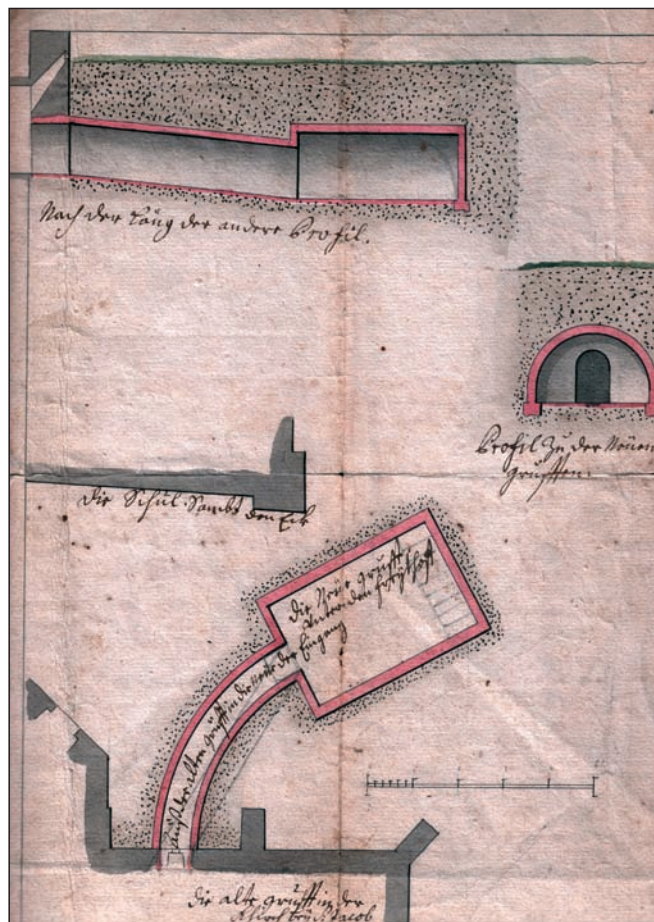
¹⁹⁴⁾ CHLUMECKÝ ed. 1859, 87.

¹⁹⁵⁾ Prostoru, kde měla tato stavba stát, se dotkl částečně výzkum č. A086/2007. Nezachytil pozůstatky výraznějších konstrukcí, které by bylo možné s kostnicí spojit. Mohlo se jednat o stavbu lehčí konstrukce. Snad by tomu nasvědčovala skutečnost, že kostnice je na zmíněném plánu provedena světlejší barvou než ostatní budovy.

¹⁹⁶⁾ K těmto událostem se vztahují archiválie z fondu olomoucké Arcibiskupské konzistoře z let 1741–1748 (Zemský archiv Opava, pracoviště Olomouc, fond Arcibiskupská konzistoř, signatura G 4, kart. 4881). Do zřízení brněnského biskupství bylo rozhodování o podobných stavbách v Brně v rukou olomouckého biskupa, který 4. prosince 1741 povolil stavbu nové krypty „po straně kostela“. Jak vyplývá z korespondence městské rady s konzistoří, byla kapacita nové krypty naplněna již před rokem 1748. Magistrát proto konzistoři 10. dubna 1748 adresoval žádost o rozšíření krypty na hřbitově chodbou do „Totenkapelle“. Odpověď konzistoře se nezachovala (BORSKÝ–ČERNOUŠKOVÁ 2001).

¹⁹⁷⁾ Obdélný prostor má rozměry 7,50 × 4,50 m, chodby jsou široké přibližně 1,50 m, spojovací je dlouhá 11 m, druhá 17 m.

¹⁹⁸⁾ Bude úkolem archivního výzkumu potvrdit dané skutečnosti výpovědí písemných pramenů.

Obr. 63: Plán krypty pod hřbitovem po jižní straně kostela sv. Jakuba, nedatován, asi 1741 (AMB, U 9, sign. G 10).

Obr. 64: Kostní jáma (akce č. A032/2011, s. s. j. 001). Pohled od jihu (foto ArchB).

K uložení kosterních ostatků byly využity také podzemní prostory sakrálních staveb. Takřka beze zbytku byly zaplněny všechny tři komory zmíněné krypty pod západní částí kostela. Kosterní ostatky sem však byly z velké části uloženy až v mladších obdobích (zřejmě 19. století). Jako ossarium byl využit také suterénní prostor pod kaplí sv. Mořice. ¹⁹⁹⁾

Vznik kostnic byl reakcí na problém, jak naložit s kosterními ostatky z narušených hrobů. ²⁰⁰⁾ Kosti však nemusely být ukládány jen do speciálních staveb, či do podzemních prostor pod sakrálními objekty. Nejjednodušším řešením bylo uložit ostatky do vykopané jámy. Tyto kostní jámy jsou doloženy archeologickými výzkumy z několika lokalit. ²⁰¹⁾ Na svatojakubském hřbitově byla jedna zaregistrována při jižní stěně kostela, v blízkosti jihozápadního nároží (viz Obr. 64). ²⁰²⁾ Nedalo se ovšem prokázat, zda souvisela ještě s provozem hřbitova, nebo šlo o mladší (snad i novodobou) záležitost. Jáma byla zcela jistě zřízena až po výstavbě třetí stavební fáze kostela. Její interpretaci jako kostní jámy narušuje vybrané místo. Jde o exponovanou část hřbitova a při kopání jámy by došlo k narušení velkého množství hrobů.

Ostatní aktivity

Archeologické výzkumy svatojakubského hřbitova zaregistrovaly v jeho prostoru několik dalších aktivit (viz Obr. 65). Situace však nebyly většinou jasně interpretovatelné. Doklad případné stavby přinesl pouze nevelký profil dokumentovaný v blízkosti severní stěny kostela (12 m od stávajícího severozápadního nároží). ²⁰³⁾ Zachycena na něm byla nášlapová vrstvička překrytá vrstvou sprašové hlíny. Situaci by bylo možné interpretovat jako pozůstatek dřevohliněné stavby. Vrstvičky se uložily až po destrukci první stavební fáze kostela. Těto situaci zřejmě předcházela požár reprezentovaný tenkou uhlíkatou vrstvičkou. Pokud by se opravdu jednalo o relikv stavby, musela by vzniknout ještě před výstavbou druhé stavební fáze kostela. Popřípadě by s ní bezprostředně sousedila (přimykala by se z vnější strany k severní stěně). Účel a podoba stavby zůstaly neznámé.

¹⁹⁹⁾ Doloženo při výzkumech č. A055/2001 a A086/2007.

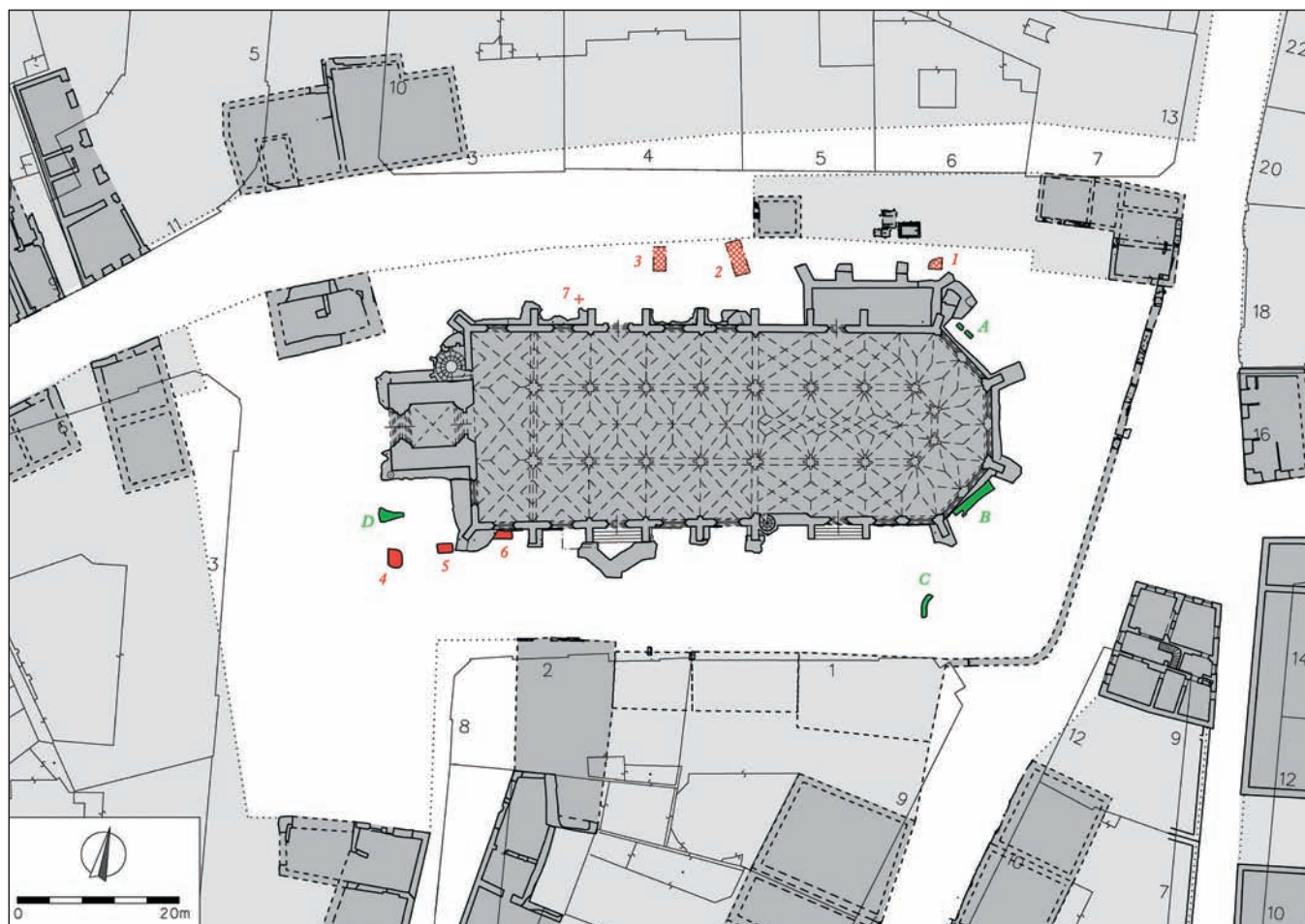
V tomto ohledu bychom mohli kapli s jistými výhradami zařadit do kategorie karnerů. Tedy především ve smyslu jejich definice jako dvouetážových staveb, kdy dolní patro slouží jako kostnice a horní jako bohoslužebný prostor. Rovněž předpokládaná podmínka blízkosti kostela je splněna. Ke karnerům u nás nejlépe stále PAUKRT 1976. Je ovšem otázkou, kdy byly kosterní ostatky do suterénních prostor kaple uloženy.

²⁰⁰⁾ Jsou známy výnosy církevních sněmů z 2. poloviny 13. století, které vyžadovaly jejich důstojné uložení (UNGER 2006a, 105).

²⁰¹⁾ Např. Dlouhá Lhota (BERKOVEC 2002, 254), Krhov (OBŠŮSTA 1999, 426), Narvice u Pohořelic (UNGER et al. 1980), Praha – hřbitov při kostele sv. Michala (HUML 1997, 299).

²⁰²⁾ Akce č. A032/2011, s. s. j. 001: jáma měla rozměry 2,90 × 1,40 m. Původní hloubka činila zřejmě 1,60 m. Dno bylo ploché stupňovité, stěny přímé, svislé nebo šikmé a rovněž stupňovité. V dolní části (cca 0,50 m) převažovaly lidské kosti (skladba víceméně nahodilá) nad hliněnou složkou, v horních partiích se její podíl zvyšoval.

²⁰³⁾ Profil P6 akce č. A055/2001.

Obr. 65: Poloha ostatních aktivit. Červené lze spojovat s první nebo druhou stavební fází kostela, zelené se třetí. Písmeny označena zdiva, číslicemi výkopové aktivity. Usazeno do rekonstruované situace 17. století. Podkreslen současný stav. **1:** akce č. A057/2003, s. s. j. 023; **2:** akce č. A057/2003, prostor, kde byly dokumentovány výkopy s. j. 608, 609 a 610; **3:** akce č. A057/2003, prostor, kde byly dokumentovány výkopy s. j. 611 a 612; **4:** akce č. A032/2011, s. s. j. 005; **5:** akce č. A032/2011, s. s. j. 007; **6:** akce č. A032/2011, kostní jáma s. s. j. 001; **7:** akce č. A055/2001, poloha profilu P6. **A:** akce č. A057/2003, s. j. 1986 a 1987; **B:** akce č. A057/2003, základové zdivo kříže s. j. 1925; **C:** akce č. A057/2003, s. s. j. 111; **D:** akce č. A057/2003, s. j. 1955.

Zaznamenáno bylo také několik základových zdív. Ve vzdálenosti 1,50 m od severovýchodní stěny presbytáře bylo odhaleno poměrně mělce založené, subtilní zdivo. **204)** Náleželo nejdříve období novověku. Mohlo by se snad jednat o základ pro venkovní oltář či kříž. Některé oltáře a dokonce i kaple mívaly poměrně jednoduchou podobu. Mohly být umístěny při vnější stěně kostela a kryty například jen dřevěným přístřeškem. **205)** Náboženské motivy a symboly byly vyvedeny pouze na zdech chrámu. **206)** Segment základového zdiva středověkého charakteru byl zachycen 1 m od západní stěny kaple I, kterou je možné ztotožnit s kaplí Božího těla. Mohlo jít o základ přístavku, oltáře nebo o relikt kaple sv. Doroty, která v některých pramenech vystupuje ve spojitosti s kaplí Božího těla (viz oddíl III.1). **207)** Základ nepravidelného půdorysu, působící dojmem zdiva nárožního, byl zachycen 4 m jižně od jihozápadního nároží kostelní věže. **208)** Zahlouben byl do zásypů jam, které lze interpretovat jako hrobové.

204) Akce č. A057/2003, s. j. 1986 a 1987: délka 2,40 m, šířka 0,45–0,50 m.

205) Viz oddíl III.1; BOROVSKÝ 2001, 274; BORSKÝ–ČERNOUŠKOVÁ 2001, 4.

206) Na průčelí kostela sv. Jakuba v části jižně od vstupní věže byl proveden motiv Olivetské hory, který lze vidět např. na obraze z roku 1784 (viz Obr. 67). Z písemných pramenů je známo, že roku 1592 ho renovoval italský malíř Lukáš Rolandt (HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1947, 104). Na obraze od F. Richtera z roku 1821 (uložen v MuMB, inv. č. 2434) jsou malby patrné také na jižní stěně kostelní věže a na jižní stěně kostela při jihozápadním nároží (viz Obr. 38).

207) Jde o s. s. j. 100 akce č. A057/2003. Základ měl šířku 0,80 m. Byl poměrně mělce založen do hrobových zásypů. Zdivo bylo orientováno Z–V, nesměřovalo však k nároží kaple I, ale bylo od něj odsazeno 1,40 m. Od severní stěny druhé stavební fáze kostela bylo vzdáleno cca 3 m. Směrem ke stěně kaple z něho vybíhal relikt pasu, zděný ovšem na jinou (mladší?) maltu.

208) Akce č. A057/2003, s. j. 1955.

Situace nebyla blíže zkoumána. Stratigraficky mladší situace byly zničeny recentním výkopem. S čím zdivo spojovat, je otázkou (kaple?, kříž?). Segment základového zdiva v délce 3 m se podařilo dokumentovat 10 m od jižní stěny presbytáře kostela. ²⁰⁹⁾ Měl šířku 0,60 m a obloukovitě se stácel. Základ náležel blíže neurčené stavbě, která byla postavena v části hřbitova, o kterou byl rozšířen na úkor měšťanské parcely zřejmě v době výstavby stávajícího kostela.

Výkopové aktivity byly zaznamenány v blízkosti severozápadního nároží kaple I. Zásyp jedné jámy obsahoval zlomky lidských kostí. U ní však nebylo zcela vyloučeno, že se jedná o novodobou záležitost. Další dva výkopy náležely středověku. Zahloubeny byly do souvrství (odpadní vrstva?, terénní úprava) uloženého na povrchu půdního typu. Jeden z nich byl stratigraficky starší než kaple. Překrývala je zřejmě hřbitovní vrstva. ²¹⁰⁾ Ta ležela také na výplních dvou výkopů zahloubených do podloží při severovýchodním nároží zmíněné kaple. ²¹¹⁾ Jejich výplně obsahovaly zlomky lidských kostí. Všechny jmenované výkopy byly dokumentovány pouze na profilu. Jejich účel, podoba a přesná datace zůstaly neznámé. Nacházely se v prostoru předpokládaného interiéru první stavební fáze kostela. Musely tedy vzniknout před její výstavbou nebo po jejím zániku. Část výplně zřejmě rozsáhlé jámy byla dokumentována v blízkosti severovýchodního nároží sakristie. ²¹²⁾ Překrývala ji hřbitovní vrstva. Poměrně velká a hluboká jáma byla zaznamenána 9 m jihozápadně od jihozápadního nároží kostela. ²¹³⁾ Její výplně obsahovaly lidské kosti. Funkce, podoba a přesná datace zůstaly neznámé. Pravděpodobně však byla vyhloubena ještě v době existence nekropole. Zcela určitě vznikla během fungování hřbitova nedaleká výkopová aktivita (4 m jihozápadně od jihozápadního nároží kostela), jejíž účel ale zůstal také

Obr. 66: Pohled od jihu na prostor jižně od kostelní věže v průběhu výzkumu (akce č. A057/2003). Jsou patrná zdiva s. s. j. 110 a s. j. 1955 (foto ArchB).

neobjasněn. Narušila některé pohřby, jinými byla po svém zániku převrstvena. ²¹⁴⁾

Členění hřbitova

Samovolné členění plochy hřbitova vyplývá z jeho prostorových dispozic. Při jeho rozšiřování vznikla jistá „zákoutí“. Takto byla vyčleněna například část hřbitova při Hřbitovní uličce nebo prostor mezi presbytářem a Běhounskou ulicí, který ze severu a jihu svíraly měšťanské parcely. Autoři nejstarších topografií hřbitova z 19. století ho člení na menší jihozápadní a větší jihovýchodní (Běhounskou) část. ²¹⁵⁾ Předmětem našeho zájmu je ovšem to, zda byl hřbitov členěn účelově, zda byly některé části odděleny (zdí, plotem apod.). Ikonografické a písemné prameny nic takového neznaznačují. Ani archeologie v tomto ohledu nepřinesla jednoznačné doklady.

Nelze je však zcela vyloučit, což snad dokládají relikty základových zdív probíhající v linii mezi jihozápadním nárožím vstupní věže a jihozápadním opěrákem kostela (viz **Obr. 66**). ²¹⁶⁾ Jednalo se spíše o subtilnější konstrukce. Situace nebyla zcela jednoznačná. Zdivo mělo obdobný průběh jako ohraničení prostoru železným plotem, který zachycují fotografie z počátku 20. století. Jedná se však pravděpodobně o starší záležitost. Obdobné zdi nebyly odkryty v jiných místech, i když stejný železný plot se táhl kolem celého kostela. Není vyloučeno, že při založení plotu mohla být využita starší zeď. Její přesné stáří je neznámé. Patří však nejdříve období novověku. Vyobrazení z konce 18. a počátku 19. století žádné ohrazení nezaznamenávají. Pokud stálo už v době

²⁰⁹⁾ Akce č. A057/2003, s. s. j. 111.

²¹⁰⁾ Akce č. A057/2003, profil P28, výkopy s. j. 608, 609 a 610.

²¹¹⁾ Akce č. A057/2003, profil P30, výkopy s. j. 611 a 612. Dokumentované segmenty měly přímé, svislé stěny a ploché dno. Hloubka jam činila 0,80–0,90 m.

²¹²⁾ Akce č. A057/2003, profil P29, s. s. j. 023. Nic bližšího nebylo výzkumem zjištěno. Jáma teoreticky mohla souviset se staršími aktivitami mimo prostor hřbitova.

²¹³⁾ Akce č. A032/2011, s. s. j. 005 – jáma měla oválný až přibližně kruhový půdorys (2,30 × >1,70 m). Dna nebylo dosaženo, hloubka přesahovala 2,60 m. Stěny byly přímé, šikmé.

²¹⁴⁾ Akce č. A032/2011, s. s. j. 007. Jednalo se o jámu obdélného půdorysu (1,90 × 1,15 m), hloubka od povrchu půdního typu činila 1,60 m. Na dně ve východní části ležela do výšky 0,30 m vrstva přemístěné spraše. Na jejím povrchu byly zaznamenány kameny, které se ve stejné úrovni nacházely také v ostatní výplni (hnědá hlína se zlomky spraše a lidských kostí). Původně byl na nich podél severní stěny ve vzdálenosti 0,20 m uložen vodorovně trám čtvercového průřezu o straně 0,15 m. Zůstala po něm dutina.

²¹⁵⁾ D'ELVERT 1871; TRAPP 1888; WOLNY 1856.

²¹⁶⁾ Akce č. A057/2003, s. s. j. 110.

existence hřbitova, proč vyčleňovalo prostor jižně od kostelní věže? Na tuto otázku nelze jednoznačně odpovědět. Hypoteticky by snad mohlo vymezovat kout, jehož ústředním motivem byla malba Olivetské hory na západní stěně kostela. ²¹⁷⁾ Případné funkční rozdělení hřbitova však nemuselo být vymezeno konstrukcemi. Hřbitov se mohl „přirozeně“ členit na místa, kde se pohřbívalo méně nebo naopak více např. podle „oblíbenosti“ a prestižnosti. Pokud nemohli být věřící pohřbeni přímo v kostele, snažili se o uložení co nejbližší u kostela a jeho presbytáře. Jižní strana byla údajně preferována před severní. ²¹⁸⁾ Význam mělo mít také pohřbení v blízkosti kříže. ²¹⁹⁾ Umístění hrobů jednotlivých příslušníků komunity se mohlo řídit také jejím sociálním členěním. ²²⁰⁾ Pokud byli na hřbitově pohřbeni „nečistí“ zemřelí, dělo se tak většinou na zvláštních místech, na okrajích hřbitova, při ohradní zdi apod. Děti bývaly v pohřebním ritu často vyčleňovány. Nepokřtěné děti byly někdy pohřbívány pod okapy kostelů. ²²¹⁾ Doloženy jsou také dětské „koutky“ v rámci hřbitovů. ²²²⁾ Písemné prameny hovoří o částech hřbitova, kde byly vykopány velké jámy, které byly po delší dobu otevřeny, a byli do nich pohřbíváni zemřelí, kteří si nemohli dovolit vlastní samostatný pohřeb, nebo tyto jámy sloužily pro hromadné uložení zemřelých v dobách hladomoru a epidemií. ²²³⁾

Úroveň poznání dosažená archeologickými výzkumy svatojakubského hřbitova není natolik dostatečná, aby bylo možné objektivně se vyjádřit k tendencím, které byly nastíněny v předcházejícím odstavci. Je otázkou, do jaké míry lze případně informace získat z takové pramenné základny, jakou představuje intenzivně a dlouhodobě využívaná nekropole. U vyslovených závěrů proto musí být brán zřetel na představené nedostatky v poznání pramenů. Zřejmě lze potvrdit tendenci pohřbívat co nejbližší u kostelních zdí. Kompletně byly prozkoumány dvě sondy situované u kostelních stěn. Jedna byla situována při severní stěně (sonda D5 akce č. A055/2001). Výměra činila 55 m², od kostelní zdi dosahovala délky 7 m. Vyzdviženo bylo 292 pohřbů, ²²⁴⁾ které byly začleněny do stratigrafické matice o 22 úrovních. Druhá plocha byla zkoumána při jihozápadním nároží kostela (akce č. A032/2011). Zabírala 110 m² do vzdálenosti 7 m od kostela. Exkavováno bylo 516 jedinců, ²²⁵⁾ jejich stratigrafická matice má 63 úrovní. Na velké části plochy sondy D5 bylo omezeno pohřbívání ve 13. století, poněvadž zde stála věž první stavební fáze kostela. V té době však část plochy druhé sondy náležela městské zástavbě, navíc byla vzdálena 20 m od jmenované svatyně. Lze prohlásit, že intenzita pohřbívání slábla se zvětšující se vzdáleností od kostela. Stále velmi silná však byla v pásu do 10 m od kostelních stěn. Nutno si ovšem uvědomit, že se do menšího počtu pohřbů na některých vzdálenějších plochách může promítat skutečnost, že se staly součástí hřbitova později. Situace zde také mohly

být více narušeny pozdějšími úpravami terénu a zemními zásahy. Zda bylo upřednostňováno pohřbívání u jižní stěny kostela nelze rozhodnout. Popsaná situace dvou sond, které si svým charakterem byly velmi podobné, tuto tezi spíše vyvrací. K otázce, zda se pohřbívání na svatojakubském hřbitově řídilo sociálním členěním komunity, se nelze na základě archeologických pramenů vyjádřit. Nepodařilo se doložit ani zvláštní místa pro pohřbívání dětí. Jejich pohřby (včetně novorozenců) se nacházely po celé ploše hřbitova. Čtyři novorozenci byli pohřbeni při severní stěně věže druhé stavební fáze kostela a to u severovýchodního nároží, ze kterého vystupoval opěrák. Snad by se mohlo jednat o záměrné umístění, aby na nepokřtěné (?) děti stékala „svatá“ voda z kostelní střechy. ²²⁶⁾

Zachyceny byly dvě situace, které lze označit za „klasický“ hromadný hrob, jehož vytvoření vyvolala nutnost rychlého pohřbení většího počtu zemřelých. Obě se nacházely poměrně blízko (6 m) kostela, jedna na severní straně, druhá jihovýchodně od presbytáře (viz oddíl IV.2.6). To naznačuje, že ani pro takovéto případy nebyl na hřbitově speciálně vyhrazený prostor.

Terénní úprava hřbitova

Jak vypadala úprava povrchu vlastního hřbitova? Jednalo se o „zelenou“ plochu či o „měsíční“ krajinu posetou rovny jednotlivých hrobů, jak to můžeme vidět ještě na fotografiích hřbitovů z 19. století? ²²⁷⁾ Byly hroby označovány? Pokud

²¹⁷⁾ Viz pozn. 206.

²¹⁸⁾ Odráží se zde někdejší zájem být pohřben co nejbližší „ke svatým“ („ad Santos“; ARIES 2000a; DANIELL 1999, 95, 99; UNGER 2006a, 104).

²¹⁹⁾ DANIELL 1999, 99–100; UNGER 2006a, 104.

²²⁰⁾ ILLI 1992, 43–44; OHLER 2001, 185.

²²¹⁾ Stékající voda z kostelní střechy tak měla umožnit jakýsi dočasný křest. Např. ILLI 1992, 57; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 111; NAVRÁTILOVÁ 2004, 158, 273; OHLER 2001, 176; SLIVKA 1997, 74; ULRICH-BOCHSLER 1996, 164–165; UNGER 2006a, 132.

²²²⁾ DANIELL 1999, 127–128; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 124; OHLER 2001, 175, 185.

²²³⁾ ARIES 2000a, 77–79; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 69, 124; NAVRÁTILOVÁ 2004, 270–271; ŽIVNÝ 2005, 123.

²²⁴⁾ Do počtu není zahrnuto 22 jedinců, kteří byli součástí hromadného hrobu s. s. j. 010 (viz oddíl IV.2.6).

²²⁵⁾ Do počtu není zahrnuto 72 jedinců, kteří byli součástí nestandardní pohřební situace s. s. j. 011 (viz oddíl IV.2.6).

²²⁶⁾ Teoreticky mohou pohřby náležet ještě k první stavební fázi kostela. V tom případě by se nacházely v těsné vzdálenosti při vstupu do svatyně.

²²⁷⁾ V Brně např. někdejší hřbitov v prostoru dnešní Vojtovy ulice.

ano, jakým způsobem? Měly hroby na hřbitově „logickou“ skladbu nebo byly kopány naprosto nahodile, na tom kterém místě se hrobníkům zamlouvalo? Mohla být část hřbitova po jistou dobu ponechávána „ladem“? Schopnosti a možnosti archeologie přinést na tyto otázky uspokojivé odpovědi jsou většinou dosti omezené. Zejména se to týká hřbitovů jako svatojakubská nekropole, která sama svou dlouhou existencí „strávila“ velkou část informací. ²²⁸⁾ Další byly zničeny následným vývojem prostoru a zbylé reliktů nebyly navíc systematicky prozkoumány celé. Je nutné obracet v tomto ohledu pozornost především na výpověď písemných a ikonografických pramenů. ²²⁹⁾

K povrchové úpravě hrobů a jejich označení nepřinesly archeologické výzkumy svatojakubského hřbitova v podstatě žádné informace (viz oddíl IV.2.1). Rovněž se nepodařilo vyřešit možné strukturování hrobů do určitých celků. V některých dílčích segmentech zkoumaných ploch bylo sice možné spatřovat v polohách několika pohřbů uložení do řad, ale jednoznačné potvrzení, že jde o odraz někdejší skutečnosti, nebylo možné. Mohlo jít o náhodný jev. Rozhodně se nepodařilo prokázat případ kontinuálního pokračování v průběhu doby.

Žádnou odpověď nelze dát také na otázku, zda některé části nekropole mohly být záměrně po určitou dobu ponechány „ladem“ nebo na nich bylo kopání hrobů omezeno. Určitě docházelo k vynucenému pozastavení pohřbívání na jistých plochách v souvislosti se stavebními aktivitami (především výstavbou jednotlivých stavebních fází kostela). Je nutné si uvědomit, že mohly ovlivnit podobu hřbitova. Určité partie se vlastně stávaly stavenišťem, a to i po delší časový úsek. Nelze si představovat, že vystavění kostela trvalo jen krátkou dobu. Třetí stavební fáze (stávající kostel) probíhala podle písemných pramenů zřejmě již od 1. poloviny 15. téměř do konce 16. století. ²³⁰⁾

Nebyly zaznamenány uložení či konstrukce, které by poukazovaly na někdejší hřbitovní komunikace (cesty, chodníky). ²³¹⁾ Nepodařilo se je vygenerovat ani na základě rozmístění pohřbů. Existovaly však již z logiky nutného pohybu po hřbitově a přístupu do kostela. Jejich úprava nemusela být výraznějším způsobem řešena, nebo podlehla následným procesům. ²³²⁾ Nejmladší úroveň povrchu hřbitova byla odstraněna při terénních úpravách po jeho zrušení.

Výpověď ikonografických a písemných pramenů

Výpověď ikonografických a písemných pramenů pro podobu svatojakubského hřbitova v období středověku je mizivá. Otázkou je míra výtěžnosti novověkých materiálů k tomuto tématu. Vyobrazení Brna z 2. poloviny 17. století

Obr. 67: Vyobrazení svatojakubského hřbitova – asi 1784 (AMB, U5, sign. IIa, č. 4).

nepředstavují hřbitov v dostatečně realistickém detailu. Ústředním motivem je hřbitov až na obraze z roku 1784 (Obr. 67), tedy v době zániku své funkce. Do jaké míry však odráží realitu, je otázkou. Hřbitov je tu na východní a severní straně vymezen ohradní zdí. Povrch je víceméně plochý,

²²⁸⁾ *Poněkud lépe jsou na tom nekropole, které fungovaly jen poměrně krátkou dobu, nebo na nich nebylo pohřbíváno tak intenzivně.*

²²⁹⁾ *V literatuře jsou zaznamenány případy, kdy si hřbitov můžeme představovat jako utěšené místo, víceméně volnou plochu porostlou trávou. To by zřejmě korespondovalo s využíváním hřbitovů (především ve středověku) také k profánním účelům. Existují však rovněž doklady, které hřbitov popisují jako místo „odpudivé“, kde se povalovaly kosti, odkud se linul zápach a lidé se mu běžně spíše vyhýbali (ARIES 2000a, 84–93; NAVRÁTILOVÁ 2004, 269; UNGER 2006a, 59–60). Zřejmě bude nutné posuzovat případ od případu. Rozdílů mohou panovat v rovině geografické, sociální a časové (středověk × novověk).*

²³⁰⁾ *Na základě některých zmínek (kronika minoritského kláštera) se dokonce usuzuje, že ve 2. polovině 15. století byli po jistou dobu (do roku 1474) zemřelí ze svatojakubské farnosti pohřbíváni na hřbitově kláštera minoritů. Ti měli během výstavby kostela farníkům příslužovat také ostatními svátostmi a farními fundacemi (HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1947, 82).*

²³¹⁾ *Na severní straně kostela byla dokumentována cesta (s. s. j. 001, akce č. A057/2003), která mohla souviset s výstavbou jeho první stavební fáze. Přečázela přes část hrobů. Je však možné, že se jednalo až o mladší záležitost (viz oddíl III.2). Komunikační povrchy byly zaznamenány také na jižní straně kostela 14 m od jeho stěny. Mohly ovšem náležet ještě době před začleněním místa do areálu hřbitova.*

²³²⁾ *Dlážděné chodníky vedoucí asi ke vstupu byly dokumentovány na hřbitově ze závěru 13. a ze 14. století v Děčíně (VELÍMSKÝ 1991, 39). Průběh předpokládaných chodníků rekonstruovali autoři archeologického výzkumu na novověkém hřbitově v Blovicích (KOSTROUCH–KODERA 2010, 188, 200).*

porostlý trávou a květinami, patrné jsou kvetoucí keře. Hroby označují většinou kříže, jednoduché nebo se stříškou, zřejmě dřevěné. V několika případech jsou označeny vztyčenými, asi kamennými deskami. Hroby jsou vymezeny hliněným rovem. Uspořádání se jeví spíše jako pravidelné (v určitých řadách). Hroby při hřbitovní zdi jsou orientovány k jejímu líci (S–J, V–Z). V prostoru jižně od kostela převládá orientace ve směru J–S. Kolem kostela je vyšlapána cestička (není patrná nějaká výraznější úprava) s přístupy do kostela a ke vstupu z Běhounské ulice, který je osazen železnou mříží.

Nárůst terénu

Při popisu vzhledu hřbitova by neměla být opomenuta problematika případného nárůstu úrovně jeho povrchu. Podobu hřbitova se nepochybně dotýká. Důležitá je také pro jiné otázky (např. pro určování hloubky hrobových jam a pro řešení distribuce movitých nálezů v případech navýšování terénu navážkami). Sondami při kostelních stěnách se podařilo prokázat, že od dokumentovaného povrchu geologického podloží narostl terén do doby výstavby třetí stavební fáze kostela v 15. století o 1 m. ²³³⁾ Je otázkou, zda tomu tak bylo na celé ploše tehdejší nekropole. Dokumentační body ve větší vzdálenosti od kostela toto pozorování nepotvrzují, jejich informační hodnota však byla asi v tomto ohledu razantně omezena úpravami terénu po zrušení hřbitova. Další otázka vyvstává s určením původu tohoto nárůstu. Částečně se mohl odehrát již v počátečním období osídlení, kdy se sakrální okresek teprve vymezoval. ²³⁴⁾ Dokumentovány byly vrstvy, které vznikly při komunikačních pohybech kolem kostela. Některé uloženy je možné spojovat s výstavbou jeho jednotlivých fází či stavebními úpravami. ²³⁵⁾ Jejich prostřednictvím byl doložen nárůst terénu o nejméně 0,30 m. ²³⁶⁾ Na zvyšování terénu se samozřejmě podílely pohřební aktivity. Nutné je počítat s objemem vlastních kosterních ostatků, hmota terénu nabývala také neustálým „zkyprvováním“ zeminy při výkopech hrobů. Na zvyšování terénu se mohla podílet rozplávaná zemina, pocházející z výkopů pro základová zdiva obou doložených stavebních fází kostela, kaplí a dalších staveb. ²³⁷⁾ Zřejmě je možné, že díky těmto faktorům narostl terén do doby výstavby kostela v 15. století „přirozenou“ cestou o předeslaný 1 m.

K navýšení terénu došlo i v následném období. Lze se však domnívat, že se z velké části jednalo o záměrnou akci, která souvisela s výstavbou stávajícího kostela. Důvodem zřejmě bylo upravit plochu hřbitova do jedné roviny s kostelní podlahou. Její úroveň je v podstatě totožná s výškou terénu, které bylo do té doby dosaženo při západním průčelí kostela. Navýšením bylo nutné vyrovnat především klesání terénu jihovýchodním směrem v prostoru jižně od kostela a při jeho

závěru. U vstupu při presbytáři lze nárůst odhadovat zhruba na 1 m. Maximální zvýšení je možné předpokládat v jihovýchodním rohu hřbitova, kde byl vybudován vstup z Běhounské ulice. Navážka se zde opřela o postavenou hřbitovní zeď. ²³⁸⁾ Při jižní hranici hřbitova nebyla zeď prokázána. Zemina tu musela přilíhat ke konstrukcím sousední zástavby. ²³⁹⁾ Vyrovnání povrchu hřbitova do vodorovné plochy dokládá vyobrazení jižního průčelí kostela z roku 1724 ²⁴⁰⁾ a obraz z roku 1784. Je otázkou, zda se navýšení terénu uskutečnilo při jednorázové akci nebo v delším časovém úseku. Zřejmě se lze domnívat, že bylo ukončeno nejpozději s dostavbou kostela. Není možné podat jednoznačnou odpověď na to, zda k navýšení terénu dostačovala zemina vykopaná při stavebních pracích, nebo zda musela být přivezena odjinud. ²⁴¹⁾

- ²³³⁾ Plocha při jihozápadním nároží kostela (akce č. A032/2011), sonda D5 při severní stěně kostela a sonda B3 při jižní stěně presbytáře (akce č. A055/2001).
- ²³⁴⁾ Stratigraficky starší uloženy než první stavební fáze kostela byly jednoznačně doloženy na profilu P6 v sondě D5 akce č. A055/2001.
- ²³⁵⁾ Registrováno opět na profilu P6 akce č. A55/2001 severně od kostela. Zde byla doložena také úprava cesty, související snad s výstavbou první stavební fáze kostela (akce č. A057/2003, s. s. j. 051). Koleje po vozech byly zarovnané prostřednictvím vrstvy komunikačně odpadního charakteru. Vrstvy uložené na půdním typu byly zaznamenány při kapli I a rovněž v jižním prostoru v sondách, položených v linii ve vzdálenosti 14 m od jižní stěny stávajícího kostela (akce č. A055/2001, sonda A1, B1, S6). Sestávaly z komunikačních úrovní a vrstviček odpadního charakteru. Zvláště v sondě B1 byl výrazný podíl drobných štetových úrovní, které mohly vzniknout planýrováním stavebního odpadu.
- ²³⁶⁾ Obdobným způsobem narůstal také terén v prostoru mimo hřbitov. Na měšťanské parcele, kde později stávala kaple sv. Mořice, došlo jen v průběhu 13. století k navýšení o nejméně 0,40 m (viz sonda S1 akce č. A055/2001).
- ²³⁷⁾ Jenom hrubý odhad objemu základového zdiva obvodových zdí druhé stavební fáze kostela činí 1000 m³.
- ²³⁸⁾ Převýšení proti povrchu Běhounské ulice dokládá obraz od D. Pistoria z roku 1692, kde je vstup vybaven schodištěm. Zvýšenou úroveň lze předpokládat také na základě obrazu z roku 1784. K tomu také HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1975, 86.
- ²³⁹⁾ Jednalo by se o doklad nutného soužití světa živých se světem mrtvých a řešení nesouladu soukromých a veřejných zájmů komunity.
- ²⁴⁰⁾ Publikováno v BRETHOLZ 1901, mezi 160 a 161.
- ²⁴¹⁾ Z velké části sice byly při založení stávajícího kostela využity základy předchůdce, přesto však nebyly zemní práce malé. Později lze počítat i se zeminou vykopanou při jiných počinech (budování hrobek, krypt apod.).

IV. VÝSLEDKY VÝZKUMŮ K FUNERÁLNÍ STRÁNCE HŘBITOVA

IV.1 Parametry získaného souboru pohřbených jedinců

Cílem oddílu je podat stručnou charakteristiku získaného souboru pohřbených jedinců. Vytyčeny byly dvě základní kategorie: počet pohřbů a jejich časové zařazení. Protože datování jednotlivých pohřbů bylo poměrně složitou záležitostí, je alespoň dílčím způsobem popsán zvolený postup a jeho možnosti.

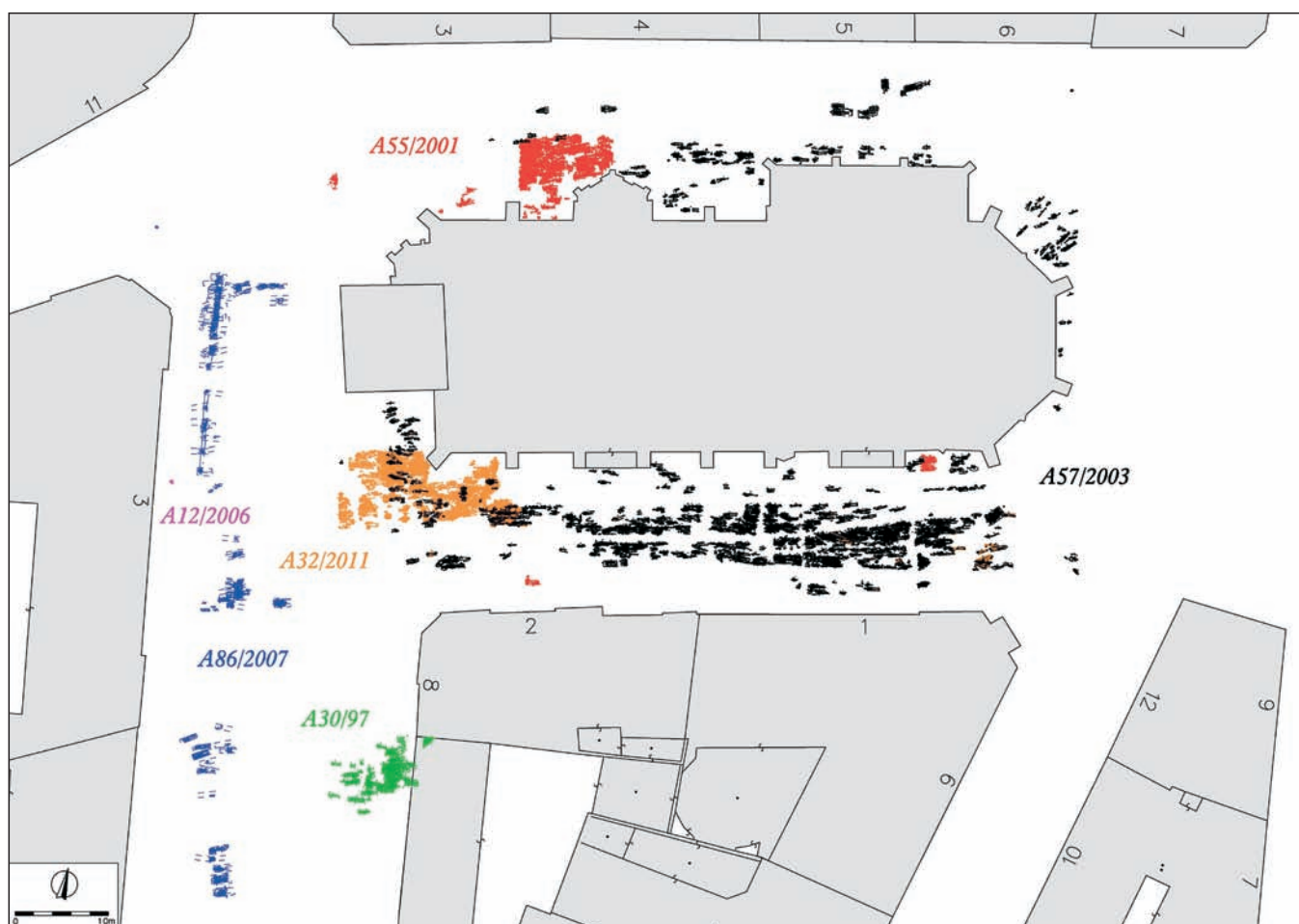
IV.1.1 Počet získaných pohřbů (Obr. 68–71)

Do celkového počtu byly začleněny jen primární pohřby. V praxi šlo o jedince, jejichž kosterní ostatky vykazovaly anatomickou polohu. Při souhrnném zpracování byla provedena revize jednotlivých souborů, proto se mohou výsledná čísla lišit od původních počtů, které byly stanoveny během terénní části archeologických výzkumů. Vygenerován byl soubor 2162 jedinců.²⁴²⁾ Na jeho naplnění se podílelo celkem 6 dílčích archeologických akcí (Tab. 1).

Obr. 68: Pohled od severozápadu na pohřby (akce č. A057/2003) severovýchodně od presbytáře kostela (foto ArchB).

²⁴²⁾ Počet závisí na stanovených parametrech při kritice pramenné základny. Může být například snížen o ne zcela jednoznačné případy fragmentárně dochovaných kosterních ostatků. Nalezeny byly někdy jen části končetin nebo axiálního skeletu.

Obr. 69: Rozmístění pohřbů zkoumaných při jednotlivých archeologických výzkumech.

Při výzkumech bylo získáno množství kosterního materiálu z nepřímých poloh. Ten nebyl do zpracování zahrnut. Jde spíše o úkol pro antropologickou analýzu (viz oddíl VI). Do oddílu IV.2.7 byly zahrnuty kosterní ostatky, které bylo možné považovat za sekundární pohřby.

Obr. 70: Pohled od jihu na pohřby (akce č. A057/2003) jižně od kostela (foto ArchB).

Tab. 1: Získaný soubor pohřbů.

Akce	Počet
A057/2003	1015
A032/2011	588
A055/2001	348
A086/2007	122
A030/97	88
A012/2006	1
Celkem	2162

IV.1.2 Časové zařazení jednotlivých pohřbů (Obr. 72–76)

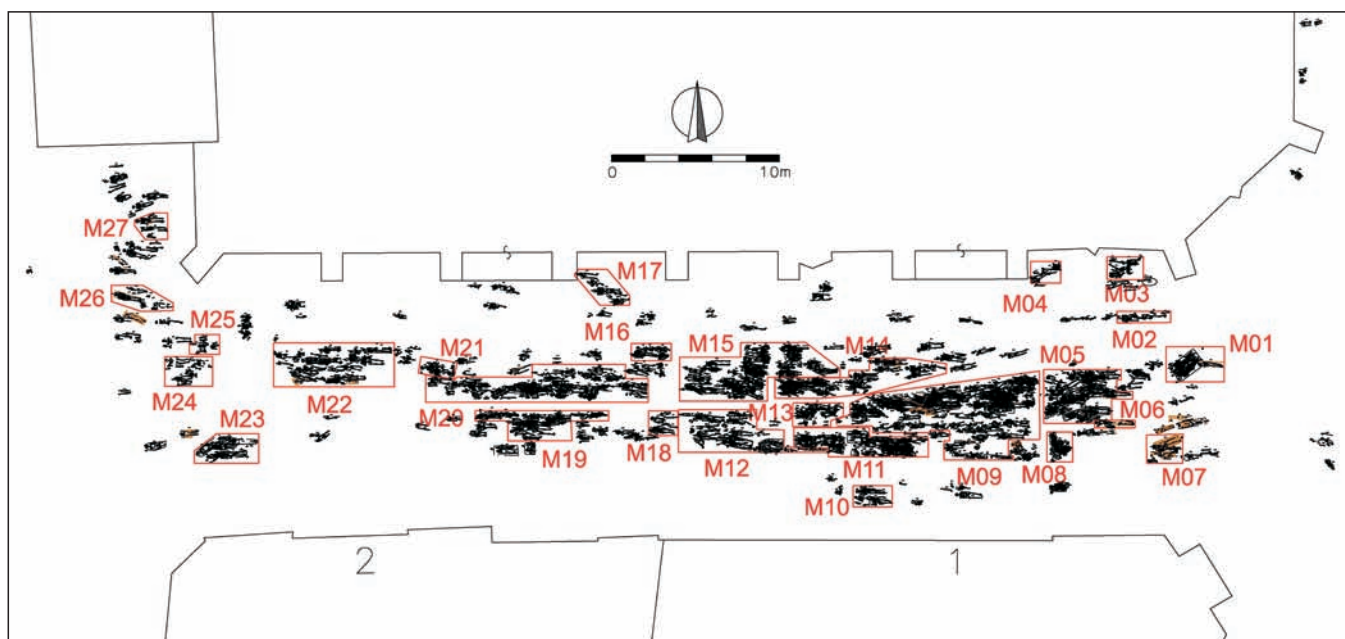
Časové zařazení jednotlivých pohřbů bylo poměrně složitou záležitostí. Pro jeho potřeby byly vypracovány stratigrafické matice, které zachytily jejich vzájemné vztahy a také vztahy vůči ostatním zkoumaným aktivitám. Vytvořeny tak byly dílčí struktury (řady) relativní chronologie. Jejich propojení do celkové matice, která by zahrnovala všechny zkoumané pohřby, není ve smysluplné rovině reálné. Například na ploše jižně od kostela sv. Jakuba zkoumané při akci č. A057/2003 byly vztahy mezi dílčími úseky beze zbytku zničeny především výkopy starých inženýrských sítí takovým způsobem, že zde muselo být vyčleněno 25 dílčích matic.

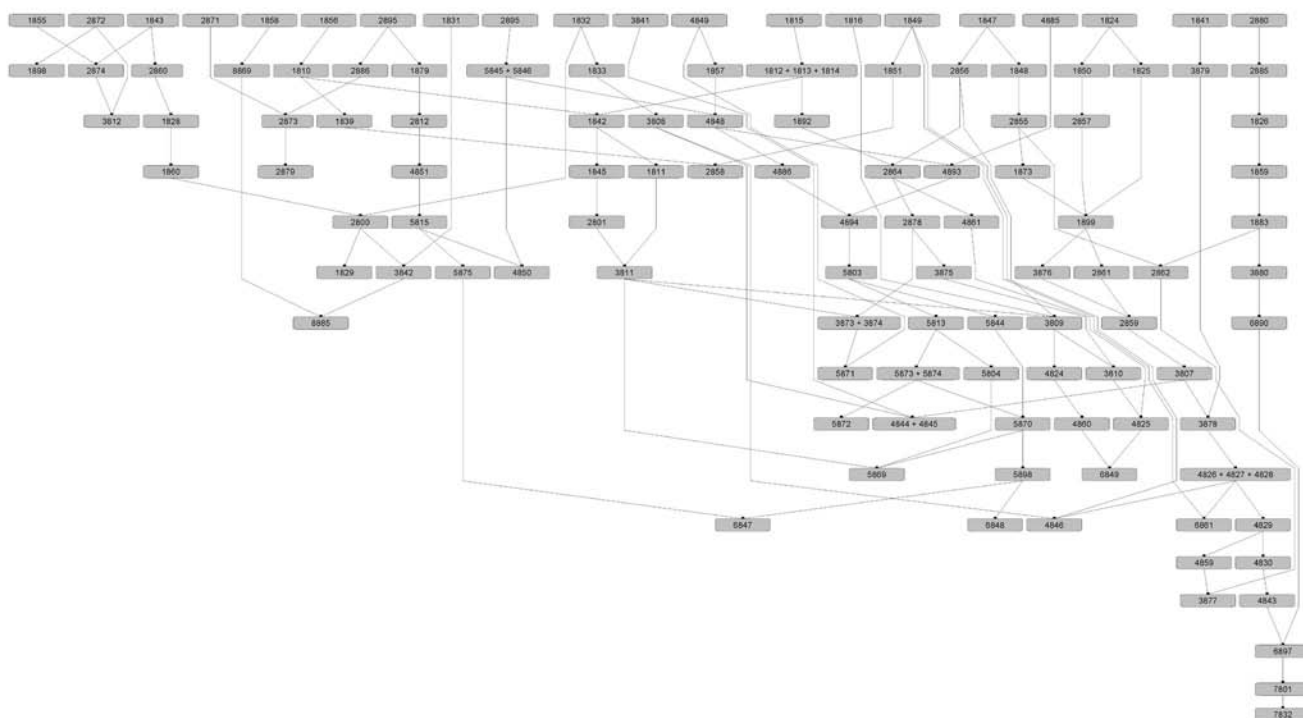
Obr. 71: Pohled od východu na pohřby (akce č. A057/2003) severně od kaple I (foto ArchB).

Ne vždy se podařilo matice doplnit informacemi, které by napomohly absolutnímu datování jednotlivých pohřbů. Výbava pohřbů byla spíše výjimečná. Nalezené předměty neměly často výraznější chronologickou citlivost. Obdobně tomu bylo také v případech nálezů ze zásypů hrobů. U nich ještě výrazněji vystupuje možnost datování pouze termínem „*post quem*“. Na jejich vyšší četnosti se většinou podílely zlomky keramiky, které však z velké části pocházely ze starších aktivit. Obecně lépe, co se týče četnosti i chronologické citlivosti předmětů, na tom byly novověké pohřby. Dataci „*post quem*“ či „*ante quem*“ se u některých pohřbů dařilo vyčlenit na základě zaznamenané superpozice s jinými zkoumanými aktivitami. Šlo především o pozůstatky městské zástavby, hřbitovních kaplí a jednotlivých stavebních fází kostela.²⁴³⁾ V tomto směru přispěla k časovému zařazení některých pohřbů také provedená rekonstrukce rozsahu hřbitova a určení jeho změn v průběhu doby.

²⁴³⁾ Řešit vztah pohřbů ke zděným stavbám na základě srovnání charakteru malt získaných ze zásypů hrobových jam nebylo vzhledem ke stavu pramenné základny možné. Lze se však domnívat, že by nepřineslo výrazné upřesnění získané chronologie.

Obr. 72: Situování stratigrafických matic na ploše jižně od kostela (akce č. A057/2003). Zařazeny pouze matice zahrnující nejméně pět pohřbů.

Obr. 73: Stratigrafická matice M9 (akce č. A057/2003).

Snad nejlépe se podařilo časovými údaji vybavit matici pohřbů ze sondy D5 při severní stěně kostela (akce č. A055/2001). Exkavovány zde byly takřka všechny pohřby až na úroveň geologického podloží. Představovalo to soubor 293 pohřbů v primárním uložení (bez jedinců v hromadném hrobě). V podstatě všechny byly začleněny do celkové matice o 22 úrovních. Sonda zachytila všechny tři stavební fáze kostela. Zjištěná výšková úroveň někdejších terénů pomáhala přiřazovat k jednotlivým stavebním fázím i některé pohřby, které nebyly v přímé superpozici s jejich konstrukcemi. K datování mladších hrobů přispěly také předměty z pohřební výbavy. Obdobně na tom byla plocha při jihozápadním nároží kostela (akce č. A032/2011). I zde byly prozkoumány všechny archeologické situace až na úroveň podloží. Vyzvednuto bylo 516 pohřbů (bez jedinců v hromadném hrobě). Jejich stratigrafická matice sestává z 63 úrovní. Časové zařazení přinesly superpozice se starou zástavbou, základovým zdivem kaple III a třetí stavební fází kostela.

Obr. 74: Pohled od západu na plochu jižně od kostela (akce č. A057/2003). Je patrné narušení situací výkopy inženýrských sítí (foto ArchB).

V porovnání s nimi byl přínos rozsáhlých stratografií v jižních částech hřbitova, které zahrnuly stovky pohřbů, velmi omezený. Díky narušení terénů jim chybí návaznost na historické stavby (kaple, stavební fáze kostela). Jejich krajní vymezení představují novodobé a na opačném konci pravěké aktivity. V drtivé většině nepřispěl k datování ani získaný mobiliář, ať už z hrobových zásypů, či z vlastní výbavy pohřbů (takřka chyběla). ²⁴⁴⁾

Snahou bylo rozdělit pohřby do základních časových horizontů. Vytyčeny byly 3 hlavní skupiny, které lze spojovat s dokumentovanými stavebními fázemi kostela sv. Jakuba (A – první fáze, B – druhá fáze, C – třetí fáze). Kromě toho bylo stanoveno ještě dalších 8 skupin. Často totiž nebylo možné přiřadit jednotlivé pohřby k jednomu ze základních horizontů. Některé skupiny byly vyčleněny na základě existence upřesňujících informací. Pro nedostatek poznatků u řady pohřbů musela být vytvořena také skupina H, která zahrnuje celé období existence hřbitova (A + B + C).

Skupina A – Zařazeny nejstarší pohřby. Lze je spojovat s existencí první stavební fáze kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 13. století.

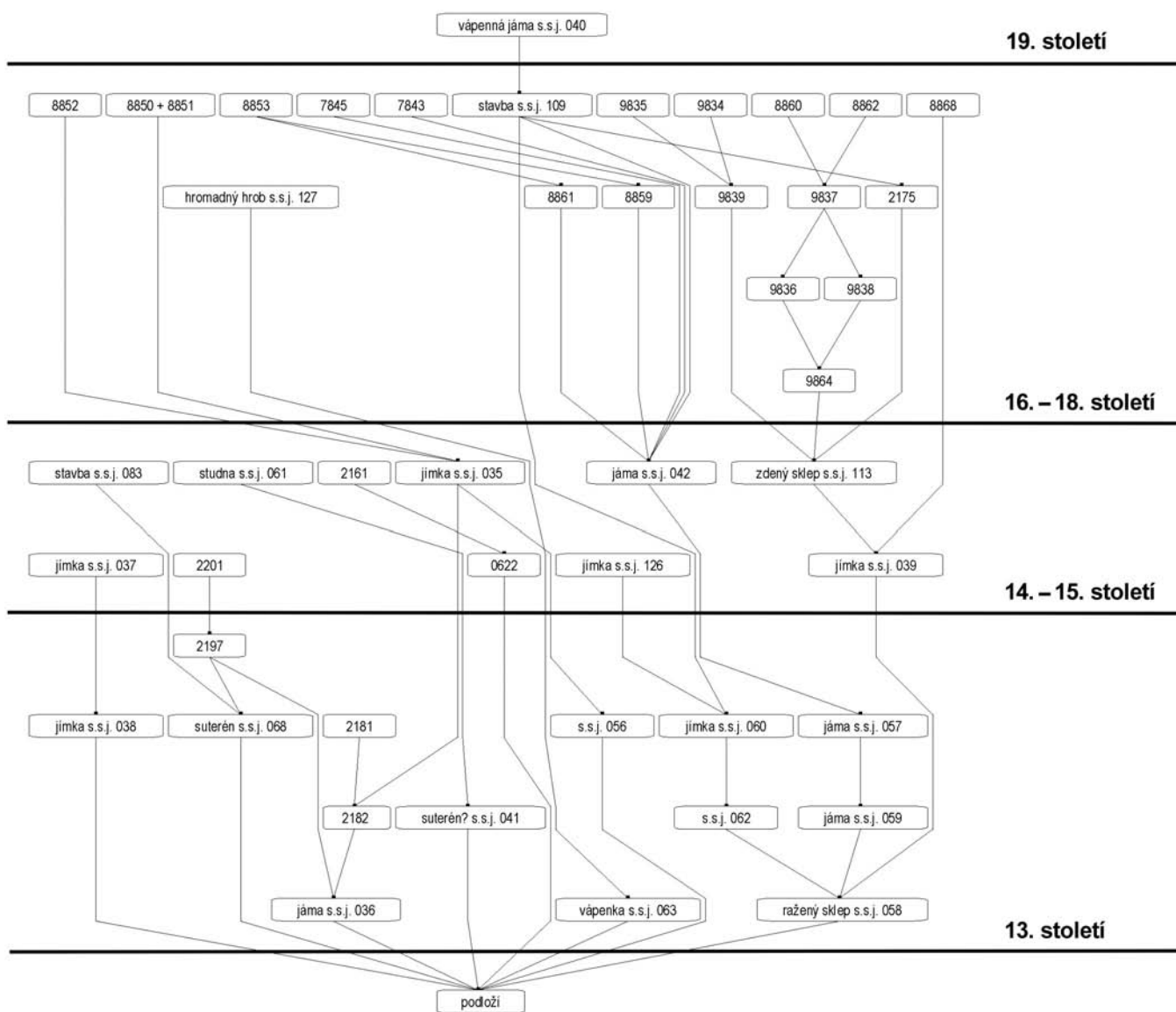
Skupina B – Zařazeny pohřby, které lze spojovat s existencí druhé stavební fáze kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 14.–1. poloviny 15. století.

Skupina C – Zařazeny pohřby, které lze spojovat s existencí třetí stavební fáze kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 15.–18. století. Je možné předpokládat, že většina zkoumaných jedinců byla pohřbena v počátečním období, především v průběhu 16. století.

Skupina D – Zařazeny pohřby, které byly starší než výstavba kaple II, kterou lze ztotožnit s kaplí Jedenácti tisíc panen (první zmínka 1404), a kaple III, kterou je možné spojovat s kaplí Zvěstování Panny Marie (po roce 1428). Pohřby náleží k první nebo druhé stavební fázi kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 13. – počátku 15. století.

Skupina E – Zařazeny pohřby, které byly starší než výstavba třetí stavební fáze kostela sv. Jakuba. Lze je spojovat s existencí první nebo druhé stavební fáze kostela. Zahrnuje pohřby skupiny A a B, které nebylo možné blíže určit. Datovat je můžeme do 13.–1. poloviny 15. století.

²⁴⁴⁾ *Nadějí do budoucna by snad mohl být pokrok v chronologickém datování pomocí přírodovědných analýz.*

Obr. 75: Stratigrafická matice situací (akce č. A057/2003) v prostoru jihovýchodně od presbytáře kostela. Dokumentována byla stratigrafická následnost pohřbů ve čtyřech úrovních.

Skupina F – Zařazeny pohřby, které byly uloženy po destrukci první stavební fáze kostela sv. Jakuba. Lze je spojovat s existencí druhé nebo třetí stavební fáze kostela. Zahrnuje pohřby skupiny B a C, které nebylo možné blíže určit. Datovat je můžeme do 14.–18. století.

Skupina G – Zařazeny pohřby, které byly starší než výstavba kaple I, kterou snad lze ztotožnit s kaplí Božího těla (poprvé doložena v roce 1369). Pohřby náležejí k první nebo druhé stavební fázi kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 13.–14. století.

Skupina H – Zařazeny pohřby, které nebylo možné blíže určit. Lze je spojovat s existencí první, druhé nebo třetí stavební fáze kostela sv. Jakuba. Datovat je můžeme do 13.–18. století.

Skupina J – Zařazeny pohřby, které byly stratigraficky mladší než dokumentované aktivity 13. a 1. poloviny 14. století (pozůstatky zástavby). Datovat je lze do 14.–18. století, přičemž 16. století zřejmě přesahují jen výjimky. Jedná se především o pohřby v západní a jihozápadní části hřbitova, kam se pohřbívání rozšířilo na úkor měšťanské zástavby. Některé z pohřbů akce č. A032/2011 by teoreticky mohly náležet i do 13. století.

Skupina K – Zařazeny pohřby, které byly stratigraficky mladší než dokumentované aktivity 13. a 1. poloviny 14. století (pozůstatky zástavby). Datovat je lze do 2. poloviny 14.–16. století. Jedná se o pohřby v jihozápadní části hřbitova, kam se pohřbívání rozšířilo na úkor měšťanské zástavby. Je k němu možné vztahovat zmínky o rozšiřování hřbitova z poloviny 14. století. Pohřby jsou stratigraficky starší než Lichtenštejnský palác vystavěný v 17. století.

Skupina L – Zařazeny pohřby, které byly stratigraficky mladší než dokumentované aktivity 13. století (pozůstatky zástavby) a předcházely výstavbě třetí stavební fáze kostela sv. Jakuba. Datovat je lze do 14. (není vyloučeno, že již do 2. poloviny 13. století) až 1. poloviny 15. století. Jedná se o pohřby zkoumané při jihozápadním nároží stávajícího kostela.

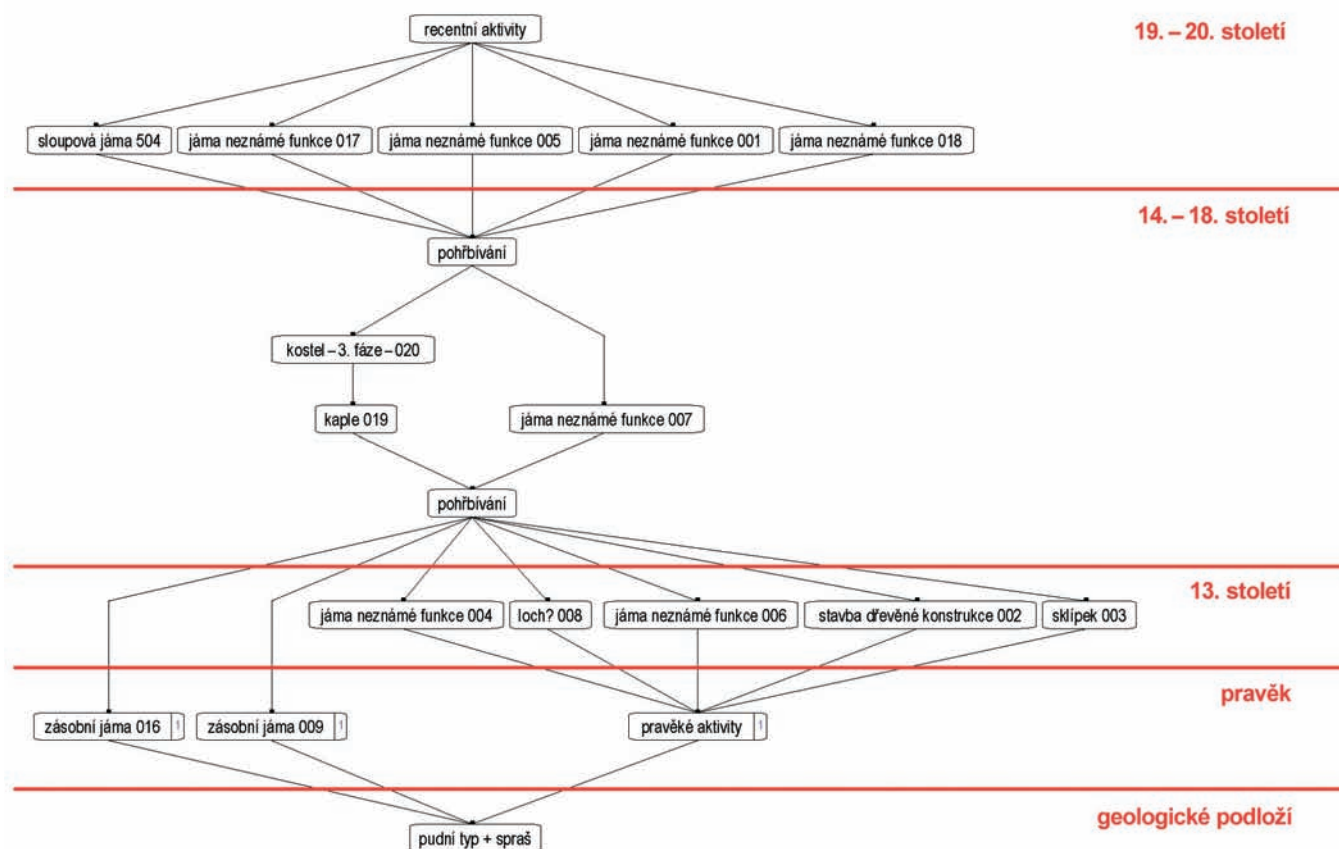
Tabulka 2 jasně ukazuje, že nejpočetnější je skupina H s blíže neurčenými pohřby. Přes veškerou snahu se nepodařilo upřesnit jejich dataci. Velká část spadá do jižní části hřbitova

se zmíněnými „lichými“ stratigrafiemi. Součástí skupiny jsou také pohřby nalezené v „solitérním“ postavení bez upřesňující návaznosti k dalším situacím.

Skupina B má nulový počet jedinců. Pro jednoznačné zařazení do této skupiny byla stanovena podmínka, že případné pohřby musejí být stratigraficky mladší než první a starší než

Tab. 2: Datování pohřbů.

Skupina	Počet
A	38
B	0
C	262
D	150
E	79
F	77
G	4
H	941
J	451
K	11
L	149
Celkem	2162

Obr. 76: Stratigrafická matice situací (akce č. A032/2011) při jihozápadním nároží kostela.

třetí stavební fáze kostela sv. Jakuba. Tu nesplnily žádné exkavované pohřby. Neznamena to však, že nebyly zkoumány hroby náležející ke druhé stavební fázi kostela. Spojovat s ní lze zřejmě všechny pohřby skupiny L, i když není zcela vyloučeno, že některé mohou náležet ještě do závěru horizontu A. Patří sem také části (odhadem asi většinové) skupin D, E, F, G, K, J.

Pouze středověké pohřby (13.–15. století) jsou zastoupeny ve skupinách A, B, D, E, G, L. Celkový počet činí 420 jedinců. Novověké pohřby mohou být začleněny ve skupinách J, F, K. Jinak jsou spojeny se skupinou C, přináležející třetí stavební fázi kostela sv. Jakuba. Teoreticky lze některé zástupce tohoto horizontu zařadit do 15. století. Zřejmě však většina zkoumaných případů patří do novověkého období.

Je otázkou, do jaké míry bylo omezeno pohřbívání u sv. Jakuba po založení nového hřbitova před Veselou branou v roce 1580. Údajně měli být u sv. Jakuba pohřbíváni jen zámožní měšťané. Snad se v této skutečnosti odráží poměrně nepočtené zastoupení devocionálií 17.–18. století, jejichž poměrně rozsáhlé kolekce pocházejí z ostatních nekropolí (viz oddíl IV.2.5). Není však vyloučeno, že mohlo dojít k odstranění méně zahloubených novověkých pohřbů při úpravách terénu po zrušení hřbitova v 19. století. Obecně lze předpokládat, že většina pohřbů spojená se třetí stavební fází kostela (skupina C) pochází spíše z doby do konce 16. století. Pohřby z mladšího období jsou doloženy ojedinělými lépe datovatelnými předměty pohřební výbavy. Jedná se především o svátostky. Zastoupeny jsou například tzv. Benediktovy feniky, jejichž výroba je datována od roku 1674. Získané exempláře by mohly pocházet z období 1741–1784 (viz oddíl V.4).

245) Ucelenější poznatky nepřinesl dosud v podstatě žádný archeologický výzkum obdobné nekropole v českých zemích. Řešení problematiky je spíše otázkou studia písemných a ikonografických pramenů.

246) Z městského prostředí v našich zemích jsou náhrobníky známy ze 14. století. Na hřbitově v Děčíně, Mariánské louce, který fungoval v poslední třetině 13. a prvních dvou třetinách 14. století, bylo vyzvednuto 7 náhrobníků. V 5 případech se jednalo o jednoduché nezdobené desky, dva nesly plastickou reliéfní výzdobu (VELÍMSKÝ 1991, 39). V dalších stáletích náhrobníků přibývá, oblibu získávají především v období 16. století (UNGER 2006a, 104; ŠOLLE 1969, 86; k nejstarším náhrobníkům na Slovensku HANULIAK 1978; 1979).

IV.2 Pohřební rítus

Cílem oddílu je představit poznatky o jednotlivých kategoriích pohřebního ritu, které poskytla archeologická pramenová základna, získaná na svatojakubském hřbitově. Srovnání s výsledky výzkumů z jiných lokalit a obecný nástin dané problematiky jsou užity pouze dílčím způsobem. Všechny sedm vyčleněných kategorií představuje nosná a rozsáhlá témata. Pokud by měla být zevrubně zpracována, vyžadovalo by každé z nich samostatnou studii. V případě oddílu IV.2.5, věnovanému pohřební výbavě, jde jen o velice stručný souhrn. Problematika jednotlivých kategorií nálezů je zpracována v oddílu V.

IV.2.1 Hrob a jeho úprava

Povrchová úprava

K podobě hrobů tak, jak byla patrná ve své době návštěvníkům hřbitova, nepřinesly archeologické výzkumy žádné informace. Je otázkou, zda byly prosté hroby v nadzemní části nějak prezentovány. Je možné, že chybělo jakékoliv označení. **245)** Hroby význačných příslušníků komunity bývaly označovány (překryty) náhrobními kameny. Tyto osoby však byly pohřbívány většinou v interiéru kostela. **246)** Při výzkumu svatojakubského hřbitova nebyl nalezen žádný pohřeb, který by byl překryt náhrobníkem. Nejstarší fragment náhrobního kamene byl objeven při výzkumu A055/2001. Vložen byl do základového zdiva druhé stavební fáze kostela. Několik zlomků bylo zasazeno také do základů třetí fáze. Další byly součástí zásypu odpadní jímky na parcele domu Rašínova 6. Náhrobníky jsou součástí vybavení stávajícího interiéru kostela, některé byly umístěny do expozičních prostor v někdejší kryptě a kostnicích pod kostelem. **247)** Přítomnost kamenných náhrobků na hřbitově dokládají písemné prameny, které nás informují, že na počátku 18. století byly některé ze svatojakubského hřbitova vykopány a prodány. **248)** Na obraze z roku 1784 je patrné, že některé hroby jsou označeny vztyčenými, asi kamennými deskami. Většinou je však označují kříže, jednoduché nebo se stříškou, zřejmě dřevěné. Hroby jsou vymezeny hliněným rovem.

247) Až do poloviny 18. století náhrobníky pokrývaly celou podlahu kostela. Mezi lety 1750–1760 byly při předlážďení vyzdviženy a osázeny podél zdí (KROUPA 1999, 96; k náhrobníkům např. HÁLOVÁ-JAHODOVÁ 1947, 106; SAMEK 1994, 167–168).

248) Městská rada proto 25. 2. 1701 adresovala dekret faráři a správci kostela, v němž zakazovala odstraňování náhrobků z kostela i mimo něj bez jejího souhlasu (KEBRLOVÁ–KROUPA 1996, 11).

Půdorys hrobových jam

K popisu hrobu na svatojakubském hřbitově zbývá pouze vlastní hrobová jáma, přesněji řečeno její výkop. Stopy konstrukcí v rámci hrobových jam nebyly zaznamenány.²⁴⁹⁾ Ani v tomto ohledu však výzkumy nepřinesly rozsáhlý soubor poznatků. Hranice hrobových jam drtivě většiny zkoumaných pohřbů byly setřeny již v minulosti. V malém procentu byly zaznamenány jen jejich segmenty, které byly pro další závěry naprosto nedostatečné. Ucelenější hroby se vyskytovaly výjimečně. Označit je možné takto asi jen 20 případů (Obr. 77–79).²⁵⁰⁾

Na základě této pramenné základny lze hrobové jámy na svatojakubském hřbitově popsat následovně. Půdorys byl nejčastěji přibližně obdélný, většinou se zaoblenými rohy. Dále se vyskytovaly jámy, které je možné označit za oválné. Zaznamenány byly také půdorysy lichoběžníkové. Jde však o lichoběžníky jen nepatrně odlišné od obdélníku. Rohy byly většinou oblé. Dokumentované stěny byly hladké a pravidelné. Směrem ke dnu spadaly svisle nebo s mírným zešíkmením. Dna byla hladká, plochá a rovná. Stopy nástrojů se nepodařilo zachytit.

Byla patrná tendence úsporného kopání jámy vůči mírám nebožtíků. Kosterní ostatky byly většinou jen nepatrně vzdáleny od stěn hrobové jámy.²⁵¹⁾ Některá těla musela být do hrobu vložena v podstatě v bezprostředním dotyku s hrobovými stěnami. Objevily se však také případy, kdy jáma byla „zbytečně“ veliká v poměru k proporcím nebožtíka.²⁵²⁾

²⁴⁹⁾ Známý jsou spíše ze staršího období (ŽIVNÝ 2005, 103–109). Ale i na středověkých hřbitovech bylo zaregistrováno např. kamenné obložení hrobových jam (Konůvky: ŠAUROVÁ, 1976, 160; Zarazice: UNGER 1993). Na svatojakubském hřbitově byl dokumentován pouze jeden případ vyzděné hrobky. Umístěna byla západně od jižního vstupu při presbytáři. Na vyobrazeních z 18. a počátku 19. století je patrné, že nad ní byl vztyčen baldachýn opírající se o jižní stěnu kostela. Zahloubená část hrobky byla zkoumána pouze v horní partii, jejíž zásyp tvořila stavební suť. Vyzdění bylo provedeno převážně z cihel. Hrobku narušil výkop inženýrské sítě. Vnitřní prostor měl délku 2,50 m, šířka přesahovala 1 m (viz A057/2003, s. s. j. 107).

²⁵⁰⁾ Z nejlépe zachovalých např. A33/97, s. j. 855 (obdélná se zaoblenými rohy 1,96 × 0,48 m, délka kostry 1,65 m, těsné uložení); A057/2003, s. j. 6849 (obdélná se zaoblenými rohy 2 × 0,70 m, těsné uložení); A032/2011, s. j. 4811 (1,90 × 0,59 m).

²⁵¹⁾ Nejčastěji se vzdálenost pohybovala do rozmezí 10–15 cm. V případě pohřbu A057/2003, s. j. 5871, u kterého byla zaznamenána rakev, byla tato uložena 10 cm od stěn hrobové jámy.

²⁵²⁾ Šlo většinou o délkový index, kdy byly hlava či nohy vzdáleny od stěny (nejčastěji 25–30 cm).

Obr. 77: Pohled od východu na pohřby (akce č. A057/2003) s patrnými hrobovými jámami v prostoru jižně od kostela (foto ArchB).

Obr. 78: Pohřeb s lebkou opřenou o stěnu hrobové jámy (akce č. A032/2011, s. j. 4819; foto ArchB).

Obr. 79: Pohled od jihu na pohřby s patrnými hrobovými jámami v prostoru jižně od kostela (akce č. A057/2003, s. j. 9876 a 9877; foto ArchB).

Hloubka hrobových jam

Význačným kritériem je hloubka hrobových jam. Určit její původní hodnotu však bylo na svatojakubském hřbitově ještě složitější než rekonstrukce půdorysů. ²⁵³⁾ Často nebylo možné zjistit úroveň terénu, ze které byla hrobová jáma hloubena. Problematika úzce souvisela s omezenými možnostmi datování pohřbů. Povrch hřbitova se postupně zvyšoval. Nemáme však jistotu, zda rovnoměrně po celé ploše (viz oddíl III.3). Přesnou hloubku bylo možné určit pouze v místech, kde archeologické výzkumy přinesly dostatek patřičných informací.

Jedním z nich byl nejstarší zachycený segment hřbitova v prostoru severně od dnešní sakristie. Hroby byly zahloubeny do povrchu půdního typu. Podle dokumentované situace odpovídal původní úrovni, ze které byly hrobové jámy kopány. U pohřbů devíti dospělých jedinců byly zaznamenány následující hloubky: 2 × 0,90 m, 0,75 m, 0,70 m, 2 × 0,65 m, 0,60 a 2 × 0,50 m (v průměru 0,68 m). Hrobové jámy dvou dětí ve věku 10 let měly hloubku 0,50 m a 0,70 m. Další místo, kde byly získány dostatečné informace pro rozvalu o hloubce hrobů, bylo při severní stěně kostela (sonda D5 akce č. A055/2001). Podařilo se zde zjistit úroveň terénu v době výstavby jednotlivých stavebních fází kostela. Maximální hloubka dokumentovaných hrobů horizontu A (13. století) zde teoreticky mohla dosáhnout 0,90 m, pravděpodobněji však jen 0,70 m. Stratigraficky nejmladší pohřeb této skupiny byl uložen do hloubky pouhých 0,20–0,30 m. ²⁵⁴⁾ Hroby, které by následovaly a souvisely tedy s druhou stavební fází kostela, by v daném místě mohly dosáhnout maximální hloubky 0,80 m. Průměrná hodnota hloubek hrobových jam stratigraficky nejstarších pohřbů z horizontu C činila 0,80 m od stavební úrovně stávajícího kostela. Byla však zaznamenána i hloubka 1,20 m. Původní hloubka hrobů mohla být poněkud větší, lze totiž předpokládat jisté (ne ovšem výrazné) navýšení terénu. Na ploše zkoumané při jihozápadním nároží kostela byly stratigraficky nejstarší pohřby uloženy v hloubce okolo 1 m pod dokumentovanou úrovní půdního typu. Tyto pohřby patří do období před výstavbou třetí stavební fáze kostela (teoreticky do 13., ale spíše 14. až počátku 15. století). Terén zde během této doby narostl až o 1 m. Teoreticky je možné, že hloubka hrobů byla větší. Lze však zřejmě vyloučit možnost, že by dosahovala maximální možné hodnoty 2 m. Vzhledem k velkému množství následných pohřbů datovaných do stejného horizontu je nutné předpokládat, že hrobové jámy hloubku 1 m výrazněji nepřesahovaly. Stratigraficky nejmladší pohřby v prostoru při jižní stěně vstupní věže, které lze spojovat s třetí stavební fází kostela, byly uloženy v hloubce 0,50 m od stávající úrovně terénu při vchodu do kostela. Tu považujeme za přibližně stabilizovanou už od

doby jeho výstavby. Případné navýšení terénu zde předpokládáme jen minimální.

Lze konstatovat, že hrobové jámy na svatojakubském hřbitově měly rozličnou hloubku. Rozsáhlé a objektivní závěry není možné na základě získané pramenné základny podat. Můžeme předpokládat, že velká část hrobových jam nepřesahovala úroveň 1 m. ²⁵⁵⁾ Hloubka v rozmezí 0,50 až 0,80 m mohla být běžným standardem. Kopaly se však i jámy hluboké přes 1 m, není vyloučena ani možnost výrazně hlubších jam (teoreticky až 2 m). Přesvědčivě prokázat se je však nepodařilo. U řady pohřbů je nutné počítat s poměrně mělkými hroby, nepřesahujícími hloubku několika desítek centimetrů. „Sanační“ oddělení ostatků mohl zvyšovat rov zeminu, navršený nad pohřby.

Informace o hloubkách hrobových jam podávají písemné prameny. Z nich se také dovídáme o tom, že hloubka byla kontrolována a měřena. Vznikaly zvláštní řady pro hrobníky. Nejčastěji bylo požadováno kopat na hloubku jednoho lokte. ²⁵⁶⁾ Podle řádu města Curychu z roku 1316 se měl měřit od víka rakve. Stanoví se zde také hloubka dětských hrobů; pro děti do 5 let půl lokte, od 5 do 12 let tři čtvrtiny. Podobná nařízení jsou známa také z Bernu, Basileje a Solothurnu. V Esslingen a Norimberku (roku 1450) byla nařizována větší hloubka (sedm stop – okolo 2 m). ²⁵⁷⁾ Jinde museli mrtví ležet tak hluboko, jak byli sami vysocí. ²⁵⁸⁾ Dochovaly se také kovové hrobní míry, které sloužily k určení hloubky jam. ²⁵⁹⁾ Otázkou je úroveň naplňování těchto nařízení. Zřejmě nebyly výjimkou velmi mělké hroby, řádově jen několik desítek centimetrů. ²⁶⁰⁾ S těmito poznatky korespondují zjištění ze svatojakubského hřbitova.

²⁵³⁾ *Obtíže s řešením hloubky hrobových jam na nekropolích typu svatojakubského hřbitova si uvědomuje např. ČECHURA 2010, 114.*

²⁵⁴⁾ *Je otázkou, zda to vysvětlovat nemajetností zemřelých, snahou rychlého pohřbu či „nedbalostí“ hrobníků. Šlo o společný pohřeb ženy se dvěma dětmi. Pro zvětšení hodnoty hloubky by bylo nutné uvažovat o snížení terénu např. při úpravách staveniště kostela.*

²⁵⁵⁾ *Na novověkém hřbitově v Blovicích činila hloubka nejvyšších pohřbů od předpokládaného terénu při zániku hřbitova cca 1 m (KOSTROUCH–KODERA 2010, 200).*

²⁵⁶⁾ ČECHURA 2010, 114; OHLER 2001, 178.

²⁵⁷⁾ ILLI 1992, 74, 76, 169.

²⁵⁸⁾ OHLER 2001, 178.

²⁵⁹⁾ *Jedna se signováním do roku 1690 je připevněna na západních vratech kostela sv. Marka v Litovli. Za upozornění děkuji kolegovi Mgr. Václavovi Kolaříkovi. Její délka činí 1,75 m.*

²⁶⁰⁾ OHLER 2001, 178; ČECHURA 2010, 114 – *ten za doklady mělkých hrobů považuje i hojně rozšířené pověry a zkazky o hlasech mrtvých (někdy doprovázených i pohyby hlíny nad hrobem), způsobovaných hnilobnými procesy měkkých tkání.*

Zásyp hrobových jam

U drtivé většiny pohřbů podstatná část jejich vlastního zásypu „zmizela“. Za jeho relikv lze považovat vždy jen ty části zeminy, které byly odebrány při bezprostřední preparaci příslušných kosterních zbytků.²⁶¹⁾ V obecném pohledu je možné vyčlenit dva základní typy zásypů. Zaprvé zásypy, u nichž bylo i z makroskopického hlediska jasně patrné, že vznikly hlavně překopáním a redeponováním podložních vrstev (půdního typu a sprašové návěje). V druhém případě šlo o jednolitou masu šedé plastické až písčité hlíny. V místech se zvýšenou mírou hustoty pohřbívání, kde byly odhaleny větší segmenty profilů, lze řez hřbitovními zásypy rozdělit na dvě základní části. Horní byla tvořena onou masou šedé hlíny. Spodní bylo možné označit za hnědošedou a jevila se více ulehlá než svrchní vrstva. Výplně jednotlivých hrobových jam se při plošné exkavaci ani na profilu nedařilo rozeznávat. Pokud ano, tak k tomu docházelo pouze v ojedinělých případech (Obr. 80–84). Kontury byly většinou patrné až ve styku s geologickým podložím.

Hojnou příměsí zásypů byly lidské kosti a jejich zlomky. Méně často se vyskytovaly uhlíky, kameny, fragmenty malty, stavební a kuchyňské keramiky. Objevovaly se i předměty z výbavy narušených starších pohřbů (k tomu viz oddíl V). Drtivou většinu příměsí nelze považovat za účelovou součást hrobového zásypu ve smyslu jistého funkčního či symbolického významu.

IV.2.2 Poloha pohřbených jedinců

Většina koster vykazuje v době archeologického výzkumu různé odchylky. Týká se to uložení těla jako celku i polohy jednotlivých částí těla. Příčiny těchto odchylek bývají rozmanité. Způsobeny mohly být záměrně i nahodile, primárně či druhotně. Indikují procesy, jejichž správná interpretace může vést k důležitým informacím. Postihnuty mohou být některé jevy, které by jinak zůstaly neodhaleny. Daná problematika je dnes řešena prostřednictvím „moderních“ metod terénní tafonomie.²⁶²⁾ V průběhu archeologických výzkumů svatojakubského hřbitova však nebyly užity. Možná je

²⁶¹⁾ Často po začistění jednoho pohřbu byly pod ním patrné zbytky staršího pohřbu. Zbytky různého stáří většinou také ležely těsně vedle sebe.

²⁶²⁾ Význačná hlavně francouzská škola, kterou reprezentuje především Henri Duday ale i jiní (DUDAY 2005; 2009; DUDAY et al. 1990; DUDAY–GUILLON 2006). K tématu i další podnětné publikace, např. BODDINGTON–GARLAND–JANA-WAY eds. 1987; HAGLUND–SORG eds. 2002 (tam především ROKSANDIC 2002, 95–113); SCHROEDER 2001. U nás např. ČERNÝ 1995; CHROUSTOVSKÝ–PRŮCHOVÁ 2011; PROKEŠ 2007; SOSNA 2007.

Obr. 80: Pohřeb A057/2003-5849 (foto ArchB).

Obr. 81: Pohřeb A057/2003-7820 (foto ArchB).

Obr. 82: Pohřeb A30/97-855 (foto ArchB).

Obr. 83: Pohřeb A057/2003-4859 (foto ArchB).

Obr. 84: Pohřeb A057/2003-814 (foto ArchB).

tedy pouze zpětná revize v hranicích, které vymezuje provedená dokumentace. Dekompoziční jevy mohly ovlivnit i stav původní polohy. Bylo snahou ji spíše rekonstruovat než popisovat dochovaný stav (viz další pasáže především k poloze končetin).

Poloha těla

Tělo rituálně pohřbených jedinců (2151) bylo v drtivé většině uloženo na zádech. Bez pochyb to bylo doloženo v 1591 případech. Rovněž u dalších 553 jedinců, u nichž většinou byla zachována jen malá část kosterního materiálu, lze důvodně předpokládat, že byli pohřbeni v poloze na zádech. U 19 pohřbů bylo pozorováno mírné natočení na pravou či levou stranu. V některých případech byl tento stav způsoben druhotně. Sedm jedinců bylo uloženo na boku: levém (4 případy) či pravém (3 případy). Pohřbeno tak bylo 5 dospělých (u dvou antropologicky určených: muž a žena) a 2 malé děti. Co bylo důvodem této polohy, je otázkou. V případě jedince A057/2003-7816 ji lze vysvětlovat „ledabylostí“ či úsporou místa, při pohřbení do hromadného hrobu. Zda mohla být příčinou posmrtná ztuhlost (tzv. „*rigor mortis*“) a pohřbení před jejím pomínutím (do 48 hodin), nelze jednoznačně prokázat. Jeden pohřeb byl uloženo na břicho (A086/2007-5812). Šlo o jedince ve věku 20–25 let, pohlaví nebylo určeno. Je

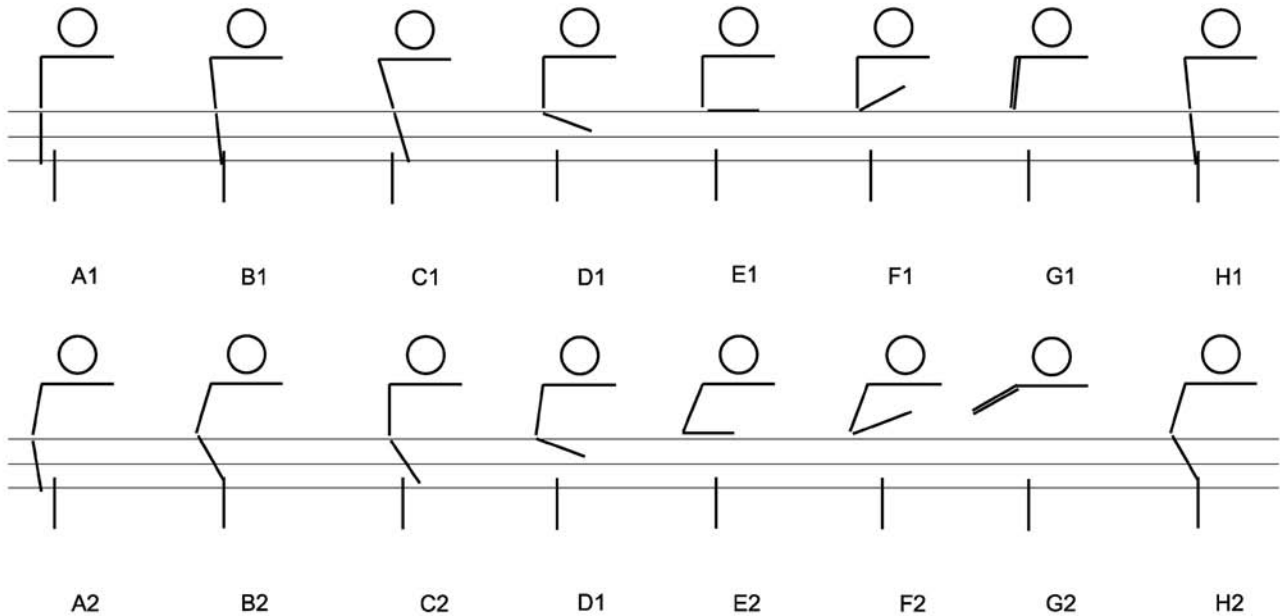
možné ho zařadit do horizontu J (zřejmě středověku). Nelze vyloučit možnost, že se nejednalo o rituální pohřeb. Ležel bezprostředně nad společným pohřbem muže a ženy v objetí (A086/2007-5809, 5810). Je otázkou, zda všichni tři nebyli součástí nějaké specifické pohřební aktivity. Na břicho byl uložen také jedinec A032/2011-4818, jehož „zkroucená“ poloha však vykazovala znaky nerituální polohy. Ty lze pozorovat také u dvou jedinců „vhozených“ do hromadného hrobu A032/2011, s. s. j. 011 (viz oddíl IV.2.6 a IV.2.7).

Poloha lebky

U 1349 z 2151 rituálních pohřbů nebylo polohu lebky možné určit, protože se nedochovala. Nejčastější bylo uložení lebky na týlu. Bylo zaznamenáno v 366 případech. U dalších 171 pohřbů to lze předpokládat. Poloha lebky 8 pohřbů, kdy temenní kost směřovala nahoru, snad naznačuje podložení hlavy zemřelého či její opření o stěnu hrobové jámy. Na týlní kosti spočívaly také lebky dalších pohřbů, byly však vychýleny na levou (89 případů) či pravou stranu (87 případů). U 55 pohřbů ležela lebka na levé straně, u 39 na pravé. Týkalo se to pochopitelně všech ostatků uložených na boku (7 případů). Řadu zmíněných vychýlení mohly druhotně zapříčinit dekompoziční procesy. Lebka jedince pohřbeného na břicho směřovala zřejmě obličejem dolů.

Tab. 3: Poloha horní končetiny.

Typ	Popis	Varianta	Popis
A	končetina podél těla	1	natažena
		2	odsazena (ohnuta v lokti)
B	ruka na stehně (nebo kyčelním kloubu)	1	končetina natažena
		2	končetina odsazena (ohnuta v lokti)
C	ruka v klíně	1	končetina natažena
		2	končetina ohnuta v lokti
D	končetina ohnuta v tupém úhlu, předloktí na břicho	1	
E	končetina ohnuta v pravém či ostrém úhlu, předloktí na břicho či na rozhraní břicha a hrudi	1	pažní kost přibližně u těla
		2	pažní kost odsazena od těla
F	ruka na hrudi	1	pažní kost přibližně u těla
		2	pažní kost odsazena od těla
G	ruka na rameni přináležející končetiny	1	pažní kost přibližně u těla
		2	pažní kost odsazena od těla
H	ruka pod pánví	1	končetina natažena
		2	končetina odsazena (ohnuta v lokti)
J	jiná poloha		

Obr. 85: Jednotlivé varianty polohy horní končetiny.

Poloha horních končetin

Pro popis polohy horních končetin pohřbených jedinců byl vedle tradičního písemného záznamu stanoven systém založený na kódovém označení, které umožňuje snadnější analýzu zaznamenaných dat. Jednotlivé dokumentované polohy končetin jsou označeny typem a případně také doplňující variantou (Tab. 3).

V popisu je jako první uváděna pravá končetina. Jedinec se záznamem A1C2 má tedy pravou končetinu nataženou podél těla, levá je ohnuta v lokti a směřuje do klína. Pokud je nutné upřesnit vzájemný vztah končetin, je za kódem levé ruky malým písmenem uvedena patřičná varianta (Obr. 85). Představený systém popisu polohy končetin nesplňuje antropologický záznam uložení jednotlivých kostí, který je v případě náležitě vedené exkavace a tafonomické analýzy schopen rekonstruovat původní polohu částí těla a to i v drobných detailech. Jeho snahou je určit někdejší uložení končetin ve smyslu rituálním a v některých případech se proto pokouší spíše o rekonstrukci. Postihuje většinou jen základní polohu. Detaily (např. poloha prstů, „natočení“ končetin apod.) nemohly být do systému většinou zakomponovány, protože to nedovolovala už samotná nálezová situace nebo provedená dokumentace. Rozmanitá poloha končetin, která se vymykala představeným typům a nebyla shledána jako rituální, nebyla označována kódem, ale pouze slovním popisem. Je však potřeba si uvědomit skutečnost, že ani zavedené typy nemusejí důsledně odrážet rituální zvyklosti. V případě varianty A2 u horní končetiny nemusí jít o záměrné uložení,

ale o přirozenou nutnost vyplývající např. z fyziognomie zemřelého. Ta mohla ovlivňovat i další polohy. Specifická jsou v tomto ohledu „nestabilní“ tělíčka novorozenců. Otázkou je také role posmrtné ztuhlosti. Existují i další aspekty. Tak opět varianta A2 u horní končetiny nemusí být příslušná pouze danému jedinci, mohl ji vyvolat např. společný pohřeb s dítětem, které bylo uloženo na takto polohovanou paži. Zaznamenaná poloha nemusí také korespondovat s původním uložením. Např. v případě pohřbů v rakvích mohlo dojít k posunu horní končetiny z polohy B1 do polohy A1 či C. Variantu H je nutné vyčlenit, jen pokud byla zcela jistě vyloučena možnost druhotného překrytí ruky v poloze A např. v důsledku rozkladu těla v dutém prostoru.

Prvních 6 typů uložení horní končetiny je možné považovat obecně za rituální. Běžně se vyskytují u pohřbů na středověkých a novověkých nekropolích.²⁶³⁾ Ostatní typy se poněkud vymykají. Poloha G je zarážející už z anatomické povahy. Původně nebyla jako samostatný typ rituálního uložení vyčleněna. Ukázalo se však, že ač nepřilíš častá, není na svatojakubském hřbitově ojedinělá. Dokumentována byla dvanáctkrát u pravé končetiny a třikrát u levé. U dvou pohřbů byly tímto způsobem uloženy obě končetiny (A057/2003-4829, 7876). Oba pohřby vykazovaly jisté znaky nepřilíš pietního uložení, druhý byl součástí

²⁶³⁾ O prioritě v uložení horních končetin mezi jednotlivými pohlavími se většinou neuvažuje. Nebyla zaznamenaná ani na svatojakubském hřbitově.

Tab. 4: Uložení horních končetin.

Poloha	Počet
A1A1	97
A1A2	2
A1B1	5
A1B2	2
A1C1	3
A1C2	15
A1D1	13
A1H1	2
A1H2	1
A1J	1
A2A1	15
A2A2	11
A2B1	1
A2B2	1
A2C1	1
A2C2	5
A2D1	2
A2H2	1
B1A1	4
B1A2	1
B1B1	6
B1C1	1
B1C2	3
B1D1	4
B2A1	4
B2B2	2
B2C2	3
C1A1	2
C1B1	2
C1C1	5
C1C2	1
C1D1	1
C2A1	9
C2A2	2
C2B2	1
C2C1	1
C2C2	22
C2D1	10
C2E1	5
C2H1	1
C2H2	1
D1A1	9
D1A2	2
D1B2	4
D1C1	2
D1C2	13

Poloha	Počet
D1D1	67
D1E1	13
D1F1	6
D1G1	1
D1H1	1
D1J	1
E1A1	1
E1C2	2
E1D1	18
E1E1	80
E1F1	9
E2E2	5
F1A2	1
F1B1	1
F1B2	1
F1C1	1
F1C2	1
F1D1	5
F1E1	10
F1F1	10
G1C1	1
G1C2	1
G1E1	1
G1F1	1
G1G1	1
G1G2	1
G2F1	2
H1A1	1
JA1	1
JA2	1
JH1	1
JJ	1
Variant 78	Celkem 547

Tab. 5: Variabilita variant uložení horních končetin v jednotlivých obdobích.

Horizont A	
Poloha	Počet
A1A1	6
A2A1	1
B1B1	1
B2C2	1
C2D1	1
D1C2	1
D1D1	1
Variant 7	Celkem 12

hromadného hrobu. I u některých dalších pohřbů by mohly být spatřovány znaky „nerituálnosti“, ale v porovnání se stavem ostatních pohřbů je většinu z nich možné považovat za regulérní. Pokud se vyskytly další kombinace, byla téměř výhradně pravá ruka v poloze G, levá potom třikrát v poloze F, ²⁶⁴⁾ dvakrát C a jednou E. Pouze jeden pohřbený měl pravou ruku v poloze D a levou v poloze G. Důvod „nepřirozeného“ umístování končetin do polohy G, nebyl jasný. Zda je za ním možné spatřovat nějaký symbolický význam, je otázkou. Poloha se vyskytovala u mužů i žen, během středověku i novověku. Důvody mohou být i jiného charakteru. K objasnění mohla v některých případech snad přispět odborná konzultace s antropologem během exkavace.

Poloha H, kdy byla končetina již původně uložena pod pánví nebožtíka, byla zaznamenána čtyřikrát u pravé a devětkrát u levé ruky. V některých případech ovšem s otazníkem, protože nebylo vyloučeno, že pozice byla způsobena až druhotně. Nebyl dokumentován pohřeb, u něhož by byly takto uloženy obě ruce. Opět je otázkou, zda polohu vysvětlovat v nějakém symbolickém významu. Je možné, že končetina se do dané polohy mohla dostat náhodně při manipulaci s tělem zemřelého při ukládání do hrobové jámy.

Polohy typu J se většinou týkaly jedinců, u nichž se „čistá“ rituálnost dala do jisté míry zpochybnit. Někteří byly součástí hromadných hrobů. Poloha rukou dvou jedinců z akce č. A086/2007 (s. j. 5809 a 5810) se odvíjela od jejich společného pohřbení ve vzájemném objetí. Nejčastěji byla končetina ohnuta v lokti a odsazena od těla.

Poloha horních končetin u rituálních pohřbů mohla být sledována samozřejmě jen tam, kde byly tyto zachovány ve stavu, který umožňoval její posouzení. Pravá paže byla zastoupena v 817 případech, levá v 798. Vzájemnou polohu obou končetin bylo možné posuzovat pouze u 547 pohřbů (Obr. 86–91). Rozmanitost kombinací byla poměrně veliká. Vyčleněno bylo 78 základních variant. Jejich přehled podává **tabulka 4**.

Poloze horních končetin bývá přisuzována důležitá role při datování pohřbů. Ve své souhrnné práci z roku 2010 M. Čechura jasně konstatuje, že „hypotézy, podle kterých je poloha končetin chronologicky citlivá se nepotvrdily. Existují sice tendence, podle kterých u středověkých pohřbů převažuje poloha končetin podél těla, zatímco v mladším období se ve větší míře objevují paže zkřížené na břicho a prsou; nelze je ale zobecňovat ani na nich stavět přesné chronologické závěry“. ²⁶⁵⁾ Dané tendence jsou v jiné stati dokládány příklady z několika výzkumů na moravských lokalitách. ²⁶⁶⁾ Z tohoto hlediska můžeme otestovat získaný soubor pohřbů ze svatojakubského hřbitova. Následující tabulky shrnují variabilitu variant v jednotlivých obdobích (Tab. 5–7).

Tab. 6: Variabilita variant uložení horních končetin v jednotlivých obdobích.

Horizont C	
Poloha	Počet
A1A1	1
A1C1	1
A1C2	1
A2A1	1
A2B2	1
B1B1	3
B1C2	2
B1D1	1
B2C2	2
C1A1	1
C1B1	1
C1C1	1
C1D1	1
C2A1	2
C2C2	6
C2D1	1
C2E1	1
D1B2	1
D1C2	3
D1D1	13
D1E1	2
D1F1	1
E1C1	1
E1D1	5
E1E1	26
E1F1	1
E2E2	1
F1B1	1
F1E1	1
F1F1	4
Variant 30	Celkem 89

²⁶⁴⁾ U pohřbu A055/2001-800 byla pravá ruka na rameni přeložena levou rukou.

²⁶⁵⁾ ČECHURA 2010, 114.

²⁶⁶⁾ MĚŘÍNSKÝ–PROCHÁZKA 2010, 20. Změna v pohřebních zvyklostech se měla udát během 13. století. Uváděny jsou příklady zkoumaných nekropolí v Brně (při kostele sv. Michala, na Petrově, rozšířená část svatojakubského hřbitova – akce č. A30/97), Holubicích, Sudoměřicích a Narvicích (stejně závěry byly už publikovány v PROCHÁZKA 2000, 129). Poloha rukou se také stává pro některé badatele často vodítkem pro datování pohřbů na lokalitách s kontinuitou pohřbívání, započatým ještě před 13. stoletím.

Tab. 7: Variabilita v uložení horních končetin v jednotlivých obdobích.

Horizonty D, E, L	
Poloha	Počet
A1A1	36
A1A2	2
A1B1	1
A1C1	1
A1C2	4
A1D1	1
A1H1	1
A1J	1
A2A1	9
A2A2	6
A2C1	1
A2C2	3
B1C2	1
B1D1	2
B2A1	2
B2D1	1
C1C2	1
C2A1	2
C2C2	8
D1A1	2
D1B2	1
D1D1	5
E1A1	1
E1D1	1
E1E1	5
E1F1	1
F1A2	1
F1B2	1
F1D1	1
F1E1	1
G1C1	1
G1F1	1
G2F1	1
H1A1	1
JA2	1
JH1	1
Variant 36	Celkem 106

Je patrné, že v nejstarším období (horizont A – 13. století) mají pohřby uloženy ruce většinou podél těla, někdy v poloze na stehnech (8 případů). Je však nutné mít na zřeteli, že hodnocený soubor je poměrně malý. U dalších 6 jedinců s dochovanou jednou končetinou byla tato uložena podél

Obr. 86: Pohřeb (A057/2003-1846) s horními končetinami v poloze C1C1a (foto ArchB).

Obr. 87: Pohřeb (A055/2001-800) s horními končetinami v poloze G1F1b (foto ArchB).

těla. Vyskytuje se ovšem také nasměrování ruky do klína a uložení na břicho. V jednom případě jsou na břicho překříženy obě končetiny.

Jako další skupina byly hodnoceny pohřby horizontů D, E a L. Obecně jde o jedince pohřbené před výstavbou třetí stavební fáze kostela. Teoreticky mohou některé z nich pocházet již ze 13. století. Zřejmě však byla většina z nich uložena během 14. století, případně na počátku 15. století. U této skupiny je stále hojně zastoupeno uložení končetin podél těla. Zvýrazňuje se však podíl pohřbů s uložení rukou na břicho a hrudi. Ruce jsou stále směřovány do klína. Dochází také ke vzájemnému kombinování. Obecně je variabilita možnosti uložení poměrně rozmanitá.

Poslední hodnocenou skupinou jsou pohřby horizontu C, který lze spojovat s existencí třetí stavební fáze kostela. Podstatná část pohřbů pochází zřejmě především ze 16. století. Je patrné, že uložení končetin podél těla je spíše upozaděno. V kombinaci obou končetin byla poloha podél těla zaznamenána jen u dvou jedinců, přičemž se v jednom případě jednalo o pohřeb novorozence, ve druhém o dospělého v hromadném hrobě. Uložení alespoň jedné ruky podél těla však není výjimkou. Stále jsou také ruce ukládány na stehna a do klína. Převažuje však již poloha na těle zemřelého a to i v kombinacích obou končetin. Obecně je ovšem variabilita možnosti uložení opět poměrně rozmanitá. Kromě dvou jedinců s kombinacemi B1D1 a D1B2 nebylo doloženo uložení ve variantě jedné končetiny podél a druhé na těle nebožtíka. Při konečném souhrnu musí být brán zřetel na to, že získané informace nemusejí při početnosti analyzovaných souborů zaručovat objektivní závěry. V jistém ohledu lze potvrdit tendenci k postupné ztrátě dominantního postavení polohy natažených končetin podél těla. Zlom je nutné asi vidět především mezi středověkem a novověkem. U pohřbů spojených s třetí stavební fází kostela již převažuje ukládání rukou na těle nebožtíka. Stále se však vyskytuje poloha končetin podél těla. A obdobně i v nejstarším období se objevují pohřby, které mají ruce složeny na těle. Průběžně, po celé sledované období, lze zaznamenat vzájemné kombinace jedné končetiny podél a druhé na těle. Pro velkou část pohřbívání (především období 14.–16. století) je příznačná poměrně značná variabilita možné polohy horních končetin. ²⁶⁷⁾

²⁶⁷⁾ *Naznačená tendence do jisté míry odpovídá závěrům stati MĚŘÍNSKÝ–PROCHÁZKA 2010, 20. Spíše je však nutné přiklonit se k závěrům v ČECHURA 2010, 114. Obecné tendence, které se projevují na některých lokalitách, nelze aplikovat na všechny nekropole (a v žádném případě na jednotlivé z kontextu vytržené pohřby). Každý hřbitov s jeho pohřby by měl být posuzován samostatně. Závěry by měly být opatrné a vycházet z pečlivé analýzy. Situace na jednotlivých lokalitách může být specifická. Některé ze známých lokalit hypotézám o změně v ukládání horních končetin vyhovují, jiné se jí vymykají. K první skupině patří např. Blovice (novověké pohřby měly ruce většinou na hrudi: KOSTROUCH–KODERA 2010, 200), Bratislava (novověké pohřby při kostele sv. Vavřince měly ruce na břiše nebo na hrudi: HOŠŠO–LESÁK 1996, 249), Thalgau (pohřby ze 17.–18. století ruce na břiše nebo na hrudi, starší podél těla: MELZER 1984, 51). Do druhé skupiny lze zařadit např. Břeclav (variabilita a vývoj v uložení včetně rukou podél těla během 16.–18. století: KRÁLÍKOVÁ 2007b, 168–172), Budeč (u novověkých pohřbů je výrazně zastoupena poloha rukou podél těla, na hrudi spíše výjimečně: ŠOLLE 1990, 196), Děčín (ruce podél těla, v klíně i na těle u pohřbů 13. a 14. století: VELÍMSKÝ 1991, 41), Ducové (ruce ve středověku i novověku nejčastěji podél těla: RUTTKAY 1989, 359), Ostrava (u kostela sv. Václava měly novověké pohřby ruce podél těla, v pánvi a na hrudi: ŠIKULOVÁ 1968, 102),*

Obr. 88: Pohřeb (A30/97-846) s horními končetinami v poloze G2F1 (foto ArchB).

Obr. 89: Pohřeb (A055/2001-827) s horními končetinami v poloze E1E1 (foto ArchB).

Ošokbrh (po celé období 13.–17. století se vyskytují pohřby s rukama podél těla, v závěrečném období dokonce převažují: HRDLIČKA–RICHTER 1974, 139–149), Smolenice (mezi novověkými pohřby je výrazně zastoupena poloha rukou podél těla: DUŠEKOVÁ 1980, 434), Unterregenbach (uložení rukou podél těla mírně převládalo až do pozdního středověku a novověku: FEHRING 1972, 64, 97), Znojmo-Hradiště (u novověkých pohřbů poměrně velká variabilita poloh včetně rukou podél těla: DOSTÁL 1968, 49). Prolínání a koexistence různých pozic a variant v průběhu doby bylo doloženo ve Schwyzu (DESCOEUDRES et al. 1995, 70). K problematice pohřební pozice se vyjádřil pro středověkou Anglii DANIELL (1999, 118). Nezdá se být univerzální. Trendy přecházejí skrz hřbitovy. Důvody a chronologii je nutné ještě testovat.

Poloha dolních končetin

Podobně jako u horních končetin také pro popis polohy dolních končetin pohřbených jedinců byl vedle tradičního písemného záznamu vytvořen systém založený na kódovém označení, které umožňuje snadnější analýzu zaznamenaných dat. Jednotlivé dokumentované polohy končetin jsou označeny typem a případně také doplňující variantou (**Obr. 92**). Jejich přehled včetně počtu pohřbů, u nichž byly na svatojanském hřbitově zaznamenány, uvádí **tabulka 8**.

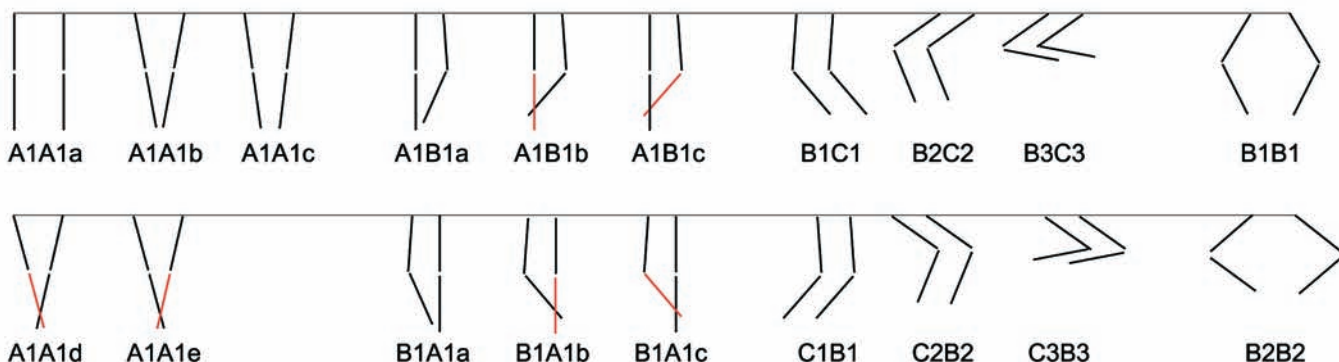

Obr. 90: Pohřeb (A032/2011-839) s horními končetinami v poloze G1C1 (foto ArchB).

Obr. 91: Pohřeb (A057/2003-7878) s horními končetinami v poloze A1C2 (foto ArchB).

Představený systém popisu polohy opět nesupluje antropologický záznam uložení jednotlivých kostí. Platí pro něho obdobná pravidla, jaká byla představena u horních končetin. Poloha dolních končetin u rituálních pohřbů mohla být sledována samozřejmě jen tam, kde byly tyto zachovány ve stavu, který umožňoval její posouzení. Vzájemné umístění obou končetin bylo možné posuzovat pouze u 810 pohřbů (**Obr. 93–96**). Zaznamenáno bylo 14 základních variant. Z přehledu v **tabulce 8** jasně vyplývá, které kombinace dominovaly. Je otázkou, zda mezi prvními třemi variantami hledat nějaký významový (symbolický) podtext. Může jít o naprosto nahodilý jev, kdy přesné uložení nohou v hrobě nebylo důležitým faktorem. Do polohy se mohla promítat celá řada činitelů. V některých případech mohlo dojít samozřejmě k druhotnému posunu. Důležitým faktorem byla zřejmě také někdejší fyziognomie nebožtíků. Záměr lze spatřovat spíše u dalších dvou variant, kdy byly nohy v oblasti kotníků překříženy. Následují kombinace s jednou nohou ohnutou a odsazenou od osy těla. Důvodů mohlo být opět několik. Řešení mohl teoreticky přinést odborný posudek antropologa během exkavace pohřbů. Vyloučit nelze v některých případech druhotný posun. U jistých pohřbů lze snad spatřovat určité prvky „méně pietního“ zacházení, 3 byly součástí hromadných hrobů. Výrazný je podíl velmi malých dětí. Obdobně lze nahlížet také na zbytek variant. Výhradně novorozenců se týkaly B1B1, B2B2 a C3B3. Polohy s ohnutými nohama se vázaly na jedince uložené na zádech, jen ve 3 případech byla zaznamenána poloha na boku. Dokumentované varianty uložení dolních končetin nebyly primárně spojeny ani s pohlavím, ani s věkem pohřbených jedinců (vyjma jmenovaných poloh novorozenců). Vyskytovaly se společně po celou dobu pohřbívání.

Obr. 92: Jednotlivé varianty polohy dolních končetin (červená končetina přes černou).

Tab. 8: Poloha dolních končetin.

Pravá končetina		Levá končetina				
Typ	Popis	Typ	Popis	Varianta	Popis	Počet
A1	natažena	A1	natažena	a	rovnoběžně	458
				b	kotníky k sobě	112
				c	a/b	196
				d	pravá pře levou	6
				e	levá přes pravou	6
A1	natažena	B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla	a	nekříží se	4
				b	pravá přes levou	2
				c	levá přes pravou	0
B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla	A1	natažena	a	nekříží se	12
				b	levá přes pravou	0
				c	pravá přes levou	0
B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla	B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla			1
B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla	C1	ohnuta v tupém úhlu vrchol k ose těla			3
B2	ohnuta v pravém úhlu vrchol od osy těla	B2	ohnuta v pravém úhlu vrchol od osy těla			2
B2	ohnuta v pravém úhlu vrchol od osy těla	C2	ohnuta v pravém úhlu vrchol k ose těla			5
B3	ohnuta v ostrém úhlu vrchol od osy těla	C3	ohnuta v ostrém úhlu vrchol k ose těla			0
C1	ohnuta v tupém úhlu vrchol k ose těla	B1	ohnuta v tupém úhlu vrchol od osy těla			2
C2	ohnuta v pravém úhlu vrchol k ose těla	B2	ohnuta v pravém úhlu vrchol od osy těla			0
C3	ohnuta v ostrém úhlu vrchol k ose těla	B3	ohnuta v ostrém úhlu vrchol od osy těla			1

Obr. 93: Pohřeb (A055/2001-868) s dolními končetinami v poloze A1B1b, horní v poloze A1A1 (foto ArchB).

Obr. 94: Pohřeb (A032/2011-4809) s dolními končetinami v poloze A1A1d, horní v poloze A2A2 (foto ArchB).

Obr. 95: Pohřeb (A032/2011-1871) s dolními končetinami v poloze B1A1a, horní v poloze A1H2 (foto ArchB).

Obr. 96: Pohřeb (A032/2011-3898) s dolními končetinami v poloze B1C1, horní v poloze A2A2 (foto ArchB).

IV.2.3 Orientace pohřbů

Při posuzování orientace pohřbů na svatojakubském hřbitově byl brán zřetel na západovýchodní osu kostela. Tak byl zřejmě západ a východ určen a chápán příslušníky středověké a novověké farnosti u sv. Jakuba. Podélná osa kostela hrála důležitější roli než ideální západovýchodní osa. ²⁶⁸⁾ Z 2151 pohřbů, které je možné považovat za rituálně uložené, nebylo možné orientaci ve čtyřech případech určit. Za výchozí hodnotu při následující rozvaze je tudíž brán počet 2147 pohřbených jedinců. Naprosto dominovala orientace Z–V: 1871 případů (87,15 %); z toho 253 s „lehkým“ otazníkem, 235 s mírnou odchylkou ve směru JZ–SV a 99 s mírnou odchylkou ve směru SZ–JV. Těmto mírným odchylkám zřejmě nelze přisuzovat zásadnější významový kontext. Ve většině případů jde zřejmě o „nezamýšlenou nepřesnost“ při kopání hrobových jam.

Výraznější odchylky byly zaznamenány u 277 případů (12,90 %), z toho 163 ve směru JZ–SV, 92 SZ–JV, 7 J–S, 5 S–J, 4 V–Z, 4 JV–SZ, a 2 SV–JZ. Nemalá část těchto „odchýlených“ orientací je součástí vícečetných pohřbů, kdy již samotný výkop hrobu byl vychýlen, případně nestandardních funerálních aktivit. Pokud budou ze souboru vyjmuty, činí celkový počet odchylek 231 případů, z toho 138 ve směru JZ–SV, 89 SZ–JV a 4 V–Z. Rozmanitost směrů se tedy výrazně zúžila. Na prvních dvou (především JZ–SV) se podílelo 30 jedinců pohřbených radiálně kolem presbytáře. Příčina daného orientování ostatních nebyla výzkumem objasněna. Některé by snad bylo stále možné zahrnout ještě pod onu „nezamýšlenou nepřesnost“. Byla však zaznamenána i tak výrazná vychýlení, že by bylo s podivem, kdyby unikla pozornosti hrobníka. Možná mohly být opět součástí nestandardních aktivit, které se nepodařilo rozlišit. U některých jen ve fragmentu zachycených kosterních ostatků by snad mohlo jít o nerozlišené druhotné přemístění. Nejednalo by se tudíž o primární pohřby. Archeologické výzkumy nezaznamenaly objekty (překážky), které by odchýlenou orientaci ovlivnily. Jejich existenci však nelze vyloučit. Nebyly zjištěny žádné výrazné prostorové koncentrace hrobů s odchylkami JZ–SV a SZ–JV. Na ploše hřbitova byly rozmístěny spíše nahodile. Časově se nevymezují, vyskytují se po celou dobu pohřbívání. Ukládání tak byli muži, ženy i děti. Zda lze za vychýlením pohřbů hledat nějaký symbolický význam, je otázkou.

Ten bývá spatřován u pohřbů orientovaných ve směru V–Z. V některých případech (nejčastěji v interiérech kostelů) se interpretují jako pohřby kněží. ²⁶⁹⁾ U svatojakubského hřbitova toto přiřazení není možné. Ve dvou případech šlo o novorozenku (A30/97-859, A057/2003-821), v jednom o dospělou ženu (A30/97-861). Pouze pohřeb A057/2003-5852 se nepodařilo antropologicky přesně určit. Šlo však o dospělého

jedince. Nalezen byl v jižní části hřbitova a nebyl blíže datován. Pokud by se mělo jednat o kněze, muselo by pohřbení mimo kostel vyjadřovat např. jeho pokoru. Kosterní ostatky byly značně narušeny. Na základě nálezové situace nelze zcela vyloučit ani jejich druhotné přemístění.

K odlišným orientacím v rámci vícečetných pohřbů budiž poznamenáno, že ve směru J–S nebo S–J byly uloženy takřka výhradně jen děti (12 případů). Zda jde o náhodný jev či za touto skutečností máme hledat symbolický význam, je opět otázkou.

Orientaci pohřbů bývá věnována pozornost v publikacích jednotlivých nekropolí i ve statích obecnějšího rázu. Specializovanou monografií, vycházející z rozsáhlé pramenné základny a podávající podrobný rozbor, však postrádáme. ²⁷⁰⁾ Často nepanuje soulad ani ve zdůvodnění dominantní západovýchodní orientace. ²⁷¹⁾ Prochází celým středověkem a novověkem. V mladším období 17.–18. století je však již často pozorovatelná rezignace. Do značné míry souvisí s orientací nově založených kostelů, které již nebývají striktně orientovány ve směru Z–V. Častěji se objevují také pohřby orientované hlavou ke kostelu, a to i podél lodě. ²⁷²⁾ Hroby bývají také orientovány na jiné subjekty např. hřbitovní zeď. ²⁷³⁾

Pro svatojakubský hřbitov je možné konstatovat, že po celou dobu pohřbívání převládala orientace hrobů vázaná na podélnou osu kostela, tedy ve směru Z–V s menšími či většími odchylkami ve směrech JZ–SV a SZ–JV. Zcela výjimečně byla u běžných pohřbů doložena opačná orientace. Ostatní odchylky jsou vázány na specifické funerální aktivity.

²⁶⁸⁾ *Vzájemná odchylka činí přibližně 13°. Stejný názor v obecném měřítku např. ČECHURA 2010, 114.*

²⁶⁹⁾ *Jde však spíše o novověkou záležitost, prosazující se od 16. století (DANIELL 1999, 149; DĄBROWSKA 1997, 8; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 105; UNGER 2006a, 110).*

²⁷⁰⁾ *U nás naposledy rozsáhlejším způsobem pro středověk včetně staršího období např. ŽIVNÝ 2005, 141–149, pro novověk KRÁLÍKOVÁ 2007b, 38–39.*

²⁷¹⁾ *Z raného středověku není známo žádné nařízení o orientaci pohřbů. Ke kodifikaci došlo až ve 13. století (MAŠKOVÁ 2009). Nejčastěji bývá přijímáno zdůvodnění, že Kristus v poslední den a vzkříšení mrtvých má přijít od východu. Zemřelí tak očekávají jeho příchod. Někdy se uvažuje o tom, že křesťanství převzalo pohanskou praxi, kdy se mrtvý díval vstříc vycházejícímu slunci a je tímto vzkříšen k dalšímu životu. S vycházejícím sluncem byl ztotožněn Kristus jako „syn Světla“. Západ býval také považován za oblast stínů a temnoty, naproti tomu východ za dobroty a světla (DANIELL 1999, 148; UNGER 2006a, 135; ŽIVNÝ 2005, 143–144).*

²⁷²⁾ *ČECHURA 2010, 114; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 38–39; UNGER 2006a, 66.*

²⁷³⁾ *Např. na hřbitově v Blovicích (KOSTROUCH–KODERA 2010, 200) nebo na Budči (ŠOLLE 1990, 192).*

Obraz hřbitova z roku 1784 podává jiný pohled. Hroby při hřbitovní zdi jsou orientovány k jejímu líci (S–J, V–Z). V prostoru jižně od kostela převládá orientace ve směru J–S. Je otázkou, zda jde o invenci autora, nebo jde o zachycení skutečnosti. V druhém případě musíme předpokládat, že vrstva těchto nejmladších hrobů byla snesena při úpravách terénu po zrušení hřbitova.

IV.2.4 Pohřební schránky

Archeologické výzkumy svatojakubského hřbitova doložily pouze reliкty dřevěných pohřebních schránek – rakví. O tom, že byli pohřbeni v dřevěných rakvích, lze důvodněji uvažovat u 124 jedinců (Obr. 97–103), což představuje 5,77 % z celkového počtu 2151 rituálně pohřbených. Do tohoto počtu byly zahrnuty hlavně případy, u kterých byly registrovány reliкty dřevěných konstrukčních prvků (u 32 doplněny nálezy hřebíků) a pak situace (19), kdy sice nebyly zachyceny

stopy dřeva, ale při bezprostřední preparaci kosterních ostatků pohřbeného jedince byl získán větší počet (5 a více) hřebíků. ²⁷⁴⁾ Obě představené kategorie mají své interpretační meze. V řadě situací, kdy byly zachovány fragmenty dřeva, se mohlo jednat pouze o reliкty pohřebních desek. ²⁷⁵⁾ Hřebíky mohou být i přes svou početnost nahodilou příměsí. Jejich poměrně hojné nálezy ze hřbitovních kontextů však alespoň

²⁷⁴⁾ Příslušný počet nemusí být dostatečný pro „dokonalé“ sestavení rakve. Rozhodně však již může na přítomnost rakve poukazovat. Ostatní hřebíky mohlo „setřít“ následné pohřbívání. Spoje rakví mohly být utvářeny také v kombinaci s dřevěnými prvky. Hřebíky někdy sloužily pouze k zatlučení víka rakve, která jinak byla sestavena čistě truhlářskou technologií.

²⁷⁵⁾ Označovány také jako umrlčí prkna. Známý jsou již ze staršího období. Na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu byly doloženy ještě po celé období novověku od 16. do 19. století (DESCOEUDRES et al. 1995, 51–55, 60, 72).

Obr. 97: Pohřeb (A057/2003-8859) s reliкty dřevěné rakve, horizont C (foto ArchB).

Obr. 98: Pohřeb (A057/2003-8868) s reliкty dřevěné rakve, horizont C (foto ArchB).

Obr. 100: Pohřeb (A057/2003-2895) s reliкty dřevěné rakve, horizont H (foto ArchB).

Obr. 99: Pohřeb (A057/2003-8860) s reliкty dřevěné rakve, horizont C (foto ArchB).

nepřímo dokládají užívání rakví. ²⁷⁶⁾ Na základě shora uvedeného nelze objektivněji posuzovat někdejší skutečnou četnost pohřbů v rakvích. Zvláště s připomínkou nepříznivé terénní situace pro zachování dřevěných prvků.

Dnes běžněji užívané tafonomické metody k posouzení přítomnosti rakve na základě dislokace kostí, nebyly při archeologických výzkumech na svatojakubském hřbitově aplikovány. ²⁷⁷⁾ Dodatečná revize terénní dokumentace nepřinesla zaručené výsledky. ²⁷⁸⁾ Jistě by však doložila zvýšení uvažovaného počtu pohřbů v rakvích, je ovšem otázkou, v jaké míře spolehlivosti. Proto zde s nimi nebude operováno. Domnívám se, že do budoucna je stále nutné testovat „absolutní“ platnost zažitých pouček právě na lokalitách s tak složitým vývojem, jako je svatojakubská nekropole. ²⁷⁹⁾

Obr. 101: Pohřeb (A057/2003-1820) s relikty dřevěné rakve, horizont H (foto ArchB).

Obr. 102: Pohřeb (A057/2003-8856) s relikty dřevěné rakve, horizont C (foto ArchB).

Obr. 103: Pohřeb (A057/2003-5871) s relikty dřevěné rakve, horizont H (foto ArchB).

Konstatovat lze, že u sv. Jakuba byly pohřby v rakvích doloženy i ve zcela jednoznačných případech. Vyskytují se zřejmě po celou dobu existence hřbitova. Pro nejstarší období (horizont A) sice přesvědčivé doklady chybí, některé z koster však vykazovaly posuny, jež je možné posoudit jako dislokaci kostí v dutém prostoru. U jednoho z pohřbů tohoto období byly prokázány stopy dřeva, zřejmě se však jednalo spíše o pohřební desku. Hřebíky se v záspech hrobů nevyskytovaly. Konstruktivní prvky rakví však mohly být spojovány bez jejich užití. Doloženo to máme v následném období (horizont L) před výstavbou třetí stavební fáze kostela v 15. století. Prokázáno je však i souběžné užívání hřebíků. Většina pohřbů v rakvích této éry byla součástí poměrně zajímavé pohřební situace A032/2011, s. s. j. 011, jejíž rozbor je podán v oddíle IV.2.6. Teoreticky lze uvažovat, že mohla pocházet už ze 2. poloviny 13. století. Nutno zdůraznit, že v jejím případě byly zřejmě příhodnější podmínky k zachování dřevěných prvků. Ač se nejednalo se o standardní situaci, můžeme ji využít k malé statistice. Pokud vynecháme jedince v nerituálních polohách, bylo zde pohřbeno na 65 jedinců. Z toho 16 lze spojovat s rakví či pohřební deskou. To představuje 24,61 %. Pokud snížíme počet pohřbů o jedince uložené do stejné rakve, činí poměr 16,95 %. Zajímavá je také skutečnost, že v této aktivitě byly v rakvích pohřbívány samostatně také malé děti.

Velká část prokazatelnějších dokladů rakví pochází až z období vázaného na existenci třetí stavební fáze kostela (horizont C, 15.–18. století). Lze v tom spatřovat zvýšenou míru užívání rakví. Samozřejmě se tu ale odráží také skutečnost, že dřevo z mladšího období bylo přirozeně zvýhodněno v možnosti dožití se dnešních dnů.

²⁷⁶⁾ Ucelený soupis a podrobnější analýza získaných hřebíků nebyly provedeny. Jisté procento z celkového počtu může pocházet z jiných než funérálních aktivit (např. ze starší zástavby či stavebních počinů odehrávajících se v areálu hřbitova – oprava kostela, výstavba kaplí atd.), většinu však asi bude možné spojovat s rakvemi.

²⁷⁷⁾ K terénní tafonomii viz oddíl IV.2.2. V naší literatuře k problematice tafonomie pohřbů v rakvích např. ČERNÝ 1995, 305–311; PROKEŠ 2007, 18–21.

²⁷⁸⁾ Stav dokumentace v některých případech nebyl vyhovující. Množství kosterních zbytků nemělo informační potenciál. Některé případy nebyly jednoznačné. Řada situací by jistě vyžadovala „zkušenější oko“.

²⁷⁹⁾ Na někdejší přítomnost rakví v případech pohřbů ze 17.–18. století zkoumaných v Blovicích uvažovali autoři výzkumu především podle polohy lebky (KOSTROUCH–KODERA 2010, 200). Jinde považují badatelé tuto metodu za nespolehlivou (DANIELL 1999, 162–163).

V několika případech bylo do jedné rakve uloženo více jedinců. Takovým případem byl pohřeb dospělého jedince A32/2011-4847, s nímž byly do rakve uloženy dvě malé děti (A32/2011-4848, 4849). Ve společné rakvi se nacházel také pohřeb malého dítěte (A032/2011-5834) a staršího jedince (zřejmě v kategorii juvenis, A032/2011-5833). V případě pohřbu dospělého jedince A032/2011-4801 nebylo zcela jisté, zda se nejednalo v případě dochovaných fragmentů dřev pouze o pohřební desku. Pokud byl pohřben v rakvi, byly do ní společně s ním uloženy ještě tři malé děti (A032/2011-3885, 3886, 4802). Všechny jmenované situace byly součástí zmíněné aktivity s. s. j. 011. Mezi tibími dospělého jedince A032/2011-871 se na dně rakve nacházely lebeční kosti velice malého dítěte (prenatální?, A032/2011-872). Hypoteticky by bylo možné uvažovat o dodatečném „porodu v rakvi“ (viz oddíl IV.2.7).

K podobě rakví se lze na základě svatojakubského materiálu vyjádřit jen okrajově. Bylo již řečeno, že jednotlivé konstrukční prvky byly spojovány bez i za použití hřebíků. Tvar rakví byl po horizontále obdélný či mírně lichoběžníkovitý. Ve starším období snad dominovala první varianta. Ve vertikálním směru se mohlo jednat spíše o jednoduché „truhly“ se svislými stěnami, zcela nepochybně alespoň v případě jedné ze starších rakví ze situace s. s. j. 011. Výraznější doklady pro tuto interpretaci chybí. Složitější profilaci nelze vyloučit. Velikost rakví byla samozřejmě uzpůsobena proporcím zemřelého. V rakvích byli pohřbíváni dospělí (muži, ženy) i děti. Materiál rakví se nepodařilo určit. Kovové přídávky (úchyty, kování) nebyly zaznamenány. ²⁸⁰⁾

Závěrem lze říci, že na svatojakubském hřbitově bylo doloženo souběžné pohřbívání v rakvi i bez rakve v průběhu středověku i novověku. Obdobně je tomu také na řadě dalších archeologicky zkoumaných nekropolích. Tuto skutečnost potvrzují písemné a ikonografické prameny. ²⁸¹⁾ Otázkou zůstává vzájemný poměr obou typů pohřbů. V našich zemích se vycházelo (a často ještě vychází) ze sémantického rozboru středověké terminologie. Slovo rakev, ač se starým základem, samo se objevuje až ve slovníku z počátku 16. století. Ani ve výčtech truhlářských výrobků nejsou zmínky o rakvích nebo truhlách pro nebožtíky. ²⁸²⁾ Z toho se usuzuje, že většina českého obyvatelstva byla před rokem 1500 pohřbívána bez rakve. ²⁸³⁾ V novověku dochází k rozšíření zvyku ukládat mrtvé do rakví. Obecně jsou pohřby v rakvích spojovány se sociálním podtextem. V době novověku jsou pohřby bez rakví považovány za projev nižšího postavení či chudoby. I pro okruh střední Evropy se vyvozuje, že pohřeb v rakvi převažoval nad všemi ostatními. ²⁸⁴⁾ Zřejmě se jedná o v obecném ohledu platné premisy. Do budoucna však bude úkolem archeologických výzkumů ověřit, do jaké míry byly

středověké rakve vzácností a naopak jaký byl podíl pohřbů bez rakví na novověkých nekropolích. ²⁸⁵⁾ Nutná je zřejmě revize starších výzkumů. Při interpretacích je zapotřebí pečlivé zvážení všech okolností a využívání poznatků z mezioborové spolupráce. Problematice rakví zůstává vědecké bádání hodně dlužno. ²⁸⁶⁾ Odrazem je mimo jiné také jasně patrná nevyrovnanost terminologie a metodiky popisu, která v literatuře panuje.

IV.2.5 Pohřební výbava

Předměty pohřební výbavy, ať rituální nebo nerituální, byly na svatojakubském hřbitově zaznamenány u 172 pohřbených jedinců. Z celkového počtu 2162 to činí podíl 7,96 %. K souboru byly přiřazeny rovněž nálezy mincí a stříbrných polotovarů. Příslušnost řady z nich k pohřební výbavě může být sporná. Pochybnosti mohou panovat také v případě některých dalších předmětů. Do poloh, ve kterých se jeví jako součást pohřbu, se mohly dostat náhodou. Obecně však bylo snahou začleňovat předměty k pohřební výbavě jen v „přesvědčivějších“ situacích.

Na nízkém poměru zastoupených dokladů výbavy pohřbů se podílely především terénní podmínky, které jsou nepříznivé pro dochování předmětů z méně trvanlivých organických

²⁸⁰⁾ Pouze v případě dvou situací z akce č. A032/2011 lze uvažovat o kovových součástech rakví. V narušeného pohřbu s. j. 168 byly nalezeny železné pásky (síla 1,5 mm, šířka 20 mm) s otisky dřeva a otvory po hřebících (1 zachován). Pohřeb s. j. 875 měl u sebe 3 zlomky železného předmětu (nebo více). U dvou zlomků je „zploštělá“ strana se stopami dřeva.

²⁸¹⁾ Několik ikonografických vyobrazení např. v FLÜELER–FLÜELER eds. 1992, 476–477, 489; OHLER 2001, 100, 106. Řadu pramenů lze dohledat např. ve snadno dostupných středověkých rukopisech uložených v Morgan Library v New Yorku (např. MS M.29 fol. 187r. – Psalter-hours, Provance, France, ca. 1460; MS M.303 fol. 152r – Book of hours, France, Paris, ca. 1440, MS M.453 fol. 133v – Book of hours, France, Paris, ca. 1425–1430; MS M.868 fol. 63r – Spiegel van den leven ons Heren and other works. Brabant, the Netherlands, ca. 1455; MS M. 917/945, fol. 102v – Hours of Catherine of Cleves, Utrecht, the Netherlands, ca. 1440; MS M.1055 fol. 87v – Book of hours, Rouen, France, ca. 1465–1475; MS H.3 fol. 33r – Prayer book, Paris, France, ca. 1490).

²⁸²⁾ NĚMEC et al. 1980, 49, 50.

²⁸³⁾ KRÁLÍKOVÁ 2007b, 28; MACEK 2002, 181; UNGER 2006a, 64.

²⁸⁴⁾ KRÁLÍKOVÁ 2007b, 41–42. Např. u všech 80 hrobů z období 16.–18. století zkoumaných v Komárně byly zjištěny zbytky rakví (BEDNÁR–KVASNICOVÁ–RATIMORSKÁ 2005, 154).

²⁸⁵⁾ Na základě výzkumů v areálu Pražského hradu došla ke stejnému závěru TOMKOVÁ 2005, 189–192.

²⁸⁶⁾ K problematice novověkých rakví u nás souhrnněji naposledy KRÁLÍKOVÁ 2007b, 28, 29, 41–56.

materiálů. Drtivá většina získaného inventáře byla vyrobena z kovu (železa, Cu-slitin, stříbra a zlata). Při závěrech je nutné zohlednit také míru zachovalosti kosterních ostatků. Většina předmětů byla totiž nacházena v oblasti axiálního skeletu a lebky. Trup nebyl zachován nebo byl silně poškozen u 873 jedinců. Z celkového počtu 2162 pohřbů to činí 40,58 %. Lebku postrádalo 1278 jedinců (59,11 %). U 746 kosterních ostatků nebyl zachován ani axiální skelet, ani lebka (34,51 %).

Nejčastějším nálezem byla kovová spínadla oděvů. U 76 pohřbů byly přítomny záponky očko-háček, u 33 přezky a u 13 špendlíky. Dále byly získány předměty osobní zbožnosti, především fragmenty růženců, křížky, medailonky. Unikátním (v hrobovém kontextu) byl pro naše země nález poutního odznaku, který představovala tzv. svatojakubská mušle. ²⁸⁷⁾ Vyskytly se předměty symbolického významu. Nejvíce zastoupeny byly mince (u 3 nebožtíků v ústech). V obdobné funkci snad mohly jako „náhražka“ sloužit zaznamenané nálezy stříbrných polotovarů (viz oddíl V.6). Ojedinele byly přítomny běžné užitkové předměty (nůž, nůžky, brousky, přeslen, hrací kostka). Šperky byly zastoupeny v podstatě jen třemi prsteny a kategorie zbraní jedním kordem. ²⁸⁸⁾ Nalezeno bylo několik fragmentů předmětů, jež se nepodařilo blíže interpretovat. Jednalo se hlavně o kovové nálezy. Většinou je lze zřejmě spojovat s oděvem zemřelých.

Je patrné malé množství středověkých pohřbů s výbavou (Tab. 9). Z celkového počtu 420 jedinců byla zaznamenána pouze v 7 případech (1,67 %). U novověkých pohřbů (262 jedinců horizontu C) je zastoupení nepoměrně výraznější (35,50 %). Prosté srovnání výsledků by však bylo do jisté míry zavádějící. Nejčastějším nálezem v horizontu C byla totiž spínadla očko-háček (u 76 pohřbů). Souvisela jistě

s pohřebním oděvem zemřelých. Jejich funkce byla ve středověku řešena jiným způsobem, který po sobě nezanechal stopy. Pohřby horizontu C tvoří jasně vymezenou skupinu. Důležitým kritériem do jejího zařazení, pokud k němu nedošlo na základě stratigrafické situace, byla právě přítomnost jmenovaných spínadel.

Je možné do jisté míry potvrdit zvýšený výskyt předmětů osobní zbožnosti v novověkém období. Jde o obecnou historickou tendenci, která je potvrzována výzkumy středověkých a novověkých hřbitovů (viz oddíl V). Kolekce získaná při výzkumech u sv. Jakuba je však v poměrovém srovnání se soubory z jiných nekropolí málo početná. Příčinu lze spatřovat ve skutečnosti, že pohřbívání na svatojakubském hřbitově mohlo být v období 17. a 18. století (po založení nového hřbitova před Veselou branou) silně omezeno. Je také možné, že při úpravách terénu hřbitova v 19. století došlo k odstranění méně zahloubených novověkých pohřbů. ²⁸⁹⁾ Řada předmětů byla pravděpodobně vyrobena z méně trvanlivých organických materiálů, které se beze zbytku rozpadly (viz oddíl V.4).

²⁸⁷⁾ ZŮBEK 2013.

²⁸⁸⁾ SELUCKÁ et al. 2004.

²⁸⁹⁾ S tím koresponduje skutečnost, že nálezy devocionálií (medailonků a růženců) pocházejí většinou z prostoru severně od kostela, při severovýchodní straně presbytáře a při jižní stěně vstupní věže. Jde o místa, jejichž úroveň nebyla s výstavbou stávajícího kostela výrazně navýšena, jako tomu bylo na jižní straně kostela (viz oddíl III.3). Zvýšení terénu bylo po zrušení hřbitova sneseno a to včetně mladších pohřbů. Ve jmenovaných místech, kde byly hroby zahlubovány do víceméně stejné úrovně jako ve středověku a terén nebyl výrazně snižován při úpravách v 19. století, zůstala alespoň část mladších pohřbů zachována.

Tab. 9: Časové zařazení pohřební výbavy.

Horizont	Pohřby	Výbava
A	1	kruhové přezky
D + E + L	6	přezka?, medailonky/přívěsky mince, přeslen
F + J + K	31	kruhové přezky růženec mince, stříbrné polotovary, brousky
C	93	spínadla očko-háček, špendlíky, knoflíky, čepce/čelenky prstýnky růžence, křížky, medailonky mince, nůž, kord, hrací kostka
H	41	kruhové přezky, špendlíky, čepce/čelenka? prstýnek růžence, poutní odznak mince, nůžky

IV.2.6 Vícečetné pohřby

Termín vícečetný pohřeb je v předkládané práci užíván pro případy uložení více jedinců do jedné hrobové jámy. Souběžně se vyskytuje označení hromadný pohřeb (hrob) pro situace, kdy došlo k uložení většího počtu jedinců. Kolektivním hrobem se rozumí postupné pohřbívání, kdy hrob byl opakovaně otvírán a zavírán. ²⁹⁰⁾ Vícečetným pohřbům na vrcholně středověkých a novověkých nekropolích byla v naší odborné literatuře věnována zatím jen okrajová pozornost. Problematika by si zasloužila souhrnnou studii, založenou na široké pramenné základně a mezioborové spolupráci. ²⁹¹⁾ Celkový počet 2162 „*in situ*“ uložených jedinců, kteří byli vyzvednuti na svatojakubském hřbitově, byl pohřben v 1919 hrobech. Jednočetných pohřbů bylo 1826. Zastoupení vícečetných pohřbů s uvedeným počtem jedinců zobrazuje **tabulka 10**. ²⁹²⁾

Je patrné, že 15,54 % pohřbených sdílelo hrobovou jámu s dalšími jedinci. Vícečetné pohřby tvořily 4,85 % všech hrobů.

Hroby se dvěma jedinci (Tab. 11)

Hroby se dvěma jedinci se vyskytly v 64 případech. Nebyly primárně vázány na určité časové období, ani prostor. U všech situací lze předpokládat, že jedinci byli do hrobové jámy uloženi během jedné pohřební ceremonie. Kombinace pohlaví a věku i vzájemná poloha byly rozmanité. ²⁹³⁾ Nejčastěji (36 případů) byl zastoupen pohřeb dospělého s dítětem (často novorozencem; **Obr. 105 a 106**). Ve 13 případech byli pohřbeni společně dva dospělí (vždy vedle sebe; **Obr. 104**). V určených situacích šlo ve 3 případech o muže

²⁹⁰⁾ V naší literatuře panuje ohledně dané problematiky poměrně velký terminologický nesoulad.

²⁹¹⁾ Bylo by zajímavé porovnat výsledky archeologických výzkumů a antropologických analýz s výpovědí písemných pramenů. Uvádějí totiž rozličné důvody pro pohřbení více jedinců do jedné hrobové jámy. Důležité mělo být pohřbení s rodinnými příslušníky (DANIELL, 1999, 101–102; OHLER 2001, 185). Do společných hrobů se pohřbívalo také z důvodu ušetření za poplatky. V Biberachu se pohřbívalo podle sociálního původu. Ti, co neměli vlastní hrob, byli pohřbeni s příbuznými, podřízení lidé bývali uloženi společně s pány a mistry (ILLI 1992, 43–44, 76). Praxe pohřbívání chudých do hrobů bohatých je doložena i v našich zemích (ZUBER 1987, 241). V 16. století mělo být v Německu a v Čechách běžným zvykem ukládat do společného hrobu vraha s jeho obětí (MORYSON 1977, 92). Záhodné by bylo rovněž srovnat archeologicky zkoumané subjekty hromadných hrobů s výpovědí písemných pramenů o nakládání s množstvím těl obětí hladomorů, epidemií a válečných událostí. K tomu v naší literatuře dílčí souhrny i s citacemi některých pramenů: KRÁLÍKOVÁ 2007b, 69–71, 129; UNGER 2006a, 146–147; ŽIVNÝ 2005, 123–125). Do velkých hrobů měla být pohřbívána také chudina (OHLER 2001, 178).

Tab. 10: Vícečetné pohřby.

Typ situace	Počet situací	Počet jedinců
Hroby se 2 jedinci	64	128
Hroby se 3 jedinci	17	51
Hroby se 4 jedinci	3	12
Hroby s 5 jedinci	3	15
Ostatní	6	130
Celkem	93	336

Obr. 104: Hrob se dvěma dospělými jedinci (akce č. A30/97; foto ArchB).

Obr. 105: Hrob se dvěma novorozenci (akce č. A055/2001; foto ArchB).

²⁹²⁾ Nutno podotknout, že ne vždy se v interpretované situaci musí odrážet někdejší skutečnost. Někteří jedinci se mohli do dané polohy dostat pouze náhodou. Naopak některé pohřby, dokumentované jako „solitéry“, mohly být v minulosti součástí vícečetných pohřbů.

²⁹³⁾ Snaha o postihnoutí možných tendencí ve vzájemném polohování nebožtíků je u tak malého souboru a také pro nedostatek antropologických informací bezpředmětná.

Tab. 11: Hroby se dvěma jedinci.

Věk	Pohlaví	Věk	Pohlaví	Poloha	Pohřby
dospělý (30–35)	muž	dospělý (23–25)	muž	vedle sebe (mladší vpravo)	A086/2007-5843+5844
dospělý	muž	dospělý	žena	vedle sebe (muž vlevo)	A086/2007-5853+5854
dospělý	muž	dospělý	žena	vedle sebe (muž vlevo)	A086/2007-6811+6812
dospělý	muž	dospělý (30–35)	žena	v objetí (muž vlevo)	A086/2007-5809+5810
dospělý (30–50)	muž	dospělý	0	muž přes pravou část těla druhého	A057/2003-4844+4845
dospělý (30–35)	žena	dospělý (18–21)	žena	vedle sebe (mladší vlevo)	A086/2007-5841+5842
dospělý (40–60)	žena	dospělý	žena	vedle sebe	A057/2003-9856+9857
dospělý (40–50)	žena	dospělý (30–50)	0	vedle sebe (žena vpravo)	A030/97-843+844
dospělý (40–60)	0	dospělý	0	na sobě	A057/2003-4868+4878
dospělý	0	dospělý	0	vedle sebe	A057/2003-803+10828
dospělý	0	dospělý	0	vedle sebe	A057/2003-7822+7823
dospělý	0	dospělý	0	vedle sebe	A055/2001-2898+2899
dospělý?	0	dospělý?	0	vedle sebe	A032/2011-4852+4853
dospělý	muž	nedospělý (15–17)	0	vedle sebe (nedospělý vpravo)	A057/2003-9866+9867
dospělý	muž	nedospělý (12–16)	0	vedle sebe (nedospělý vlevo)	A030/97-806+807
dospělý	žena	nedospělý (15–16)	0	vedle sebe (nedospělý vpravo)	A055/2001-866+71=1896
dospělý	0	nedospělý (15)	0	vedle sebe (nedospělý vlevo)	A057/2003-8898+8899
dospělý	0	nedospělý?	0	dospělý vpravo, ruka pod	A032/2011-1872+1873
dospělý?	0	nedospělý?	0	vedle sebe (nedospělý vpravo)	A032/2011-4871+4872
dospělý (40–60)	muž	dítě (5–7)	0	dítě přes levou pánev a stehno	A057/2003-4833+4834
dospělý	muž	dítě (5–8)	0	vedle sebe (dítě vlevo)	A057/2003-8850+8851
dospělý	muž	dítě (3–6)	0	dítě přes levou pánev a stehno	A057/2003-4876+4877
dospělý (20–40)	žena	dítě (1–1,5)	0	dítě na pravé ruce položené na pánvi	A057/2003-4840+4841
dospělý (50+/60+)	žena	dítě (2–3)	0	dítě při levé ruce podél těla	A057/2003-5836+5837
dospělý (40–60)	žena	dítě (9–10)	0	dítě na levé straně těla a levé noze	A057/2003-9806+9807
dospělý	žena	dítě (8–12)	0	dítě vlevo, ruka na stehně dospělého	A057/2003-9860+9861
dospělý	žena	dítě (3–5)	0	dítě na levé straně těla a levé noze	A030/97-876/1+2
dospělý (50+/60+)	žena	dítě (7–12)	0	vedle sebe (dítě vlevo)	A057/2003-8871+8873
dospělý	0	dítě	0	dítě mezi nohama	A057/2003-7806+7807
dospělý	0	dítě (7)	0	dítě položeno na nohách dospělého	A057/2003-7809+7810
dospělý	0	dítě (4–5)	0	dospělý vpravo, ruka pod dítě	A057/2003-9868+9869
dospělý	0	dítě	0	dítě při pravé noze	A055/2001-3808+3809
dospělý	0	dítě	0	dítě vpravo na ruce	A032/2011-842+1882
dospělý	0	dítě	0	dítě při pravé noze	A032/2011-2809+2810
dospělý?	0	dítě	0	dítě na pravé části hrudníku a ruce	A055/2001-1883+1885
dospělý?	0	dítě	0	dítě při pravém boku	A055/2001-2836+2837
dospělý	0	dítě/kojenec		hlava dítěte mezi stehny	A032/2011-885+894
dospělý	žena	kojenec	0	dítě na hrudi nebo v pánvi	A086/2007-5881+5881a
dospělý	0	kojenec	0	dítě při pravé noze	A057/2003-8883+8884
dospělý	0	kojenec/novorozenec	0	mezi stehny (porod v rakvi?)	A055/2001-2811+2812
dospělý?	0	kojenec/novorozenec	0	kojenec při levém boku	A055/2001-2803+2804
dospělý (20–25)	žena	novorozenec	0	u levé ruky, při levém boku	A057/2003-4808+4809
dospělý	žena	novorozenec	0	mezi stehny (porod v rakvi?)	A057/2003-7852+7853
dospělý	0	novorozenec	0	novorozenec vně pravé nohy	A086/2007-5856+5857a
dospělý	0	novorozenec	0	novorozenec vně pravé nohy	A055/2001-852+853
dospělý	0	novorozenec	0	hlava novorozence v pánvi	A055/2001-858+859

Věk	Pohlaví	Věk	Pohlaví	Poloha	Pohřby
dospělý	0	novorozenec	0	novorozenec vně pravé nohy	A032/2011-2861+2862
dospělý	0	novorozenec	0	novorozenec při pravé paži	A032/2011-2885+2886
dospělý	0	novorozenec	0	novorozenec při pravé ruce	A032/2011-4805+06
dospělý?	0	novorozenec	0	novorozenec vně levého kolena	A032/2011-4856+4857
dospělý?	0	novorozenec	0	na pravé ruce, jež směřuje do klína	A032/2011-840+841
dospělý?	0	novorozenec?	0	novorozenec na pravé pánvi	A032/2011-2833+2834
dospělý	0	plod/novorozenec	0	vně levého kolena	A057/2003-3885+3899
dospělý	0	plod/novorozenec?	0	mezi holeněmi (porod v rakvi?)	A032/2011-871+872
dospělý?	0	plod/novorozenec?	0	mezi stehny (porod v rakvi?)	A032/2011-879+880
nedospělý (12–17)	0	dítě (9–12)	0	vedle sebe (dítě vlevo)	A086/2007-5829+5830
nedospělý (15–17)	0	dítě (9–12)	0	vedle sebe (dítě vlevo)	A057/2003-9862+9863
nedospělý?	0	dítě	0	vedle sebe (dítě vpravo)	A032/2011-1836+1837
nedospělý (15–20)	0	novorozenec	0	novorozenec při pravém boku	A057/2003-3881+3896
dítě (10–12)	0	dítě (7–8)	0	vedle sebe (mladší vlevo)	A057/2003-9898+9899
dítě (10–12)	0	dítě (4–5)	0	mladší při pravé noze staršího	A055/2001-861+862
dítě	0	dítě	0	vedle sebe	A055/2001-2827+2829
dítě?	0	dítě	0	vedle sebe	A032/2011-1814+1815
novorozenec	0	novorozenec	0	vedle sebe	A055/2001-875+876

a ženu, ve dvou o ženy, v jednom o muže. V 6 hrobech byl pohřben dospělý s nedospělým jedincem. V 5 případech byly společně uloženy děti včetně novorozenců. Čtyřikrát byl zaznamenán společný pohřeb nedospělého jedince s dítětem. Interpretací možnosti jsou omezeny výsledky antropologických analýz. Řada pohřbů nebyla dosud vyhodnocena. Významným přínosem by bylo porovnání DNA zemřelých. ²⁹⁴⁾ Tyto analýzy by mohly potvrdit také možnost, zda se v některých případech jednalo o tzv. „porod v rakvi“. ²⁹⁵⁾

Hroby se třemi jedinci (Tab. 12)

Hroby se třemi jedinci se vyskytly v 17 případech. Nebyly primárně vázány na určité časové období ani prostor. U všech situací lze předpokládat, že jedinci byli do hrobové jámy uloženi během jedné pohřební ceremonie. Kombinace pohlaví a věku i vzájemná poloha byly rozmanité. Příklad, kdy byli vedle sebe do hrobu uloženi tři dospělí (Obr. 110), nebyl zcela jednoznačný. Četnější je výskyt dvou dospělých a dítěte (většinou novorozence; Obr. 108 a 111). Nejpočetnější skupinu tvoří pohřeb dospělého (případně jedince v kategorii juvenis) se dvěma dětmi, většinou opět novorozenci, kojenci, ve dvou případech dokonce plody (Obr. 107 a 109).

²⁹⁴⁾ Totéž platí také pro další kategorie vícečetných pohřbů. Odebrané vzorky nebyly dosud testovány.

²⁹⁵⁾ K problematice viz PROKEŠ 2007, 4–5; viz oddíl IV.2.6.

Obr. 106: Hrob dospělé ženy (s. j. 7852) a novorozence (s. j. 7853; akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 107: Hrob dospělého jedince, dítěte a novorozence (akce č. A032/2011; foto ArchB).

Tab. 12: Hroby se třemi jedinci.

Věk	Pohlaví	Věk	Pohlaví	Věk	Pohlaví	Poloha	Pohřby
dospělý (20–25)	žena	dospělý (20–25)	žena	dospělý (20–40)	0	vedle sebe	A057/2003-6836+50+51
dospělý	0	dospělý	0	dítě	0	vedle sebe, dítě zcela vpravo	A032/2011-3841+42+43
dospělý?	0	dospělý?	0	kojenec?	0	dospělí vedle sebe, kojenec vedle při pravé noze	A032/2011-1889+90+91
dospělý (40–60)	muž	dospělý	0	novorozenec	0	dospělí vedle sebe (muž vlevo), novorozenec mezi stehny neurčeného	A057/2003-1826+27+28
dospělý	0	dospělý?	0	novorozenec	0	dospělí vedle sebe, novorozenec mezi jejich nohama	A032/2011-5806+25+26
dospělý	muž	nedospělý	0	kojenec	0	nedospělý při pravé straně dospělého, kojenec mezi nohama nedospělého	A057/2003-9853+54+55
dospělý (40–60)	0	dítě (10–15)	0	dítě (5–10 let)	0	mladší dítě na hrudi dospělého, starší položeno přes něj	A057/2003-8838+39+40
dospělý	žena	dítě	0	novorozenec	0	hlava dítěte na břiše dospělého, novorozenec při pravé paži	A055/2001-847+848+850
dospělý	0	dítě	0	novorozenec	0	dítě při pravém boku na pravé ruce, novorozenec při levé noze	A032/2011-4827+28+29
dospělý	0	dítě	0	novorozenec?	0	dítě při pravém boku, novorozenec na dítěti	A032/2011-2803+04+05
dospělý (50+/60+)	muž	dítě (1–2)	0	plod/novorozenec	0	plod/novorozenec v pánvi, dítě na pravé pánvi	A057/2003-1812+13+14
dospělý	žena	kojenec	žena	kojenec	0	jedno dítě u pravého kolena, druhé u levého chodidla	A086/2007-5824+24a+24b
dospělý (20–40)	muž	novorozenec	0	plod	0	novorozenec na ruce podél těla, poloha plodu neurčena	A055/2001-809+810+810a
dospělý?	0	novorozenec	0	novorozenec	0	jeden novorozenec mezi nohama, druhý při levé noze	A032/2011-4830+31+32
nedospělý (15–20)	0	dítě (1–2)	0	dítě (1–2)	0	jedno dítě vlevo, druhé na hrudi	A086/2007-5883+84+85
nedospělý (18–20)	muž	dítě (6–9)	0	dítě	0	děti uloženy na sobě, na pravé noze nedospělého	A030/97-830/1+2+3
nedospělý	0	kojenec/novorozenec	0	novorozenec	0	novorozenec při pažích podél těla	A055/2001-854+855+856

Obr. 109: Hrob muže a nedospělého jedince s novorozencem (akce č. 057/2003; foto ArchB).

Obr. 108: Hrob dvou dospělých jedinců a dítěte (akce č. A032/2011; foto ArchB).

Poněkud zarážející kombinací byl společný pohřeb starého muže (maturus II – senilis) s dítětem (1–2 roky) uloženým na pravé pánvi a novorozencem (či dokonce plodem) v pánvi: A057/2003-1812+1813+1814. Obdobným případem byl pohřeb muže ve věku 20–40 let, který byl pohřben společně s novorozencem (na levé ruce, podél těla) a plodem (poloha neurčena): A055/2001-809+810+810a. ²⁹⁶⁾

Hroby se čtyřmi jedinci

Vyskytly se 3 případy. V prvním se jednalo o pohřeb ženy se třemi dětmi. Druhý pohřeb tvořili 4 jedinci v kategorii infans–juvenis. Nálezová situace nevylučuje, že se mohlo jednat o početnější pohřeb. Ve třetím případě by snad mohlo jít o hrob příslušníků jedné rodiny. Lze předpokládat, že ve všech případech byli jedinci pohřbeni současně.

A057/2003 – 4887+4888+4889+10829: pohřeb dospělé ženy (20–40 let). Na paži pravé horní končetiny, která směřuje podél těla, dítě ve věku 1–3 let; na levé části hrudníku a na levém předloktí, které směřuje do klína, dítě ve věku 3–4 let. Při antropologickém zpracování rozlišeny ještě ostatky novorozence (poloha neurčena). Hrob se nepodařilo přesně datovat, zařazen byl do horizontu H.

A057/2003 – 9873+9874+9881+9882 = s. s. j. 128: Zachycen byl pouze segment hrobové jámy. Rozměry zůstaly neznámé, hloubka činila od povrchu půdního typu 0,50 m. Na dně byli uloženi dva jedinci vedle sebe, nad nimi potom další dva. Ve všech případech šlo o nedospělé jedince v kategorii infans–juvenis (7–9, 10–12, 10–15, 15–18 let). Zemřeli byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel a to zřejmě při jednorázové akci. Hrob se nepodařilo přesně

Obr. 110: Hrob tří dospělých jedinců (akce č. A057/2003; foto ArchB).

datovat, zařazen byl do horizontu H. Není vyloučeno, že mohlo jít původně o hrob s více jedinci.

A032/2011 – 4823+4824+4825+4826+(4809?) = s. s. j. 010: Hrobovou jámu tvořil výkop přibližně lichoběžníkového půdorysu o rozměrech 2,40 × 1 m. Hloubka od povrchu půdního typu činila 1 m. Na dno byli vedle sebe uloženi dva dospělí jedinci (s. j. 4825, 4826), jeden nedospělý (s. j. 4823) a jeden novorozenec (s. j. 4824). Není vyloučeno, že do hrobu byl následně uložen i dospělý jedinec s. j. 4809. Zemřeli byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel. Časově byl hrob zařazen do horizontu D (viz Obr. 112).

Obr. 112: Hrob dvou dospělých, nedospělého jedince a novorozence (akce č. A032/2011; foto ArchB).

Obr. 111: Hrob dvou dospělých? jedinců a kojence? (akce č. A032/2011; foto ArchB).

²⁹⁶⁾ Jednalo by se o velice zajímavý doklad pohřebních zvyklostí při nakládání se zemřelými dětmi. Než se pouštět do interpretací či možného vysvětlení nálezové situace, bylo by možná na místě provést revizi antropologického určení.

Hroby s pěti jedinci

Zaznamenány byly 3 případy. V prvním nebyla situace zcela jednoznačná. Mohlo by se jednat o kolektivní hrob, kdy byli nejprve pohřbeni 2 dospělí jedinci s dítětem a později byli do hrobu uloženi ještě dospělý a nedospělý jedinec. Druhý případ – pohřeb dospělého se čtyřmi novorozenci – bude nutné podrobit antropologické revizi. Třetí hrob obsahoval 5 jedinců ve dvou vrstvách. Situace nevyklučuje, že se původně mohlo jednat o početnější pohřeb.

A055/2001 – s. s. j. 015: Hrobovou jámu tvořil obdélný výkop o rozměrech 1,80 × 0,90 m. Hloubka od povrchu půdního typu činila 0,60 m. Na dně ležely vedle sebe dva dospělí jedinci (s. j. 3848, 3850). Na jednom z nich bylo položeno dítě. Následovaly dospělý a nedospělý jedinec, uloženi vedle sebe (s. j. 3833, 3832). Není však vyloučeno, že tyto pohřby jsou mladší a byly do daného prostoru umístěny náhodně. Konfigurace výkopu by této myšlence neodporovala, spíše naopak. Možné je interpretovat situaci také jako jednoduchý typ „hrobky“, do níž bylo pohřbíváno ve dvou fázích. Zemřelí byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel, pouze s vychýlením orientace do polohy JZ–SV. Časově byl hrob zařazen do horizontu C.

A032/2011 – 3830+3831+3832+3833+3834: pohřeb zřejmě dospělého jedince. V oblasti hrudníku rozlišeny kosterní ostatky čtyř novorozenců (plodů?). Časově zařazen do horizontu J.

A032/2011 – 3822+3823+3824+3836+3837 = s. s. j. 013: Hrobovou jámu tvořil výkop o šířce 1,20 m. Půdorys zůstal neznámý. Lze předpokládat, že byl obdélný. Hloubka od povrchu půdního typu činila 1 m. Na dno byli uloženi tři jedinci (s. j. 3822, 3836, 3837) a na ně další dva (s. j. 3823, 3824). Zemřelí byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel. Situace nasvědčovala, že byli do hrobu uloženi jednorázově. Zřejmě se jednalo o dospělé, či jedince v kategorii juvenis. Hrob byl narušen výstavbou kaple III. Lze ho datovat do horizontu D (13.–14. století). Není možné vyloučit, že původně mohlo být do jámy pohřbeno více jedinců (viz **Obr. 113**).

Hroby s více než pěti pohřby, hromadné hroby a nestandardní pohřební aktivity (**Obr. 114**)

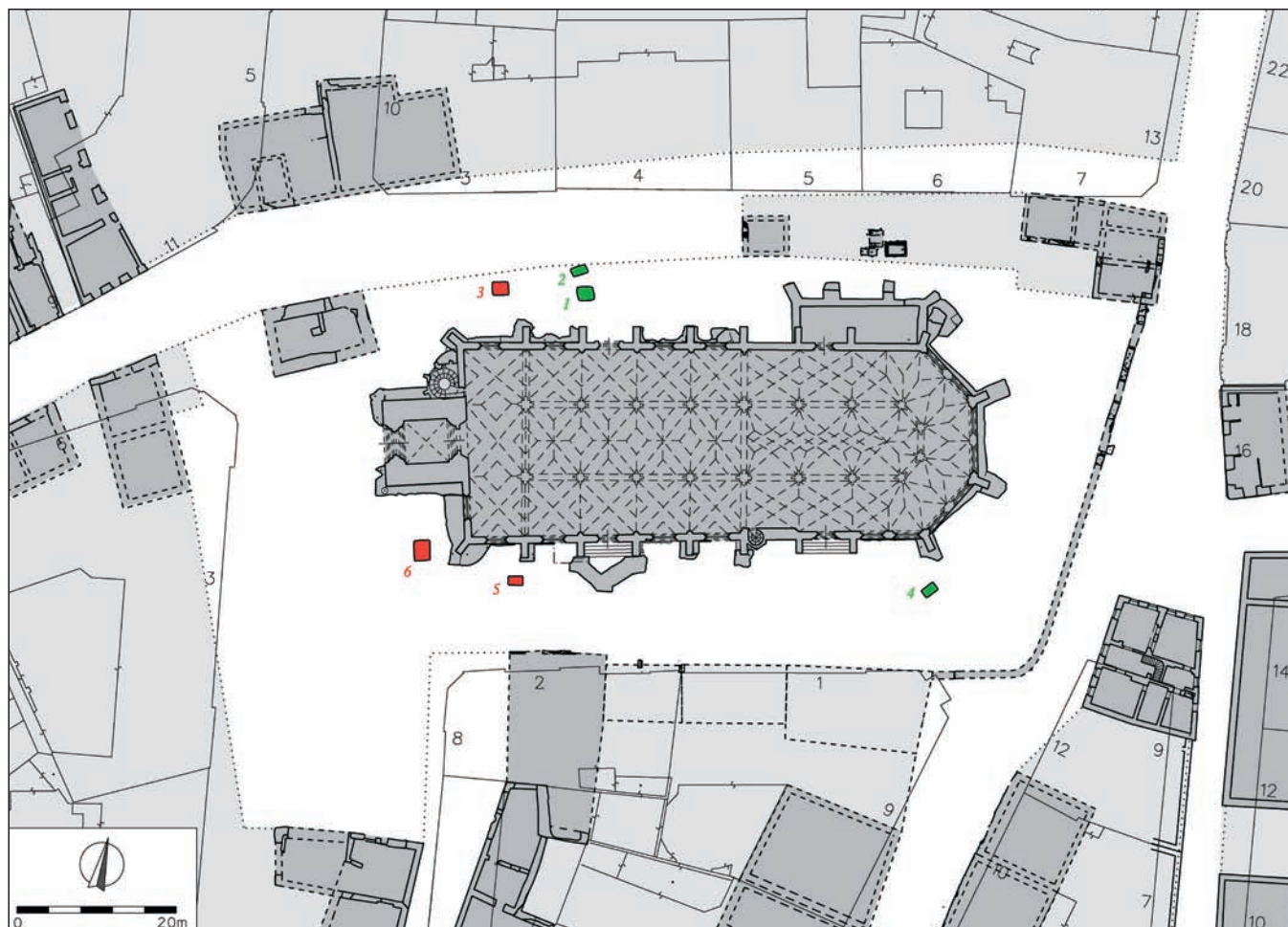
Jedna ze situací (A055/2001, s. s. j. 014) byla zkoumána pouze v segmentu. K její interpretaci se nelze jednoznačně vyjádřit. Přiřadit je k ní možné 6 dokumentovaných pohřbů, uložených v několika vrstvách nad sebou. Další hrob s 6 jedinci (2 dospělí, 3 děti a 1 novorozenec – A032/2011, s. s. j. 014) by mohl náležet jedné rodině. Obdobně tomu snad mohlo být i u pohřbu 7 dětí a 2 dospělých (A055/2001, s. s. j. 019), situace však nebyla zcela jednoznačná. Jako

„klasický“ hromadný hrob, jehož vytvoření zřejmě vyvolala nutnost rychlého pohřbení 14 jedinců, lze označit aktivitu A057/2003, s. s. j. 127. Hromadný hrob představovala rovněž šachtovitá jáma, ze které byly získány kosterní ostatky 22 jedinců (A055/2001, s. s. j. 010). Výzkum ovšem nedosáhl dna výkopu. Celkový počet pohřbených je tedy neznámý. Snad by se mohlo jednat o „otevřenou jámu“, do které se pohřbívalo průběžně. V obou případech byli jedinci do hrobů uloženi pietně podle příslušných rituálních pravidel, vyskytly se jen odchylky v orientaci pohřbů. Situace lze spojovat se třetí stavební fází kostela. První byla vzdálena 6 m od jeho severní stěny, druhá se nacházela ve stejné vzdálenosti jihovýchodně od presbytáře. Specifickou záležitostí byla situace A032/2011, s. s. j. 011, která zřejmě představuje využití sklípku, který náležel vykoupené zástavbě v jihozápadním sousedství středověkého kostela, k rychlému pohřbení snad obětí nákazy. Poté do něho byly ještě uloženy „běžné“ pohřby. Celkově odtud bylo vyzvednuto 72 jedinců. ²⁹⁷⁾

Obr. 113: Hrob s pěti jedinci (akce č. A032/2011, s. s. j. 013; foto ArchB).

²⁹⁷⁾ Brno bylo v minulosti postihováno epidemiemi. Dokládá to výpověď písemných pramenů (např. BERGDOLT 2002, 69; MEZNIČEK 1993). Na svatojakubském hřbitově výzkumy dosud neodhalily jednoznačné aktivity (např. velké hromadné hroby), které by bylo možné s epidemiemi spojovat. Jak bylo nakládáno s jejich oběťmi, bude ještě otázkou budoucího bádání.

Obr. 114: Poloha zkoumaných hromadných hrobů. Červené lze spojovat s první nebo druhou stavební fází kostela, zelené se třetí. Usazeno do rekonstruované situace 17. století (šedá). Podkreslen současný stav. 1: A055/2001, s. s. j. 010; 2: A055/2001, s. s. j. 014; 3: A055/2001, s. s. j. 019; 4: A057/2003, s. s. j. 127; 5: A032/2011, s. s. j. 014; 6: A032/2011, s. s. j. 011.

A055/2001 – s. s. j. 010 (Obr. 115–117): Hromadný hrob. Pohřby byly uloženy do šachtovitého výkopu o přibližně čtvercovém půdorysu se zaoblenými rohy (2 × 1,80 m). Hloubka přesahovala 1,80 m. Dna nebylo dosaženo, nebyly tudíž exkavovány všechny pohřby. Jasně byly rozlišeny kosterní ostatky 18 jedinců (s. j. 1817, 1824=2813, 1825, 1826=2819, 1827, 1831, 1832=2820, 1833, 1834=2821=2826, 1835, 1836=2825, 1838=2824, 1839, 3844, 3845, 3851, 3858, 3859). Další dva jedinci byli prezentováni pouze lebkami, jeden dolní končetinou a jeden částí ruky (s. j. 2822, 2823, 1837, 3810). Nekompaktností kostry jsou „postiženi“ dílčím způsobem také některé z ostatních pohřbů. Snad ji lze přisuzovat nesprávné exkavaci v nepřehledné situaci hromadného hrobu. V získaném souboru převažovali nedospělí jedinci, především děti (u 5 určených šlo o děti ve věku 3–14 let). Do kategorie dospělých lze z 12 jedinců zařadit s určitostí sedm (2 určení: muži ve věku 20–25 let a 20–40 let). Pohřby byly pietně

Obr. 115: Pohled od severu na částečně odkryté pohřby čtyř jedinců (akce č. A055/2001, s. s. j. 010; foto ArchB).

uloženy v rituálních polohách. Převažovala orientace Z–V se čtyřmi odchylkami ve směru JZ–SV. Čtyři děti byly orientovány hlavou k S. Ležely při stěnách jámy, ve třech případech „v nohách“ ostatních jedinců, v jednom případě „v hlavách“. Pohřby patří do horizontu C. Hrobová jáma byla vykopána ve vzdálenosti 6 m od severní stěny kostela. Je otázkou, jak

Obr. 116: Pohled od východu na pohřby dvou dospělých jedinců (akce č. A055/2001, s. s. j. 010; foto ArchB).

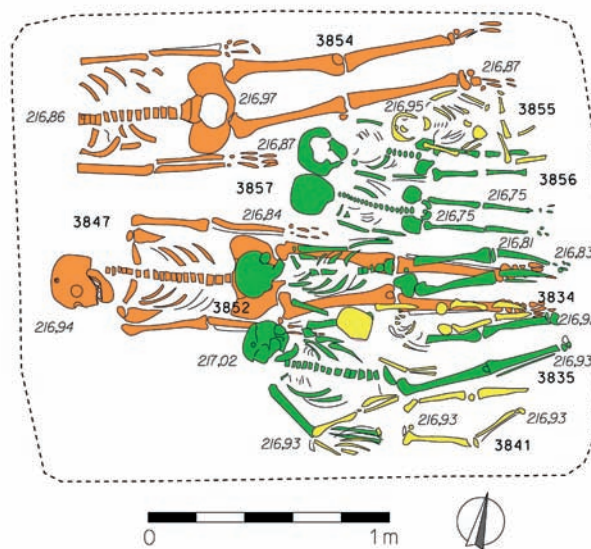

Obr. 117: Pohled od jihu na pohřby tří dětí (akce č. A055/2001, s. s. j. 010; foto ArchB).

danou situaci interpretovat. Jde o jednorázovou záležitost, při které bylo do jedné jámy naráz pohřbeno větší množství náhle zemřelých jedinců? Nebo by se mohlo jednat o „otevřenou jámu“, do které se pohřbívalo průběžně? Jisté okolnosti (pieta uložení, jeden z pohřbů snad v rakvi) by mohly svědčit pro druhou možnost.

A055/2001 – s. s. j. 014: Hromadný hrob. Zachycen byl pouze částečně. Reprezentoval ho výkop o rozměrech $>1,20 \times >0,80$ m. Hloubka od dochovaného půdního typu činila 0,50 m. Na dně byli vedle sebe uloženi dospělý jedinec a dítě (s. j. 3825, 3826), nad dospělým bylo opět pohřbeno dítě (s. j. 3813), následovali dítě a dospělý jedinec vedle sebe (s. j. 3812 a 3811). K hrobu je možné přiřadit také jedince s. j. 3803. Zcela vyloučit ovšem nelze ani možnost, že pohřby s. j. 3803, 3811 a 3812 jsou mladší záležitostí (jejich lebky byly vzdáleny od stěny jámy). Zemřelí byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel. Datovat je lze do horizontu C.

A055/2001 – s. s. j. 019 (Obr. 118 a 119): Hromadný hrob. Nepochybně k němu přináležely pohřby sedmi dětí (s. j. 3834, 3835, 3841, 3852, 3855, 3856, 3857) a s jistým otazníkem pak pohřby dvou dospělých jedinců (s. j. 3847, 3854). Zachoval se jen segment spodní úrovně hrobové jámy, horní část byla zničena následným pohřbíváním. Jmenovaní jedinci byli uloženi na ploše $1,90 \times 1,50$ m. Hloubka jámy od dochovaného půdního typu činila 0,50 m. Není vyloučeno, že se mohlo jednat o rozsáhlejší výkop. Zemřelí byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel a to zřejmě při jednorázové akci (v uložení dominoval horizontální rozměr). Časově byl hrob zařazen do horizontu E.

Obr. 118: Hromadný hrob (akce č. A055/2001, s. s. j. 019).

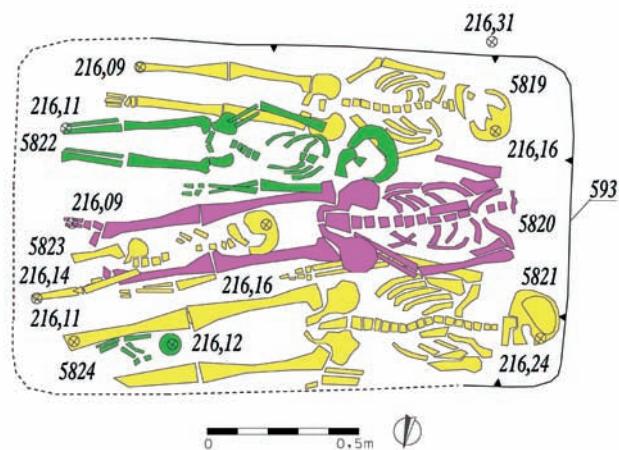
Obr. 119: Pohled od východu na hromadný hrob (akce č. A055/2001, s. s. j. 019; foto ArchB).

A057/2003 – s. s. j. 127 (Obr. 120): Hromadný hrob 14 jedinců (s. j. 7827, 7828=7870, 7829, 7847, 7848=7867, 7865, 7866, 7868, 7876, 7879–7883). Pohřby byly uloženy do výkopu obdélného půdorysu se zaoblenými rohy o rozměrech 1,85 × 1,10 m. Hloubka od povrchu půdního typu činila 0,50 m. Pohřbeno zde bylo 10 dospělých jedinců (ve věkových kategoriích od 20 do 60 let, 5 žen, 4 muži a jeden neurčený) a 4 děti (ve věku od 3 do 12 let). Uloženi byli pietně podle příslušných rituálních pravidel, pouze s vychýlením orientace do polohy JZ–SV. Pohřbeni byli zřejmě při jednorázové akci. Hrob se nepodařilo přesně datovat, zařazen byl do horizontu H. Pravděpodobně souvisí s existencí třetí stavební fáze kostela (horizont C).

Obr. 120: Pohled od severu na jedince uložené na dně hrobové jámy (akce č. A057/2003, s. s. j. 127; foto ArchB).

A032/2011 – s. s. j. 014 (Obr. 121 a 122): Hromadný hrob. Hrobovou jámu tvořil výkop obdélného půdorysu o rozměrech 1,85 × 1,10 m. Hloubka od povrchu půdního typu činila 1 m. Uloženi zde byli dva dospělí jedinci (s. j. 5820, 5821), tři děti (s. j. 5819, 5822, 5823) a jeden novorozenec (s. j. 5824). Zemřelí byli pohřbeni pietně podle příslušných rituálních pravidel a to zřejmě při jednorázové akci (v uložení dominoval horizontální rozměr). Hrob byl narušen výstavbou kaple III. Lze ho datovat do horizontu D (13.–14. století).

Obr. 121: Hromadný hrob (akce č. A032/2011, s. s. j. 014).

Obr. 122: Hromadný hrob (akce č. A032/2011, s. s. j. 014; foto ArchB).

A032/2011 – s. s. j. 011 (Obr. 123–126): Svazek vyčleněn jako pohřební aktivity v prostoru výkopu s. j. 554. Měl obdélný půdorys o rozměrech 2,50 × 2 m a dosahoval hloubky 2,50 m od dochovaného povrchu půdního typu. Celkem bylo exkavováno 72 jedinců. Situaci není možné označit jednoduše za hromadný hrob, i když zcela vyloučit tuto možnost také nelze. K ukládání nebožtíků docházelo zřejmě postupně v několika fázích. V první úrovni na samém dně

jámy bylo exkavováno 43 jedinců (s. j. 5846–5888). Byli zastoupeni dospělí i děti (především novorozenci a kojenci). Často byli uloženi v nerituálních polohách v nepříliš systematické skladbě. Vedle orientace Z–V, se vyskytovala SZ–JV (s. j. 5846, 5847, 5863, 5878, 5884), JZ–SV (s. j. 5848, 5850, 5851, 5853, 5855, 5857, 5858, 5860, 5879), SV–JZ (s. j. 5862, 5886), J–S (s. j. 5866, 5867, 5869, 5871, 5879, 5887, 5888). V některých případech lze hovořit o nepietním zacházení. Nejvíce patrné bylo u jedince s. j. 5849, který ležel na břicho s „rozhozenými“ končetinami. Na břicho spočívalo také dítě s. j. 5865. Jeden z nebožtíků (s. j. 5877) se nacházel ve skrčené poloze na pravém boku. Přechodovou fází představovala úroveň nebožtíků exkavovaná přibližně v úrovni 0,30 m ode dna výkopu (s. j. 5835 až 5845). Jednalo se o 10 novorozenců (či kojenců) a jednoho dospělého jedince (s. j. 5835). Dá se hovořit spíše o pietním zacházení. Tři novorozenci byli pochováni v dřevěných rakvích. Kromě jednoho dítěte s orientací SZ–JV (s. j. 5839) a dvou s orientací JV–SZ (s. j. 5841 a 5842) byli zemřelí uloženi v rituální poloze s orientací Z–V. Ve východní části jámy byl zachycen zbytek dřevěné rakve s uložením J–S. Stejně orientován byl další dřevěný subjekt (snad pohřební deska) v západní části jámy. Exkavována byla deponie kostí (s. j. 342), která původně představovala uložení částí lidských těl. Před konečným vyhodnocením byla identifikována paže a noha dospělého jedince a dětská paže a část axiálního skeletu. Svědčí o tom, že do jámy nebyli umísťováni jen „aktuálně“ zemřelí lidé, ale že byla využita i k uložení částí ostatků již dříve pohřbených jedinců. Snad došlo k částečnému narušení jejich hrobů a to ještě v době, kdy měkké tkáně nezetlely natolik, aby nespojovaly jednotlivé kosti. Ve vyšších úrovních jámy výzkum zachytil nebožtíky pietně uložené podle pohřebních zvyklostí. Dva pohřby byly dokonce uloženy v dřevěných rakvích (dospělý jedinec s. j. 4847 s dvěma dětmi s. j. 4848 a 4849 a dospělý jedinec s. j. 5833 s dítětem s. j. 5834). Fragменты rakví či pohřebních desek byly zaznamenány také u pohřbů s. j. 3889 a 3897 a pohřbu dospělého jedince s. j. 4801 se třemi dětmi s. j. 3885, 3886 a 4802. Pohřby byly orientovány ve směru Z–V, pouze s. j. 3879 a 4820 byly mírně vychýleny ve směru JZ–SV a pohřeb s. j. 4801 ve směru SZ–JV. Ukládání bylo postupné. Většinou nebylo v jedné úrovni využito celého půdorysu jámy.

Zkoumanou situaci lze interpretovat následovně. Do výkopu s. j. 554 bylo nejdříve a to zřejmě při jednorázovém počínu uloženo množství zemřelých. Z dokladů nepietního přístupu v jejich uložení se dá usuzovat na nutnost rychlého uložení ostatků. Jako důvod se nabízí strach z možné nákazy nemocí, která byla příčinou jejich smrti. Jáma ovšem nebyla ihned zasypána. Nebožtíci byli jen překryti nepříliš silnou vrstvou

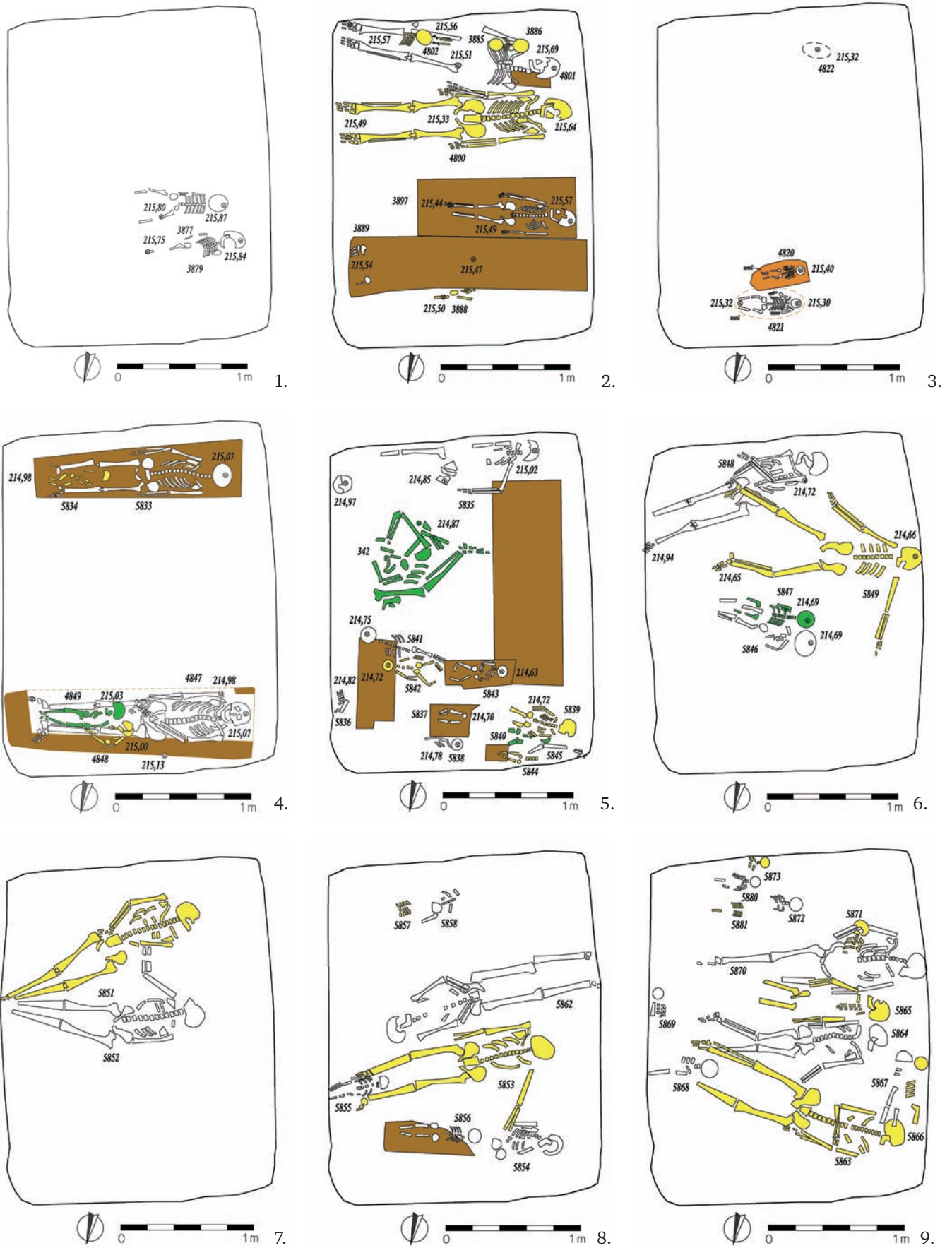

Obr. 123: Pohled od severu na dokopanou úroveň západní části plochy výzkumu (akce č. A032/2011). Jsou zřetelné pozůstatky zástavby, která v těchto místech předcházela pohřbívání. Pod pažicemi břevny je patrný sklípek, který byl využit k aktivitě s. j. 011. K usazení konstrukčních prvků nadzemní části příslušné stavby sloužily zřejmě sloupové jámy v západním sousedství (foto ArchB).

hlíny. Zbýlý objem jámy byl využit k následným pohřbům již podle zavedeného pohřebního ritu. Dalo by se říci, že hrobník si tak ušetřil námahu s kopáním hrobových jam. Pohřby byly opět pouze překryty vrstvou hlíny. Nabízelo by se vysvětlení, že tato praxe byla užitá v případech pohřbů nemajetných složek komunity. To ovšem zřejmě vyvrací skutečnost, že byly zaznamenány pohřby v rakvích. Pokud by celá situace měla být pokládána za jednorázový hromadný hrob, bylo by nutné ho spojovat s nějakou tragickou událostí, zřejmě hromadným úmrtím v důsledku nakažlivé nemoci.²⁹⁸⁾ Strachem z nákazy by bylo možné, jak bylo již řečeno, vysvětlit nepietní uložení prvních nebožtíků. Tento strach by však musel být překonán při ukládání následných pohřbů. Je otázkou, zda by odlišný způsob mohl být volen u různých sociálních kategorií obyvatelstva. „Hustota uložení“ nebožtíků v horních partiích jámy byla poměrně řídká. Při znalosti počtu zemřelých by její výkop byl zbytečně veliký. Zda se předpokládalo, že nebožtíků bude přibývat v hojnějším počtu a nakonec se tak nestalo, je pouze hypotézou.

Otázkou je také interpretace samotného výkopu s. j. 554. Zřejmě se nemuselo jednat o jámu kopanou za účelem pohřbení jmenovaných jedinců. Mohlo jít o sklípek, který patřil k nějaké dřevohliněné stavbě. K této interpretaci vede několik indicií. Především byla na dně jámy přítomna udusaná komunikační vrstvička hlíny, která by ve své podobě zřejmě nevznikla při výkopových pracích a následném urychleném

²⁹⁸⁾ *Této interpretaci do jisté míry nevyhovuje dokumentovaná deponie částí lidských těl.*

Obr. 124: Jednotlivé úrovně pohřbívání. Číslováno podle průběhu exkavace (akce č. A032/2011, s. s. j. 011).

2.

5.

6.

7.

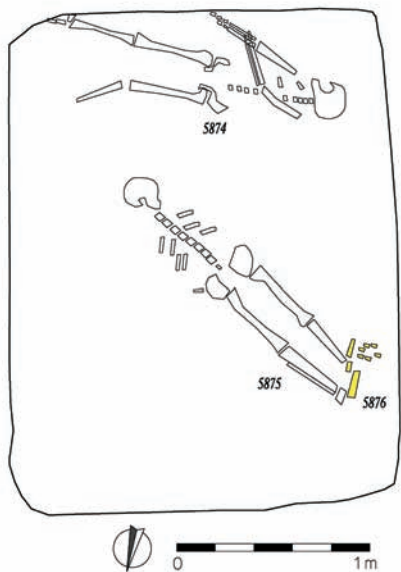

8.

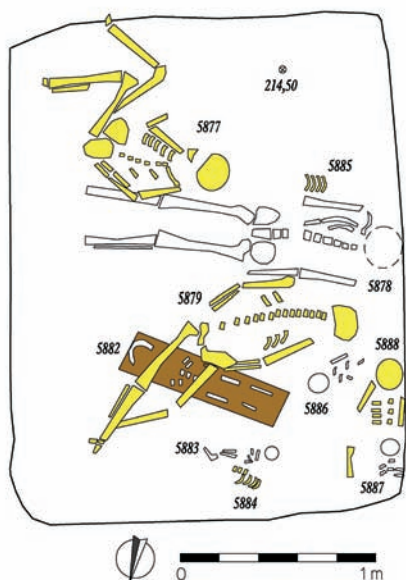

9.

Obr. 125: Jednotlivé úrovně pohřbívání. Číslováno podle průběhu exkavace (akce č. A032/2011, s. s. j. 011; foto ArchB).

10.

11.

Obr. 126: Jednotlivé úrovně pohřbívání. Číslováno podle průběhu exkavace (akce č. A032/2011, s. s. j. 011; foto ArchB).

pohřbívání nebožtíků. Se svými parametry má v brněnském prostředí dva analogické subjekty. Jeden se nacházel na parcele č. 474 – Dominikánská 5, ²⁹⁹⁾ druhý na parcele č. 524 – náměstí Svobody 17. ³⁰⁰⁾ Oba případy byly interpretovány jako sklípky a představovaly nejstarší zástupce stavebního vývoje příslušných městišť. Třetí indicii představuje linie sloupových jamek probíhající paralelně se západní stěnou jámy ve vzdálenosti 1 m. Mohlo by se jednat o relikty založení konstrukčních prvků stěny příslušející stavby. Ta byla součástí někdejší zástavby. Příslušná parcela byla zřejmě

vykoupena pro potřeby hřbitova. Sklípek stavby by nebyl zasypan, ale využit k popsané pohřební aktivitě. Aktivitu lze klást nejpozději do 14. století.

²⁹⁹⁾ Akce č. A10/00: HOLUB et al. 2005a, 46–47; MERTA–ZAPLETALOVÁ–ZŮBEK 2001.

³⁰⁰⁾ Akce č. A191/00: HOLUB et al. 2005a, 46–47; PEŠKA–ZAPLETALOVÁ 2001.

IV.2.7 Zvláštní jevy

Nerituální pohřby

Ze souboru 2162 získaných pohřbů bylo 11 klasifikováno jako nerituální (0,51 %). Sedm bylo součástí specifické pohřební aktivity (hromadného hrobu?) A032/2011, s. s. j. 011 (viz oddíl IV.2.6). Poloha jejich kosterních zbytků vykazovala známky nepietního uložení. Nejvíce to bylo patrné u jedince s. j. 5849, který ležel na břiše s „rozhozenými“ končetinami. Na břiše spočívalo také dítě s. j. 5865. Nebožtík s. j. 5877 se nacházel v silně skrčené poloze na pravém boku.

Na břiše byly uloženy také dva jednočetné pohřby. V případě jedince A032/2011-4818 (**Obr. 127**) naznačovala „zkroucená“ poloha axiálního skeletu, že nebožtík byl do jámy vtěsnán. Pohřeb A086/2007-5812 (20–25 let, horizont J) byl zařazen do kategorie rituální. Nelze však vyloučit ani opačnou možnost. Ležel bezprostředně na společném pohřbu muže a ženy v objetí (A086/2007-5809, 5810; **Obr. 128**). Je otázkou, zda všichni tři nebyli součástí nějaké specifické pohřební aktivity. Pohřby na břiše bývají často spojovány s protivampyrickými praktikami.³⁰¹⁾ Pohřbívání tak byli rovněž popravení delikventi.³⁰²⁾ Tato poloha však může být také znakem pokání.³⁰³⁾

U dalších tří nerituálních pohřbů nebyla situace zcela jasná. Jejich skelety se dochovaly pouze ve fragmentech. Jedinec A086/2007-5823 měl např. pravou nohu silně ohnutou a položenou na pravou stranu (druhotně?). Pohřeb A032/2011-4873 byl orientován JV–SZ. Z dokumentace není patrné, zda ležel na zádech. Snad se mohlo jednat o sekundární polohu.

Za nerituální lze považovat také pohřeb velmi malého dítěte, zřejmě novorozence A057/2003-821. Byl nalezen severovýchodně od kostela v prostoru, který byl velmi pravděpodobně již od počátku osídlení vyčleněn pro zástavbu. Měšťanská parcela zde fungovala po celou dobu existence hřbitova.

Obr. 127: Jedinec (A032/2011-4818) pohřbený na břiše (foto ArchB).

Mohlo by se jednat o uložení nepokřtěného jedince mimo svčenu půdu. Byl součástí vrstvy, ležící na povrchu půdního typu, zřejmě v místě dvora někdejšího domu. Dítě bylo uloženo hlavou k východu. Ruce mělo podél těla. Situaci je možné datovat do 13. století.

Sekundární pohřby

Při archeologických výzkumech svatojakubského hřbitova nebyla dokumentaci kosterních zbytků v nepřímých polohách věnována větší pozornost. Skutečností ovšem bylo, že drtivá většina subjektů se vyskytovala soliterně. U většiny kostí nacházených při odkrývání jednotlivých pohřbů nebylo často možné objektivně rozhodnout, zda byly do

Obr. 128: Společný pohřeb muže a ženy ve vzájemném objetí. Bezprostředně na nich je uložen jedinec v poloze na břiše (A086/2007-5809, 5810, 5812; foto ArchB).

³⁰¹⁾ Např. KYLL 1964; POHANKA 2003; UNGER 2006a, 163–167.

³⁰²⁾ DANIELL 1999, 118–119; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 125; UNGER 2006a, 161–162.

³⁰³⁾ UNGER 2006a, 122, 164. Jedinec pohřbený obličejem dolů byl nalezen např. na novověkém hřbitově u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči (ŠOLLE 1990, 196).

Tab. 13: Dokumentované případy sekundárních pohřbů.

Akce	Popis
A030/97	Koncentrace kostí dospělých a nedospělých jedinců nad pohřbem 819, nejméně část axilárního skeletu se do polohy (nerituální) dostala ještě v době existence vazivových spojů kostí (označeno jako 814)
A055/2001	Přes kolena pohřbu 882 uloženy 2 femury.
A055/2001	Koncentrace kostí (označeno 887) snad jednoho jedince. Možná posunuty ke kraji hrobové jámy např. pohřbu 882.
A055/2001	Po pravé straně pohřbu 3846 byly při stěně sekundárně uloženy kosterní ostatky dospělého jedince (označen 3853). Částečně zachovávaly anatomickou skladbu. Na hrudi a „v nohách“ pohřbu byly „rozhozeny“ další kosti. Zřejmě rovněž náležely jedinci 3853.
A057/2003	Polovina pánve a tibie v prostoru kolen pohřbu 5815.
A057/2003	Na překřížených nohách pohřbu 9846 byl položen femur.
A057/2003	Vedle pravé nohy pohřbu 9883 při stěně hrobové jámy uloženy 2 lebky.
A057/2003	Část kosterních ostatků dítěte ve věku 6–12 let uložené v neanatomické poloze (označeno jako 893).
A057/2003	Část kosterních ostatků dítěte ve věku 1–2 let uložené v neanatomické poloze (označeno jako 1809).
A086/2007	Část kosterních ostatků dítěte ve věku 8 let uložené v neanatomické poloze (označeno jako 5828).
A032/2011	Do zásypu hrobové jámy těsně nad společný pohřeb dospělého jedince s malým dítětem (2809+2810) bylo uloženo větší množství především delších kostí a dvě lebky. Největší koncentrace v nohách nebožtíka.
A032/2011	Při levé pánvi pohřbu 4810 byly uloženy dvě lebky.
A032/2011	Nejasná situace ostatků označených 4873. Jednalo se o části axilárního skeletu a pánve?, které se do polohy dostaly ještě v době existence vazivových spojů kostí. Orientace JV–SZ. Možná byl vhozen do zásypu pohřbu 4871+4872.

Obr. 129: Pohřeb (A055/2001-3846) se sekundárně uloženými ostatky jedince (A055/2001-3853; foto ArchB).

Obr. 130: Pohřeb (A057/2003-9883) při jehož jižní stěně hrobové jámy uloženy dvě lebky (foto ArchB).

Obr. 131: Pohřeb (A032/2011-2809) s kosterními ostatky v zásypu hrobové jámy (foto ArchB).

hrobu skutečně uloženy společně s nebožtíkem nebo zda se do daných poloh dostaly s kopáním dalších hrobových jam. V situacích, kdy byly kosti vyhodnoceny jako součást zásypu hrobové jámy, nebyly většinou pozorovány výraznější znaky po snaze uložit je pietním způsobem. Některé případy vypovídaly spíše pro „ledabylé“ naházení kostí do jámy společně s vykopanou zeminou. Zajímavá situace byla zaznamenána

u pohřbu A055/2001-3846. Při kopání hrobové jámy byl narušen nejméně jeden pohřeb. Alespoň část jeho kosterních ostatků byla ještě pojena vazivem. Tato byla uložena při stěně hrobové jámy po pravé straně nového pohřbu. Ostatní kosti byly do jámy naházeny při zasypávání hrobu. Následující tabulka podává přehled dokumentovaných situací druhotně uložených kosterních ostatků (Tab. 13).

Doklady nerituálních pohřebních zvyklostí

Jednoznačným případem byl pohřeb A30/97-802 (horizont J). Jednalo se o ženu ve věku 20–35 let (na pánevních kostech byly patrné poporodní změny). Uložena byla v rituální poloze (na zádech, nohy nataženy, ruce složeny na rozhraní hrudi a břicha, orientace Z–V). Její stehna však byla zatížena dvěma kameny (viz **Obr. 135**). Takové případy bývají většinou spojovány se snahou zabránit návratu (revenanci) mrtvého do světa živých. Jednalo by se tedy o součást protivampyrických opatření. ³⁰⁴⁾

Dva pohřby dospělých jedinců (A055/2001-3805 a A032/2011-4811, horizont F a D) měly příčně přes krk položenu tibii (viz **Obr. 132 a 134**). Nešlo o náhodný jev. Dokumentovaná situace u prvního pohřbu jednoznačně prokázala, že kost byla do hrobu uložena záměrně. Otázkou je, jaký mělo toto opatření význam. ³⁰⁵⁾ Obdobným případem byl pohřeb dospělého jedince (A055/2001-3829), který měl u pánve přes stehna položenou tibii. Druhá byla umístěna mezi nohama nebožtíka (viz **Obr. 133**).

Obr. 132: Pohřeb (A032/2011-4810) s druhotně uloženými lebkami při severní stěně hrobové jámy a pohřeb (A032/2011-4811) s tibíí přeloženou přes krk (foto ArchB).

Obr. 133: Pohřeb (A055/2001-3829) s druhotně uloženou tibíí přes stehna a mezi nohama (foto ArchB).

Obr. 134: Pohřeb (A055/2011-3805) s tibíí přeloženou přes krk (foto ArchB).

Obr. 135: Pohřeb ženy (A30/97-802), jejíž stehna byla zatížena kameny (foto ArchB).

³⁰⁴⁾ K tématu revenantsví je k dispozici obrovské množství publikací. Problematika prochází v podstatě celou historií pohřbívání. Pro vrcholný středověk a novověk např. AUGUSTYNOWICZ–REBER eds. 2011; KLOZÍKOVÁ 2008; LECOUTEUX 1986; 2009; MAIELLO 2004; 2005; NAVRÁTILOVÁ 1996; 2005; SCHMITT 2002; SLEZÁKOVÁ 2011; STÜLZENBACH 1998; WOLLMAN 1920; 1921; 1923; 1925.

³⁰⁵⁾ Zatím se mi nepodařilo dohledat žádné analogické situace z jiných nekropolí. K rozluštění významu tohoto jevu by mohlo přispět hlubší studium etnografických pramenů.

Nestandardní způsob pohřbení se vyskytl u společného pohřbu muže a ženy z akce č. A086/2007-5809+5810. Do hrobu byli uloženi ve vzájemném objetí. Nelze vyloučit, že se jednalo o součást nějaké specifické pohřební aktivity (viz **Obr. 128**).

Se symbolickým nebo magickým významem byly do hrobů ukládány rozličné předměty. Problematika je rozebrána v oddíle V.5. S nerituálními pohřebními zvyklostmi by mohla souviset orientace některých pohřbů ve směru V-Z (k tomu viz oddíl IV.2.3).

„Porody“ v rakvi

Některé archeologicky zkoumané situace byly tímto způsobem interpretovány na jiných nekropolích.

K tzv. porodům v rakvi může dojít dvěma způsoby. Zaprvé tlakem plynů dochází k vypuzení plodu z dělohy. Podle některých autorů však k vypuzení zdravého a donošeného plodu samotný tlak plynů nestačí. Ve druhé variantě začne porod již zaživa a dokončen je po úmrtí účinkem posmrtné ztuhlosti děložní svaloviny a hnilobných plynů.³⁰⁶⁾ Na svatojakubském hřbitově byly zkoumány nejméně čtyři situace, které by mohly být považovány za pohřby v rakvi. Upozorněno na ně bylo v oddíle IV.2.6. Nejvíce průkazná byla zřejmě situace A032/2011-871+872 (**Obr. 136**). Muselo by ovšem dojít k potvrzení antropologickým rozborem a analýzou DNA.

Obr. 136: Snad doklad „porodu“ v rakvi (A032/2011-871+872; foto ArchB).

³⁰⁶⁾ K problematice viz PROKEŠ 2007, 4–5, zde uvedeny i archeologické nálezy.

V. ZÍSKANÝ HŘBITOVNÍ MOBILIÁŘ

Předkládaná studie nebyla původně v žádném ohledu zamýšlena jako „materiálová práce“. Neměla se podrobněji zabírat archeologickým mobiliářem. Důvodem k zařazení tohoto oddílu v takové podobě, jaká mu byla dána, byl neutěšený stav, který v kolekci nálezů, získaných archeologickými výzkumy svatojakubského hřbitova, panuje. Některé z předmětů (i evidovaných) nebylo možné v depozitářích dohledat. Není namístě zabírat se zde obsírněji důvody. Nadneseně lze hovořit o „práci depozitářových šotků“.³⁰⁷⁾ Předměty se jenom po dobu sepisování této práce znovu „objevovaly“, jiné zase „ztrácely“, a to i několikrát. Často byly dohledány jinde, než bylo očekáváno. Některé exempláře byly prezentovány (např. na fotografiích) pod mylným označením. Cílem tohoto oddílu je předložit objektivní a vyčerpávající soupis. Ten se soustředí výhradně na předměty z pohřební výbavy a ty, u kterých to lze předpokládat. O problematice ostatních nálezů bude pojednáno jen ve stručném souhrnu. Soupis nezahrnuje pouze věci, které se podařilo fyzicky dohledat, ale i ty, které zůstaly zaznamenány již pouze v inventářích, terénní nebo jakékoliv další průběžné dokumentaci. Seznam je strukturován na základě funkční příslušnosti a významu předmětů. V podstatě jde o jistý druh katalogu. U dohledaných předmětů je uváděno místo jejich uložení (stav ke konci roku 2012). Pro případ možných budoucích ztrát bylo snahou předměty co nejpodrobněji popsat a dokumentovat. Uvedeny jsou nálezné okolnosti. Katalog není jediným cílem oddílu. Obsahuje také pasáže o hřbitovním mobiliáři obecně. U jednotlivých kategorií předmětů jsou doprovodné texty s hodnocením, dohledanými analogiemi apod. Nejde však o vyčerpávající statě. Obsahují většinou informace, se kterými jsem se setkal během studia problematiky ve snaze pochopit funkční a symbolický význam jednotlivých předmětů ve funerální oblasti a jejich chronologickou citlivost.

Hřbitovní mobiliář

Hřbitovní mobiliář bývá často zužován pouze na soubor nálezů získaných při exkavaci hrobů. Může však být chápán také v širším významu, kdy hrobový inventář je jednou z jeho kategorií. K hřbitovnímu mobiliáři by měly být teoreticky řazeny veškeré předměty nalezené v areálu hřbitova. Může jít také o předměty spojené s vybavením nekropole a jednotlivými objekty, které na ní byly umístěny a byly její nedílnou součástí (kostel, kaple, kostnice, kříže, oltáře, věčné světlo atd.). Je nutné mít na zřeteli rovněž skutečnost, že vedle pohřební plnil hřbitov i některé další funkce (viz Úvod). Při jejich realizování se mohl v jeho areálu ocitnout rozličný inventář. Některé předměty se mohly dostat na hřbitov v důsledku nahodilých jevů, např. jako „ztráty“ při pohybu lidí na jeho pozemku. V případě nálezů v nepřímých polohách nelze často rozhodnout, zda s fungováním hřbitova souvisely. Tento

Obr. 137: Výběr hřebíků ze zásypů hrobových jam (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 138: Výběr zlomků keramických nádob ze zásypů hrobových jam v prostoru jižně od kostela sv. Jakuba (akce č. A057/2003; foto ArchB).

problém se zvyrazňuje u nekropolí typu svatojakubského hřbitova, jež se rozšiřovaly do prostoru měšťanské zástavby. Řada předmětů nalezených v zásypech hrobů a hřbitovních vrstvách může pocházet z narušených sídlištních aktivit. V případě, že se u některých nekropolí uvažuje o umělém navýšení terénu, je pochopitelně nutné počítat s distribucí předmětů společně s naváženou zeminou. Přes nastíněné možnosti ohledně nahlížení na problematiku hřbitovního mobiliáře lze konstatovat, že předměty nalezené

³⁰⁷⁾ Během doby došlo u některých souborů k několikerému stěhování. Řada předmětů prošla koloběhem analýz a konzervačních postupů na různých specializovaných pracovištích. Další byly následně součástí i několika výstav. Lidé a instituce odpovědné za uložení se měnili.

při odkryvu pohřbů tvoří na archeologických výzkumech nekropolí většinou dominantní část inventáře. Je tomu tak i v případě svatojakubského hřbitova.

Hrobový inventář

Lze ho rozdělit na dvě základní kategorie. V prvním případě se jedná o záměrnou výbavu pohřbu, ve druhém o předměty, které s pohřbem přímo nesouvisí, dostaly se do hrobu náhodou.

Jako náhodné jsou většinou určovány zejména artefakty z vyšších úrovní zásypu hrobové jámy. I zde však musíme počítat s tím, že některé z pohřebních rituálů mohly způsobit, že jisté předměty byly do hrobové jámy záměrně vhozeny až v průběhu jejího zasypávání. Často jsou nálezy okolnosti takové, že nedovolují jednoznačně určit, zda daný předmět byl součástí výbavy pohřbu či nikoliv. Týká se to především právě dlouhodobě a intenzivně využívaných středověkých a novověkých hřbitovů, kde jsou hrobové jámy z velké části takřka „vymazány“. Kosterní ostatky z různých období se těsně překrývají, o vlastním zásypu pohřbu již nelze takřka hovořit. Předměty získané z bezprostřední preparace kosterních ostatků, nemusejí proto náležet pohřbenému, ale mohly se na své místo dostat při zasypávání hrobové jámy, či při výkopech mladších hrobů a jejich zasypávání.

Předměty, které souvisí s pohřbem, lze v zásadě rozdělit do tří základních kategorií. Za prvé jde o předměty, které mohou pocházet z případné hrobové konstrukce (např. spojovací prvky, hřebíky apod.). Druhou kategorií jsou nálezy související s konstrukcí pohřební schránky (rakve atd.). Do třetí kategorie náležejí předměty z výbavy pohřbených jedinců. Problematika prvních dvou je rozebírána na jiných místech (oddíl IV.2.1 a IV.2.5). Dále nás bude zajímat především posledně jmenovaná kategorie. Zahrnutý budou i předměty z nepřímých poloh, které však byly původně součástí pohřební výbavy.³⁰⁸⁾ Nejprve však bude stručně shrnuta problematika ostatního inventáře, získaného v areálu hřbitova. Takřka výhradně se jednalo o nálezy z nepřímých poloh (většinou za zásypů hrobových jam).

Ostatní inventář

V omezeném počtu byly nalezeny zlomky skleněných nádob. I když nemohla být provedena zevrubná revize (řada nálezů nebyla dohledána), zřejmě nebyly získány výraznější doklady vitrážových skel. Hojnějším nálezem byly fragmenty stavební keramiky (cihel, střešní krytiny; **Obr. 140**). Mohou pocházet ze starších aktivit, nebo jde o prvky z kostela či kaplí.³⁰⁹⁾ O stejných důvodech výskytu je možné uvažovat u některých nálezů hřebíků (**Obr. 137**). Většinu z nich však lze zřejmě spojovat s pohřebními schránkami (viz oddíl IV.2.4). Ostatní kovové předměty pocházely většinou

z pohřební výbavy (**Obr. 139**). Některé zlomky nedovolovají přesnější interpretaci. Obdobně je tomu u kostěných artefaktů. Ty se ovšem takřka nevyskytovaly. Získán byl určitý soubor zvířecích kostí. Předměty z méně odolných organických materiálů se nedochovaly.

Obr. 139: Výběr zlomků železných předmětů ze zásypů hrobových jam v prostoru severně od kostela sv. Jakuba (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 140: Výběr zlomků stavební keramiky z hrobových zásypů severně od kostela (akce č. A057/2003; foto ArchB).

³⁰⁸⁾ V tomto ohledu může být pomůckou pro rychlejší orientaci v soupisu skutečnost, že předměty z osobní výbavy pohřbů byly inventovány pod jejich označením. Tady platí pravidlo, že pohřby byly v systému dokumentace řazeny do rozmezí čísel 800–899, 1800–1899, 2800–2899 atd. Ostatní čísla označují uložení (vrstvy, zásypy hrobů), tedy nálezy z druhotných poloh.

³⁰⁹⁾ Stavební keramika však byla v určitých případech využita i při funerálních aktivitách. Např. ze špitálního hřbitova za Heidebergu jsou známy pohřby kojenců uložených do střešní krytiny – prež (LUTZ–PROHASKA-GROSS eds. 1992, Abb. 24). Na Pražském hradě byla v rakvích dokumentována dlaždice a prež pod hlavou nebožtíka (TOMKOVÁ 2005, 192).

Zřejmě nejpočetnější kolekcí nálezů, získaných při výzkumech na svatojakubském hřbitově, byly zlomky keramických nádob (**Obř. 138**). Celistvější kusy se nevyskytly. V drtivé většině jde spíše o menší fragmenty. Datovat je lze do středověku a novověku. Většina se hlásí do období 13.–16. století. Velká část zlomků především v místech, kde dříve stávala zástavba, pochází zřejmě ze starších situací, které byly narušeny kopáním hrobových jam. Keramické fragmenty se však nacházely na celé ploše hřbitova, a to i v místech, které byly zřejmě součástí hřbitovní půdy od samého začátku. Zajímavou skutečností je rovněž přítomnost novověké keramiky v prostoru někdejší zástavby, kterou však hřbitov pohltil již v 1. polovině 14. století. Pokud nebudeme uvažovat o složitých distribucích keramiky z míst (často poměrně vzdálených), kde byla přítomna v zásypech starších aktivit, je nutné hledat jiné důvody jejího výskytu. Spojovat je s pohřební výbavou je v podstatě bezpředmětné. ³¹⁰⁾ Existuje teoretická možnost, že se do prostoru hřbitova dostala společně se zemínou, která měla zvyšovat a upravit hřbitovní terén. Zvyšování úrovně navážkou se nepodařilo jednoznačně prokázat, avšak ani vyloučit (viz oddíl III.3). Je možné, že keramické nádoby se mohly na hřbitově ocitnout v průběhu rozličných činností, které se zde odehrávaly. Při jejich náhodném rozbití pak byly jejich fragmenty ponechány na místě. Jako možné příležitosti lze jmenovat např. práci hrobníků či stavebních dělníků při stavbách a opravách kostela, kaplí apod.

Výbava pohřbu

Předměty této kategorie se v odborné literatuře člení většinou na dva základní okruhy. Artefakty, jež byly do hrobu vloženy záměrně během pohřební ceremonie, jsou označovány jako rituální (popřípadě jako milodary). Předměty, které se v hrobě ocitly bez zvláštního záměru, se označují jako nerituální (popřípadě dokladové, někdy také jako osobní výbava zemřelého). Hranice mezi oběma okruhy může často splývat. V některých případech je takřka nemožné jednoznačně rozhodnout. ³¹¹⁾ Za nerituální je např. označován oděv zemřelého. Je možné s tím souhlasit v případě, kdy byl jedinec za jistých okolností (epidemie, jedinec žijící na okraji komunity, cizinec apod.) pohřben v šatech, které měl zrovna na sobě. V případě, že byl během pohřebních rituálů převlečen do „speciálního“ pohřebního oděvu, lze tento zařadit do kategorie rituálních artefaktů. Obdobných případů by bylo možné jmenovat více.

Obecně se tvrdí, že výbava křesťanských hrobů byla zakazována církví. Znamé církevní normativní prameny však neobsahují žádné zákazy takového znění. Ostatně také další praktické aspekty pohřebního ritu zmiňují pouze okrajově. ³¹²⁾ Poučený křesťan věděl, že podle bible nemusí jít k poslednímu soudu s žádnou výbavou, která by musela být vložena do hrobu. ³¹³⁾

Nelze pochybovat o tom, že vkládání předmětů, které odrážely někdejší pohanské pohřební rituály nebo souvisely s pověrami a lidovou úpravou křesťanské věrouky, se zástupci církve snažili vymýtit. Některé předměty hrobové výbavy nemusely církví výrazněji překážet (součásti oděvu, skromné šperky). ³¹⁴⁾ Předměty poukazující na osobní zbožnost zemřelého byly rovněž tolerovány. S postupem času jich přibývá. Ke křížkům, atributům poutnictví (odznaky, hole atd.), se přidávají modlitební šňůry a růžence, svátostky, svaté obrázky a další. Vznikl tak rozsáhlý soubor religiózních předmětů (devocionálií) vkládaných do hrobů. ³¹⁵⁾ Rozmach nastává od pozdního středověku a trend zesílil zejména v období baroka v 17.–18. století. Tento jev souvisí zřejmě s rekatolizací a sílící zbožností.

³¹⁰⁾ *Keramické nádoby se v hrobech na vrcholně středověkých a novověkých nekropolích vyskytují pouze výjimečně. Keramické nádoby dnem vzhůru byly kladeny do hrobů kněží, kde kryly například dřevěný kalich, případně další příslušné insignie. Byly však i součástí výbavy ženských pohřbů (GROßSCHMIDT et al. 2000, 646; GROßSCHMIDT–RANDL 2000, 720; LANTSCHNER 1993, 356; SAUER 2000, 635; SAUER–KELLNER 2000, 707; UNGER 1981). Většinou pocházejí z hrobů v interiérech kostelů (nálezy z jižní Moravy včetně pohřbů v chrámu sv. Petra a Pavla v Brně shrnul UNGER 1997). V keramických nádobách byla do hrobů přidávána svícená voda, jež měla vyháňet demony, kadidlo, které přebýjelo pach mrtvých, a dřevěné uhlí, jež zdůrazňovalo, že země už nemůže být vydána ke světskému použití. Byly nalezeny v hrobech osob laických i duchovních, mužů, žen i dětí (PRIGENT 1996, 216–222). V keramických nádobách byly také pohřbívány děti, často však při okraji nebo mimo hřbitov (BEDNÁRIK 1972, 30; DÜLMEN 1999, 230; HORVÁTHOVÁ 1993, 63; KRUPICA 1954, 356; SLIVKA 1997; ZAWADZKA–ANTOSIK 1973, 366–367).*

³¹¹⁾ *K problematice např. ŽIVNÝ 2005, 150–153 nebo CHORVÁTOVÁ 2004, 146–147.*

³¹²⁾ *Prameny ukládání přídavků do hrobů jen potvrzují. Raně středověké světské zákoníky a penitenciály přinášejí opatření proti vykrádání hrobů; Pactus Alamannorum obsahuje pokutu za vkládání zcizených věcí mrtvým do hrobů (SOMMER 2001, 46). K tématu v poslední době především MAŠKOVÁ 2009.*

³¹³⁾ TOMASI 1993.

³¹⁴⁾ *Obecně by však měla být preferována co nejvíce prostá forma pohřbu. K ní se opět začaly vracet reformované církve, v tomto ohledu zřejmě nejvýrazněji komunity novokřtěnců (KRÁLÍKOVÁ 2007b, 115–117; NEŠPOR 2005; UNGER 1991; 2002a; 2006b).*

³¹⁵⁾ *Řada těchto předmětů byla užívána v běžném životě. Lidé je nosili při sobě, zavěšovali v domech apod. Provázeli tedy člověka životem skutečným a po uložení do hrobu také životem posmrtným. Devocionáliím se věnuje početná literatura. Velké kolekce jsou získávány především při výzkumech hřbitovů ze 17.–19. století (CIMBŮRKOVÁ 2007; DESCOEUDRES et al. 1995; DUŠEKOVÁ 1980; HANUŠOVÁ 2010; 2011; HANUŠOVÁ–THOMOVÁ 2012; CHUDZIŇSKA 1998; KRÁLÍKOVÁ 2004; 2007a; KRÁLÍKOVÁ–KRÁLÍK 2009; NECHVÁTAL 1999, 148–149; OMELKA–ŘEBOUNOVÁ–ŠLANCAROVÁ 2009a; POLLA 1986, 196; VALLAŠEK 1967).*

V.1 Oděv a obuv

Oděv pohřbívaných nebožtíků v období středověku a novověku může být při zevrubnějším pohledu široce rozvětvenou problematikou s celou řadou dílčích témat a otázek. Často je mu v literatuře věnována jen obecná pozornost. Vyčerpávající studii, zahrnující poznatky všech angažovaných oborů, postrádáme. Archeologie přináší jistě velký informační podíl, ale neméně (či spíše více) poznatků lze vytěžít z písemných a ikonografických pramenů. Pro mladší období má obrovský přínos etnografický výzkum.

Doloženo máme pohřbívání jak ve svátečním, tak běžném oděvu. Hovoří se o speciálním pohřebním šatu.³¹⁶⁾ Nebožtíci bývali rovněž zabalení pouze do kusu látky. Rozdíly bude zřejmě nutné vidět ve zvyklostech pohřbívání mezi středověkem a novověkem (případně i v jemnějším časovém členění). Promítala se tu sociální stratifikace společenství. Důležité byly nepochybně podmínky pohřbu (určitě jiné např. v době epidemí apod.).

Přínos archeologických výzkumů nekropolí z tohoto období není jistě zanedbatelný. V našich zemích je však většinou poněkud omezen podmínkami podloží, které neumožňují dlouhodobější zachování méně odolných organických složek. Uceleně se problematice zatím nevěnovala žádná souhrnná studie. Větší pozornost je věnována zachovalejším případům, získaným při výzkumech kostelních a klášterních hrobek a krypt.

Na svatojakubském hřbitově byly textilní, kožené či dřevěné součásti oděvu nalezeny zcela ojediněle.³¹⁷⁾ Nepatrné zbytky textilu byly zakonzervovány jen při styku s kovovými předměty. Někdy se podařilo sledovat jeho dílčí otisky v hlíně.³¹⁸⁾ Z oděvu zůstaly zachovány pouze jeho součásti vyrobené z trvanlivých materiálů.³¹⁹⁾ Nejčastěji se jedná o různé druhy kovových spinadel.

Co se týká případné obuvi pohřbených, nebyl na svatojakubském hřbitově zaznamenán žádný jednoznačný doklad. Jmenovat lze jen polovinu duté kuličky z Cu-slitiny (rolnička?), nalezenou u levého nártu pohřbu A055/2001-826, která by snad mohla být doplňkem nebožtíkovy obuvi (viz V. 6). Koženou obuv s případnými dřevěnými podpatky byly však vybaveny některé z pohřbů, uložené v dřevěných rakvích v kryptě kostela sv. Jakuba (akce č. A078/2011).

³¹⁶⁾ Pro středověk často zjednodušováno na rubáš. Avšak už jen sémantický rozbor středověké terminologie prokazuje, že rubáš nebyl speciálním oděvem pro zemřelého (UNGER 2006a, 64).

³¹⁷⁾ Např. fragmenty zřejmě textilního pásku čelenky u pohřbu A055/2001-1851.

Relikty bot se nacházely také mezi kosterními ostatky, které rakve převrstvily (akce č. A032/2011). Nálezy obuvi byly získány také při archeologických výzkumech především novověkých hřbitovů.³²⁰⁾

Záponky typu očko-háček

Brněnské nálezy jsou poměrně uniformní. Jsou z Cu-slitiny, vyrobeny z drátu kruhového průřezu (průměr 1 mm). Očko má průměr okolo 8 mm. Očka svinutá pro uchycení k látce mají průměr okolo 4 mm. Celková výška háčku a očka činí většinou 15 mm. Dále nebudou nálezy jednotlivě popisovány, pokud se nebudou výrazně odlišovat od standardu.

Akce č. A30/97 – 810 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenány 3 očka a 2 háčky. Nalezeny na pravé polovině hrudi nebožtíka.

Akce č. A055/2001 – 189 (inv. č. 11; nedohledáno): 2 ks (blíže nepopsáno). Součástí hřbitovní vrstvy.

261 (inv. č. 6; uloženo ArchB): Fragment háčku. Součástí hřbitovní vrstvy nad a kolem pohřbů s. j. 1889–1897.

336 (bez inv. č.; uloženo ArchB): Fragmenty očka a háčku. Součástí hřbitovní vrstvy nad a kolem pohřbu s. j. 3800.

341 (bez inv. č.; uloženo ArchB): 2 háčky a fragment 1 očka. Součástí hřbitovní vrstvy, která byla odebrána při preparaci pohřbů s. j. 3811 a 3812.

818 (inv. č. 2; uloženo ArchB): 4 háčky a 4? očka. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

821 (inv. č. 2; nedohledáno): Pouze záznam v inventáři (3 ks). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

823 (inv. č. 1; nedohledáno): Pouze záznam v inventáři (3 ks). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

824 (inv. č. 1; uloženo ArchB): 9 oček a 9 háčků. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

³¹⁸⁾ Např. u pohřbu velmi malého dítěte (novorozence) A032/2011-4821. Nálezové okolnosti spíše než pro oděv svědčily o vložení tělčka do textilního váčku z hrubší látky. U pohřbu A057/2003-1828 byly na levé pánvi nalezeny zbytky textilie se sponkami očko-háček z Cu-slitiny. Fragmenty textilie byly zaznamenány také u pohřbů A057/2003-1853, 3803.

³¹⁹⁾ U nás postrádáme ucelenější studii typu EGAN-PRITCHARD et al. 2002, která byla vypracována na základě londýnských nálezů.

³²⁰⁾ Srovnej např. KRÁLÍKOVÁ 2007b, 66–68. Na hřbitově u kostela Všechny svatých v Brně měl zbytky kožených bot pohřb s. j. 865 (akce č. A043/2004: KOLAŘÍK-PEŠKA-ZAPLETA-LOVÁ 2005). Pokud se nedochovávají organické materiály, nalézány jsou alespoň kovové součásti obuvi, především podkůvky (např. BUDINSKÝ-KRIČKA 1944; POLLA 1986, 196).

- 827** (inv. č. 1; nedohledáno): Pouze záznam v inventáři (4 ks). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 833** (inv. č. 4; nedohledáno): 1 ks (blíže nepopsáno). Nalezen v pase nebožtíka.
- 835** (inv. č. 5; nedohledáno): 3 ks (blíže nepopsáno). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 837** (inv. č. 2; nedohledáno): 2 ks (blíže nepopsáno). Nalezeny pod levým zápěstím nebožtíka.
- 840** (inv. č. 5; nedohledáno): Cca 10 ks (blíže nepopsáno). Nalezeny pod bradou a na hrudi nebožtíka.
- 857** (inv. č. 1; uloženo ArchB): 3 háčky a 3? očka. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 879** (inv. č. 1; nedohledáno): Cca 15 ks (blíže nepopsáno). Nalezeny na hrudi nebožtíka.
- 893** (inv. č. 1; uloženo ArchB): 3 háčky a 2 očka. Nalezeny na hrudi nebožtíka.
- 894** (bez inv. č.; nedohledáno): 5 ks (blíže nepopsáno). Nalezeny pod bradou nebožtíka.
- 1824=2813** (inv. č. 2813/1; uloženo ArchB): 3 očka (jedno ve fragmentu) a 1 háček. Nalezeny podél hrudní páteře.
- 1833** (inv. č. 1; nedohledáno): 1 ks (blíže nepopsáno): Nalezen u dolní čelisti nebožtíka.
- 1838=2824** (inv. č. 2824/1; uloženo ArchB): Háček. Nalezen na hrudi nebožtíka.
- 1860** (inv. č. 1; uloženo ArchB): 3 očka a 2 háčky. Nalezeny v oblasti krční páteře.
- 1871** (bez inv. č.; nedohledáno): 1 ks (blíže nepopsáno). Nalezen na hrudi nebožtíka.
- 1878** (inv. č. 1; uloženo ArchB): V inventáři zaznamenáno 30 kusů. V době revize ve značně fragmentarizovaném stavu – očka i háčky. Nalezeny pod bradou a na hrudi nebožtíka.
- 1887** (inv. č. 1; uloženo ArchB): 3 háčky a jedno očko. Nalezeny pod bradou nebožtíka.
- 2811** (bez inv. č.; uloženo ArchB): Háček. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 2822** (inv. č. 1; uloženo ArchB): V terénním formuláři zaznamenány 2 kusy. V inventáři pouze očko. Nalezeno pod dolní čelistí nebožtíka.
- 2851** (bez inv. č.; uloženo ArchB): Očko. Nalezeno pod bradou nebožtíka.
- 2870** (bez inv. č.; uloženo ArchB): 4 háčky a 2 očka. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 2876** (bez inv. č.; uloženo ArchB): Očko. Nalezeno na hrudi nebožtíka.
- 3802** (bez inv. č.; uloženo ArchB): 6 oček a 4 háčky. Nalezeny pod krkem a na hrudi nebožtíka.
- 3803** (bez inv. č.; uloženo ArchB): 7 háčků a 7 oček (párovaných) a fragmenty 3 háčků. Nalezeny na hrudi nebožtíka.
- 3811** (bez inv. č.; nedohledáno): Háček. Nalezen na hrudi nebožtíka.
- 3813=3820** (bez inv. č.; uloženo ArchB): 3 očka a 3 háčky. 1 kus nalezen pod pánví, další nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 3814** (bez inv. č.; uloženo ArchB): 3 háčky a 2 očka. Nalezeny pod bradou nebožtíka.
- 3832** (inv. č. 1; uloženo ArchB): V inventáři zaznamenáno 10 kusů. V době revize ve značně fragmentarizovaném stavu – očka i háčky. Nalezeny v oblasti hrudníku a pod hlavou.
- 3833** (inv. č. 1; uloženo ArchB): Fragmenty 2 oček. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 3844** (inv. č. 1; uloženo ArchB): V inventáři zaznamenáno 5 kusů. V době revize ve značně fragmentarizovaném stavu – očka i háčky. Součástí výbavy nebožtíka (1 × na levém zápěstí a 1 × na krku).
- 3845** (inv. č. 1; uloženo ArchB): V inventáři zaznamenány 4 kusy. V době revize ve značně fragmentarizovaném stavu – očka i háčky. Nalezeny v oblasti sternu.
- 3851** (inv. č. 1; uloženo ArchB): Fragmenty 2 háčků a 3 oček. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 3859** (inv. č. 1; uloženo ArchB): 1 očko a 1 háček. Nalezeny pod bradou nebožtíka.
- Akce č. A057/2003 – 825** (inv. č. 1; nedohledáno): 7 oček a 8 háčků. Nalezeny pod bradou a na hrudi nebožtíka.
- 831** (inv. č. 1; nedohledáno): 16 ks (blíže nepopsáno). Nalezeny na hrudi nebožtíka.
- 841** (bez inv. č.; nedohledáno): 7 oček a 8 háčků. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 844** (inv. č. 1137/5; nedohledáno): 1 očko. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 846** (inv. č. 2; nedohledáno): 5 oček a 5 háčků. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 847** (inv. č. 1; nedohledáno): Očko. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 859** (inv. č. 1; nedohledáno): 1 očko a 1 háček. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 879** (bez inv. č.; nedohledáno): Spínadla (jen háčky?) zaznamenána pouze v terénním formuláři (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 883** (bez inv. č.; nedohledáno): Stopy spínadel (jen háčky?) zaznamenány pouze v terénním formuláři (blíže nepopsáno). Nalezeny na hrudi nebožtíka.
- 888** (bez inv. č.; nedohledáno): 4 ks – očko i háček (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.
- 894** (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři uvedeno spínadlo očko-háček (1 ks). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1270 (inv. č. 4; nedohledáno): 1 očko. Součástí záspyu pohřbu s. j. 844.

1292 (inv. č. 61; nedohledáno): V inventáři uvedeno 6 ks (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásepů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 66; nedohledáno): V inventáři uvedeno 8 ks (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásepů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 71; nedohledáno): V inventáři uvedeno 5 ks (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásepů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 80; nedohledáno): Háček. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásepů jižně od kostela.

1824 (inv. č. 2; nedohledáno): 14 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1828 (bez inv. č.; nedohledáno): Spínadla očko-háček. Nalezeny na levé pánvi nebožtíka společně s fragmentem textilie (blíže nepopsáno).

1830 (inv. č. 1; nedohledáno): Očka i háčky (22 ks). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1846 (bez inv. č.; nedohledáno): Spínadla uvedena pouze v terénním formuláři (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1853 (inv. č. 2; nedohledáno): 8 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

3838 (inv. č. 1; nedohledáno): 6 oček. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

3862 (inv. č. 2; nedohledáno): 6 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

5827 (inv. č. 1336/1; nedohledáno): Očko. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

5842 (inv. č. 1339/3; nedohledáno): Očko. Nalezeno na levé straně hrudníku.

6856 (bez inv. č.; nedohledáno): Spínadla uvedena pouze v terénním formuláři (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

6858 (inv. č. 1; nedohledáno): 12 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

6883 (inv. č. 1; nedohledáno): 2 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

7893 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Dohledány 4 háčky a 2 očka. Podle terénní dokumentace nalezeno 7 kusů, 3 v oblasti pánve, 1 očko v ústech pohřbeného.

7895 (inv. č. 2; nedohledáno): Háček. Nalezen zřejmě na hrudi nebožtíka.

8803 (inv. č. 1; nedohledáno): V inventáři 2 ks (blíže nepopsáno), v terénním formuláři odhadován větší počet. Nalezeny na pravé části hrudníku nebožtíka.

8804 (inv. č. 1; nedohledáno): Očko. Nalezeno na krku nebožtíka.

8850 (inv. č. 1; nedohledáno): Očko-háček (1 ks). Nalezeno na hrudi nebožtíka.

8856 (bez inv. č.; nedohledáno): Očko-háček (1 ks). Nalezeno na hrudi nebožtíka.

8860 (bez inv. č.; nedohledáno): Fragmenty (blíže nepopsáno). Nalezeny při pravé ruce nebožtíka.

8864 (bez inv. č.; nedohledáno): Očko-háček (2 či 3 ks). Nalezeno na hrudi nebožtíka.

9834 (inv. č. 1; nedohledáno): 4 ks (blíže nepopsáno). Nalezeno na hrudi nebožtíka.

9835 (inv. č. 1; nedohledáno): 9 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

9838 (inv. č. 1; nedohledáno): 8 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

10805 (inv. č. 1; nedohledáno): 1 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

10813 (inv. č. 1; nedohledáno): 5 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

10814 (inv. č. 1; nedohledáno): 3 ks (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Akce č. A086/2007 – 800 (bez inv. č.; nedohledáno): 1 ks? (blíže nepopsáno). Nalezen při lebce nebožtíka.

Záponky typu háček a (proti)očko ³²¹⁾ byly zřejmě poměrně rozšířenou součástí novověkého oděvu (**Obř. 141**). Jejich funkčnost dokládá skutečnost, že jsou bez velkých změn používány dodnes. Hojně bývají zastoupeny především v nálezo- vých souborech, které pocházejí z archeologických výzkumů novověkých hřbitovů. ³²²⁾ Je tomu tak i v Brně. Z jiných než funerálních aktivit jsou zde získávány jen ojediněle (většinou jako součást novověkých či mladších navážek nebo výplní zahloubených objektů). Usuzovat na to, že tyto záponky byly používány především na sepnutí „speciálního“ pohřebního roucha, je zřejmě scestné. I když je nepochybné, že svou funkční jednoduchostí mohl být tento druh spínadel ideálním řešením při odívání zemřelého.

Na svatojakubském hřbitově byly záponky očko-háček nacházeny v nejrůznějších polohách vůči kosterním zbytkům (zaznamenány u 76 jedinců). Při jejich subtilnosti mohlo docházet i k výraznějším posunům vůči původnímu postavení.

³²¹⁾ V lidové tradici jsou někdy označovány jako *haklíky* a *babky*.

³²²⁾ Např. Košice-Krásna (POLLA 1986, 196), Kremnice (HOŠ-ŠO 1989, 275), Praha (HANÁKOVÁ-MARTINEC-VYHNÁNEK 1975, 94–98), Schwyz (DESCOEUDRES et al. 1995, 84), Smolnice (DUŠEKOVÁ 1980, 437), Turčiansky Svätý Martin (BUDINSKÝ-KRIČKA 1944, tab. XVI–XVII), Znojmo-Hradiště (DOSTÁL 1968, 62).

Obr. 141: Získané záponky očko-háček (akce č. A057/2003; foto ArchB).

Obr. 142: Relikty knoflíků (A055/2001-1859; foto ArchB).

Často se tak mohlo stát i během vlastní exkavace pohřbu (za nepříznivých podmínek, často nejsou určeny bližší okolnosti nálezů). Některé exempláře mohly uniknout pozornosti. Množství asi podlelo zániku již v minulosti. Snaha o vyzovování určitých závěrů, například o původním počtu či přesném umístění, není tedy namístě. Většinou se záponky nacházely v oblasti hrudníku, popřípadě krku. Lze vyslovit obecný závěr, že spínaly oděv především na hrudi. Nebyly vázány na oděv jednoho pohlaví. Zaznamenány byly u mužů i žen a to všech věkových kategorií, včetně dětí do 1 roku života. Obdobné poznatky přinášejí rovněž archeologické výzkumy ostatních nekrolí.

Dílčím úkolem do budoucna by mělo být ověření teze, že se v případech popsaných spínadel jedná o výhradně novověkou záležitost. Obecně se přijímá, že se vyskytují až od 16. století. Zřejmě je lze spojovat se změnou v „módě“ odívání mezi gotikou a renesancí.³²³⁾ Exaktní revize by však upevnila chronologicky poměrně výraznou pozici těchto nálezů. Na svatojakubském hřbitově jsou součástí výbavy pohřbů, které lze spojovat s třetí stavební fází kostela (horizont C). Rozhodnout, zda by některé z nich mohly patřit již 15. století, však nelze. U pohřbů datovaných do 13.–14. století se nevyskytují, což bude zřejmě obecně platný fakt. Jde tedy především o upřesnění hranice jejich výskytu mezi 15. a 16. stoletím

Knoflíky

Akce č. A055/2001 – 1859 (inv. č. 1, 2; uloženo ArchB): Relikty knoflíků (viz Obr. 142). Dochováno 11 kroužků z Cu-slitiny + relikty dalšího (průměr 13 mm). Vyraženy z plechu nebo odlity (šířka 1,6 mm, síla 0,7 mm). Dále přítomny ještě tři exempláře stejného charakteru, ale oválného tvaru (17 × 8 mm); jeden deformován. Původně asi doplněny organickým materiálem (zřejmě textilem). Na jednom z kroužků (inv. č. 2) přichycen textilní fragment z někdejšího oděvu. Nalezeny na hrudi nebožtíka.

Akce č. A057/2003 – 1197 (inv. č. 3; nedohledáno): V inventáři zaznamenán knoflík z Cu-slitiny. Nalezen v koncentraci lidských kostí nad pohřbem s. j. 882.

1292 (inv. č. 64; nedohledáno): V inventáři zaznamenán knoflík z Cu-slitiny. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 73; nedohledáno): V inventáři zaznamenán „knoflíček“ z Cu-slitiny. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

7897 (bez inv. č.; nedohledáno): Zaznamenán pouze v terénním formuláři. Bližší popis ani nálezové okolnosti však neuvádí.

8805 (inv. č. 1; uloženo ArchB): 16 knoflíků z Cu-slitiny (viz Obr. 143). Duté, vytvořeny ze dvou segmentů (síla plechu 0,6 mm) tak, že vytvářejí přibližně diskovitý tvar (průměr 12,5 mm, výška 7 mm). Svrchní část zdobena plastickými motivy, spodní nesla očka na uchycení. Nalezeny na hrudi nebožtíka.

³²³⁾ *K historii odívání je k dispozici rozsáhlá produkce, především ze západoevropských zemí (např. ARNOLD 1985; BOUCHER 1997; CROWFOOT–PRITCHARD–STANILAND 2006; ELLIOT 2004; HOUSTON 1996; NORRIS 1999; RICHARDSON ed. 2004; SCOTT 2004; 2009; TIERNEY 2000; VECELLIO 1977; WEIDITZ 1994; WEISS 2012); u nás např. KYBALOVÁ 2009a; b; SAFRÁLOVÁ 2011; WÄGNER–DROBNÁ–DURDÍK 1956; WINTER 1893; ZÍBRT 1892.*

Knoflíky byly v novověku nepochybně běžným spínadlem. Používaly se knoflíky dřevěné, kostěné a kovové. Jsou součástí náleзовých souborů z řady novověkých hřbitovů. ³²⁴⁾ Skutečnost, že se na svatojakubském hřbitově našly knoflíky pouze ve výbavě dvou pohřbů, ³²⁵⁾ neznáčí, že by tento druh spínadla nebyl v Brně používán ke spínání oděvů zemřelých. Pravděpodobněji se tu odráží skutečnost, že byly užívány převážně knoflíky ze špatně dochovatelných materiálů (dřevo, textil). Pohřby v dřevěných rakvích z 18. století, zkoumané v kryptě pod kostelem sv. Jakuba (akce č. A078/2011), byly vybaveny výhradně dřevěnými knoflíky. Dva jmenované případy ze hřbitova lze spojovat s třetí stavební fází kostela (horizont C) – ve výbavě pohřbu s kovovými knoflíky (A057/2003-8805) byl nalezen malý peníz Ferdinanda I. (1526–1564).

Špendlíky

Brněnské nálezy jsou poměrně uniformní. Jsou většinou z Cu-slitiny, vyrobeny z drátu kruhového průřezu (průměr do 1 mm). Hlavička bývá utvořena ze dvou závitů dalšího drátku. Některé (např. A055/2001-214/31, A0572003-7895) byly vytvořeny jinou technikou (mají kulovitou hlavičku – průměr 2 mm). Délka špendlíků se pohybuje od 27 do 30 mm. Dále nebudou nálezy jednotlivě popisovány, pokud se nebudou výrazně odlišovat od standardu.

Akce č. A30/97 – 810 (bez inv. č.; nedohledáno): 5 špendlíků z Cu-slitiny. Zaznamenány pouze v terénním formuláři. Nalezeny při lebce nebožtíka.

Akce č. A055/2001 – 214 (inv. č. 31; uloženo ArchB): 1 ks. Součástí hřbitovní vrstvy.

Obr. 143: Knoflíky (A057/2003-8805; foto ArchB).

818 (inv. č. 1; uloženo ArchB): 1 ks. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

833 (inv. č. 3; uloženo ArchB): 3 ks. Nalezeny po levé straně lebky nebožtíka.

835 (inv. č. 8; nedohledáno): 5 ks. Nalezeny pod levou lopatkou nebožtíka.

840 (inv. č. 6; nedohledáno): 4 ks. Nalezeny pod lebkou nebožtíka.

2836 (inv. č. 1; uloženo ArchB): 1 fragment. Nalezen na pravé části pánve.

Akce č. A057/2003 – 841 (bez inv. č.; nedohledáno): 1 ks. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

843 (bez inv. č.; nedohledáno): 1 ks. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1197 (inv. č. 4; nedohledáno): 1 kus. Nalezen v koncentraci lidských kostí nad pohřbem s. j. 882.

1375 (inv. č. 31; nedohledáno): 5 ks? Součástí (druhotného) zásypu hrobky při jižní stěně kostela.

1824 (inv. č. 1; nedohledáno): 4 ks. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1846 (inv. č. 1; nedohledáno): 4 ks. Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

5833 (inv. č. 1337/1; nedohledáno): 1 ks. Nalezen na pravé části hrudníku nebožtíka s. j. 5833.

7895 (bez inv. č.; uloženo ArchB): 1 ks. Nalezen zřejmě na hrudi nebožtíka.

8872 (inv. č. 1; nedohledáno): 4 ks. Nalezen u hlavy nebožtíka.

Špendlíky jsou v nálezech pocházejících z novověkých hřbitovů zastoupeny poměrně hojně. Na běžném oděvu zřejmě nesloužily jako primární spínadlo, tak tomu není ani v dnešní době a funkce vlastního předmětu tomu ani neodpovídá. Využívány jsou většinou jen k přichycení jistých „přídavků“ (často jen dočasněmu). Tak tomu zřejmě bylo i v minulosti. ³²⁶⁾ V případě pohřební výbavy však jako primární spínadlo mohly sloužit. Nemuselo jít o funkční, ale pouze „pohledovou“ záležitost. V případě pohřbu nemusely špendlíky sloužit pouze k úpravě oděvu nebožtíka, mohly se podílet na přichycení dalších předmětů. Užívány byly rovněž při úpravě vybavení rakve. Často se v pohřební výbavě setkávají se sponkami očko-háček.

³²⁴⁾ Viz např. KRÁLÍKOVÁ 2007b, 61, 64.

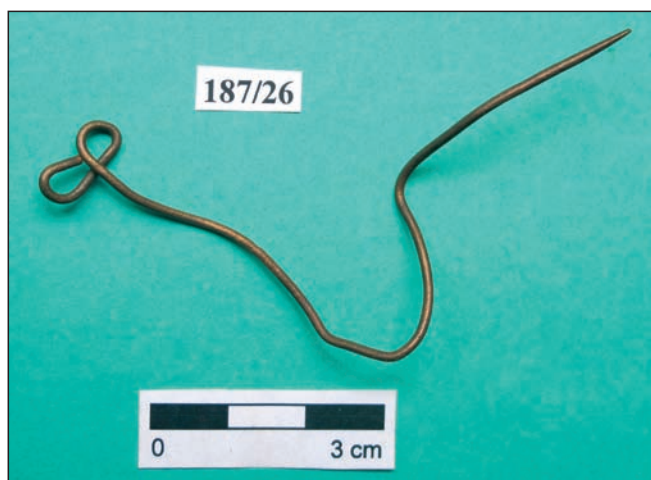
³²⁵⁾ „Nález“ A057/2003-7897 nelze brát za dostatečně prokazatelný.

³²⁶⁾ Špendlíkům z archeologických nálezů není u nás věnována soustavná pozornost; naposledy OMEĽKA-ŘEBOUNOVÁ-ŠLANCAROVÁ 2011.

Na svatojakubském hřbitově byly špendlíky zaznamenány u 13 pohřbů. Nacházely se ve výbavě dospělých i dětí (včetně stáří 1–2 let). Ze 6 antropologicky určených dospělých jedinců se v 5 případech jednalo o ženy. Špendlíky byly většinou nalézány v oblasti hrudníku a hlavy nebožtíka (zde zřejmě jako součást textilních pokrývek hlavy – čepců). Jimi vybavené pohřby lze spojovat s třetí stavební fází kostela (horizont C).

Jehlice

Akce č. A055/2001 – 187 (inv.č 26; uloženo ArchB): Jehlice či spíše jen jednoduché spínadlo z Cu-slitiny (**Obr. 144**). Vyrobena z drátu kruhového průřezu (průměr 1,3 mm) o délce cca 110 mm. Jeden konec zahrocen, druhý „osmičkovitě“ svinut do jednoduché hlavice. Součástí hřbitovní vrstvy nad pohřby s. j. 820–823, které lze spojovat s třetí stavební fází kostela (horizont C).

Obr. 144: Jehlice (A055/2001-187/26; foto ArchB).

Z popisu je patrné, že se jedná spíše o předmět s primární funkcí spínadla. Nejde o předmět s ozdobnou funkcí. Zřejmě ho ani nelze spojovat s jehlicemi, které sloužily k uchycení čelenek do vlasů nebo jako ozdoby vlasů. Jejich nálezy jsou známy z některých novověkých hřbitovů. ³²⁷⁾

Čepce–čelenky

Akce č. A055/2001 1851 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Na lebce (zelená od Cu-slitiny) byly nalezeny 3 fragmenty zdobené textilní pásky. Šířka pásky činí 14 mm, dochovaná délka cca 280 mm. Okraje látky jsou založeny do rubu. Lícni strana je zdobena výšivkou z dracounových nití. Opakujícím se motivem je dvojité spirála. V jednom případě je mezi dvěma spirálami zachován výzdobný motiv růžicového charakteru, jehož součástí jsou drobné bílé perličky (viz **Obr. 145**).

Obr. 145: Zdobená textilní pásky (A055/2001-1851; foto ArchB).

3812 (bez inv. č.; uloženo ArchB): „Pásek“ z Cu-slitiny kolem lebky nebožtíka (viz **Obr. 146**). Vyrobena z plechu (síla 0,5 mm, šířka 5 mm). Zřejmě se jednalo o vyztužení textilního čepce nebo čelenky.

Akce č. A057/2003 – 10821: Zaznamenán jen zelený pruh kolem lebky (výsledek působení Cu-slitiny).

Z předeslaných popisů předmětů a jejich nálezových okolností je jasně patrné, proč byla kategorie „zdvojená“. Není možné se zcela jasně vyjádřit, zda se jednalo o pozůstatky textilního čepce nebo čelenky. O čelenku se zřejmě jedná v případě pohřbu A055/2001-1851. ³²⁸⁾

Čelenky bývaly honosným doplňkem ženského oděvu. Jejich podkladem byl pásek z látky, kůže nebo plsti. Vyztužen mohl být kovovým či dřevěným prvkem. Na pásku bylo našito množství korálků různých velikostí a rozličných materiálů (např. ze skla, kosti nebo pastózní hmoty). Čelenky jsou známy především z oblasti karpatské kotliny. V Maďarsku jsou považovány za typickou součást tamějšího oděvu ze

³²⁷⁾ Srovnej KRÁLÍKOVÁ 2007b, 145, obr. 155.

³²⁸⁾ Dobře zachovaná čelenka je součástí nálezového souboru, získaného při vyklizení kosterních ostatků uložených v krytě pod kostelem sv. Jakuba (akce č. A032/2011). Jde o zdobenou pásku, kterou tvoří 485 mm dlouhý a 17 mm široký pruh po útku střiženého hedvábného sametu. Okraje sametu jsou založeny do rubu a po celé délce zapraveny pruhem hedvábného plátna. Lícni strana je v délce 435 mm rozdělena na 31 čtvercových polí, která jsou zdobena centrálně našitými aplikacemi z dracounů, jemných drátěných spirálek, drobných perliček našitých jako korálky a granátů červeno-fialové barvy s routovým výbrusem. Povrch pásky je plastický. Kovové spirálky a lamely dracounů jsou zlacené stříbro, na dvou místech byl identifikován mosazný drát. Duše dracounu stejně jako šicí nit je hedvábná. Celková délka pásky přibližně odpovídá obvodu hlavy malého dítěte. Není však vyloučeno, že byly její konce nadstaveny např. přivázanou šňůrkou. Vlas sametu je na obou koncích čelenky odřen, což nasvědčuje tomu, že byla používána (publikován ŠULCOVÁ–ZŮBEK 2012).

Obr. 146: Pohřeb (A055/2001-3812) s patrným „páskem“ z Cu-slitiny kolem lebky (foto ArchB).

16.–17. století. ³²⁹⁾ Bývají rovněž součástí náleзовých souborů ze zkoumaných novověkých hřbitovů. ³³⁰⁾ Na Moravě byly publikovány ze hřbitova u kostela sv. Hypolita ve Znojmě-Hradišti. ³³¹⁾ Nalezeny byly na lebkách žen, dětí i mužů. Je však otázkou, zda by se v některých případech nemohlo jednat spíše o pozůstatky pokrývek hlavy. Pohřební čepce známe především z pohřbů v kostelech a kryptách, ³³²⁾ ale hlášeny jsou také z výzkumů městských hřbitovů. ³³³⁾ S čepci velice pravděpodobně mohou souviset také nálezy špendlíků v okolí nebo na lebce některých pohřbů (viz výše).

Dva z pohřbů, u nichž předpokládáme přítomnost čelenky nebo čepce, byly antropologicky určeny. V případě A055/2001-1851 jde o ženu ve věku 15–18 let, pohřeb A057/2003-10821 byl přisouzen pravděpodobně ženě ve věku 20–40 let. Lze je spojovat s třetí stavební fází kostela (horizont C).

Přezky

Akce č. A30/97 – 809 (inv. č. 1187/2; nedohledáno): Přezka z Cu-slitiny (Obr. 149). Kruhový rámeček (průměr 34 mm, oválný průřez 5 × 3 mm) a trn (z tyčinky obdélného průřezu). Nalezena na hlavici levého femuru nebožtíka. ³³⁴⁾

809 (inv. č. 1187/3; nedohledáno): Přezka z Cu-slitiny (Obr. 149). Kruhový rámeček (průměr 37 mm, kruhový průřez o průměru 2,5 mm) a trn (z tyčinky obdélného průřezu). Nalezena na dolní části pravé pánve nebožtíka. ³³⁵⁾

844 (inv. č. 1259/7; nedohledáno): Dva kroužky z Cu-slitiny (v inventáři pouze jeden) – průměr 37 a 44 mm. Jeden nalezen pod křížovou kostí, druhý vně pravé pánevní kosti nebožtíka. Zřejmě jde o rámečky přezek. ³³⁶⁾

Obr. 147: Získané přezky z Cu-slitiny (akce č. A057/2003; foto ArchB).

1265 (inv. č. 2; nedohledáno): Vedeno pouze v inventáři jako železná „přezka“ (blíže nepopsáno). Součástí zásypu pohřbu s. j. 850.

Akce č. A057/2003 – 805 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Nalezena při vnitřní straně pravého kyčelního kloubu nebožtíka (Obr. 150).

³²⁹⁾ HORVÁTH 1970, 168.

³³⁰⁾ Např. Košice-Krásna (POLLA 1986, 197), Kralovice (STRÁNÍK 2008), Kremnice (HOŠŠO 1989), Praha (BERANOVÁ 1989; DOBISÍKOVÁ et al. 1997, 180), Smolenice (DUŠKOVÁ 1980, 439), Stará Halič (VALLAŠEK 1967, 400). K problematice také PETRYČKA 2003.

³³¹⁾ DOSTÁL 1968, 63.

³³²⁾ Jde o lepší podmínky pro jejich dochování. K některým nálezům např. KRÁLÍKOVÁ 2007b, 58–59. Několik fragmentů bylo získáno také při vyklížení kostnice v kryptě pod kostelem sv. Jakuba v Brně a následným výzkumem hromadného hrobu s. s. j. 012, který byl zahlouben do její podlahy (akce č. A032/2011). Pokrývkami hlavy byly vybaveny také některé z pohřbů v rakvích, které byly do krypty uloženy v 18. století (akce č. A078/2011).

³³³⁾ U nás např. ze hřbitova u kostela sv. Mikuláše v Českých Budějovicích (BLAŽKOVÁ-DUBSKÁ 2005, 204).

³³⁴⁾ Publikováno ZŮBEK 2002, Obr. 4/1.

³³⁵⁾ Publikováno ZŮBEK 2002, Obr. 4/2.

³³⁶⁾ Publikováno ZŮBEK 2002, Obr. 4/3, 5.

805 (inv. č. 2; uloženo ArchB; **Obr. 147**): Přezka z Cu-slitiny. Kruhový rámeček (průměr 44 mm, zploštělý průřez 6 × 4,5 mm) a trn (zploštělá vnitřní strana, vnější ploška při očku zdobena rýžkami). Nalezena při vnitřní straně levého femuru (přibližně u středu) nebožtíka (**Obr. 150**).

1125 (inv. č. 6; nedohledáno): Přezka z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí zásypu pohřbu s. j. 828.

1292 (inv. č. 9; nedohledáno): V inventáři uvedeny dvě železné přezky (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 1?; uloženo MuMB): Kruhový rámeček (průměr 39 mm) přezky z Cu-slitiny. Kruhový průřez o průměru 5 mm. Trn se nedochoval, je však patrné místo jeho nasazení, síla rámečku je zde zmenšena na 3,5 mm. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 11; uloženo MuMB; **Obr. 147**): Tři kroužky z Cu-slitiny. Trn není dochován, ani výraznější stopy po jeho nasazení. Nemuselo by se jednat o rámečky přezek. 1: průměr 41 mm, průřez kruhový až oválný (5–6 mm); 2: průměr 37–37,5 mm, průřez přibližně oválný (6–7 × 2,7–3,8 mm), pravděpodobně měl výrobní polotovary kruhový průřez, poté byl „zploštěn“; 3: průměr 36,5 mm, průřez přibližně oválný (5–6 × 2,8–3 mm). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 56; nedohledáno): V inventáři uvedena přezka z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 63; nedohledáno): V inventáři uvedena přezka a zlomek přezky z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 77; nedohledáno): V inventáři uvedena kruhová přezka z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 78; nedohledáno): V inventáři uvedena kruhová přezka z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 82; nedohledáno): V inventáři uveden zlomek (polovina) přezky z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1340 (inv. č. 2; nedohledáno): Zlomky železné přezky s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Nalezeny v zásypu pohřbu s. j. 5847.

1897 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 147**): Přezka z Cu-slitiny. Kruhový rámeček (průměr 35 mm, zploštělý průřez 5,5 × 3 mm) a trn (z tyčinky obdélného průřezu s výrazným očkem tvořícím ovál 13 × 10,5 mm). Nalezena v oblasti pánve nebožtíka.

2828 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná přezka (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

2828 (inv. č. 2; nedohledáno): Železná přezka (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

2830 (inv. č. 1; nedohledáno): Kruhová přezka z Cu-slitiny s trnem. Nalezena vně pravé kyčle nebožtíka.

2851 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná přezka (blíže nepopsáno). Nálezové okolnosti blíže neurčeny, možná jen součást zásypu.

2862 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 147**): Přezka s kruhovým rámečkem z Cu-slitiny a železným trnem. Průměr rámečku 34 mm, průřez zploštělý (5 × 3 mm); trn zploštělý (5 × 3 mm). Nalezena na pravé části pánve nebožtíka.

2895 (bez inv. č.; nedohledáno): Železná přezka s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Nalezena mezi dolními partiemi stehén.

2896 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná přezka s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Nalezena na břiše nebožtíka.

3850 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 147**): Kruhový rámeček (průměr 39 mm, kruhový průřez – 5,5 mm) přezky z Cu-slitiny. Po trnu pouze stopy (možná byl železný?). Nalezena vně levého kyčelního kloubu nebožtíka.

4847 (inv. č. 1321/1; nedohledáno): Dvě železné přezky s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Jedna nalezena na horní části levé, druhá při dolní části pravé pánve nebožtíka (**Obr. 151**).

5840 (bez inv. č.; nedohledáno): Dva železné kroužky (blíže nepopsáno). Nalezeny při stydkých kostech nebožtíka.

5847 (inv. č. 1340/1; nedohledáno): Železná přezka s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Nalezena vně pravé pánve nebožtíka. Další v zásypu viz s. j. 1340.

7821 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná přezka (blíže nepopsáno). Nalezena na břiše nebožtíka.

9815 (inv. č. 1; nedohledáno): Dvě železné přezky s kruhovým rámečkem (blíže nepopsáno). Jedna nalezena při hrotu křížové kosti, druhá vně pravé kyčle nebožtíka.

9831 (inv. č. 1; nedohledáno): Přezka z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

9877 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 40 mm). Nalezena pod pravou částí pánve nebožtíka.

9887 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 47 mm). Nalezena pod pravou částí pánve nebožtíka.

9893 (inv. č. 1; nedohledáno): Železná kruhová přezka (blíže nepopsáno). Nalezena na levé pánvi nebožtíka.

9893 (inv. č. 2; nedohledáno): Železná kruhová přezka (blíže nepopsáno). Nalezena na levé pánvi nebožtíka.

Akce č. A086/2007 – 5800 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Přezka z Cu-slitiny. Součástí osobní výbavy pohřbu. Zřejmě v pánevní oblasti nebožtíka.

5835 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Přezka s kruhovým rámečkem z Cu-slitiny. Nalezena na levé pánvi nebožtíka.

6811 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná přezka s kruhovým rámečkem. Nalezena v pánvi nebožtíka.

6811 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Železná přezka s kruhovým rámečkem. Nalezena pod pravou kyčlí nebožtíka.

Akce č. A032/2011 – 163 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Zlomek tyčinkovitého předmětu z Cu-slitiny. Dosud nekonzervováno. Mohlo by se jednat o trn přezky. Nalezen v hrobovém zásypu pohřbu s. j. 899.

168 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Přezka z Cu-slitiny (zachován rámeček i trn). Kruhový rámeček. Dosud nekonzervována (průměr cca 40 mm, síla 5 mm). Součástí výbavy pohřbu, který již nebyl takřka dochován.

168 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Zlomek kroužku z Cu-slitiny, snad přezky (síla cca 5 mm). Dosud nekonzervováno. Součástí výbavy pohřbu, který již nebyl takřka dochován.

865 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železný kruhový předmět (přezka?). Dosud nekonzervován. Nalezen při levém kyčelním kloubu nebožtíka.

865 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Kruhová přezka z Cu-slitiny (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr 40 mm, síla 5 mm). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

892 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Zlomek kroužku z Cu-slitiny, snad přezky (síla 6,5 mm). Dosud nekonzervováno. Nalezeno v oblasti břicha nebožtíka.

1800 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (54 × 44 mm). Rámeček oválný či ve tvaru písmene D. Nalezena v oblasti pánve nebožtíka.

1822 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 45 mm). Nalezena na levém předloktí nebožtíka (**Obr. 148**).

1842 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 45 mm). Nalezena mezi pánví a levým kyčelním kloubem nebožtíka.

1842 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 45 mm). Nalezena mezi pánví a pravým kyčelním kloubem nebožtíka (**Obr. 148**).

1842 (inv. č. 3; uloženo ArchB): Železná kruhová přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (průměr cca 45 mm). Nalezena na křížové kosti (**Obr. 148**).

1852 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná přezka (zachován rámeček i trn). Dosud nekonzervována (42 × 30 mm). Zřejmě oválný rámeček (možná profilovaný). Součástí výbavy nebožtíka. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Obr. 148: Pohřeb (A032/2011-1842) vybavený přezkami (foto ArchB).

Obr. 149: Pohřeb (A30/97-809) vybavený přezkami (foto ArchB).

Obr. 150: Pohřeb (A057/2003-805) vybavený přezkami (foto ArchB).

Obr. 151: Pohřeb (A057/2003-4847) vybavený přezkami (foto ArchB).

3813 (bez inv. č.; nedohledáno): Železná přezka. Zaznamenána jen v terénním formuláři. V inventáři nedohledána. Nalezena při levé straně pánve nebožtíka.

3876a (bez inv. č.; nedohledáno): Přezka. Zaznamenána jen v terénním formuláři. V inventáři nedohledána. Nalezena v oblasti pánve nebožtíka.

3876b (bez inv. č.; nedohledáno): Přezka. Zaznamenána jen v terénním formuláři. V inventáři nedohledána. Nalezena v oblasti pánve nebožtíka.

4815 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železná přezka (zachován fragment rámečku a trn). Dosud nekonzervována. Zřejmě kruhový rámeček (průměr cca 40 mm). Nalezena v dolní části pánve nebožtíka.

4816 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Železný kroužek. Zřejmě jde o rámeček přezky. Dosud nekonzervováno (průměr cca 40 mm). Nalezeno v dolní části pánve nebožtíka.

4816 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Železný kroužek. Zřejmě jde o rámeček přezky. Dosud nekonzervováno (průměr cca 40 mm). Nalezeno v dolní části pánve nebožtíka.

4844 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Zlomek železného kroužku. Zřejmě jde o rámeček přezky. Dosud nekonzervováno. Nalezeno v dolní části pánve nebožtíka.

5805 (bez inv. č.; uloženo ArchB): Železná přezka. Zaznamenána jen v terénním formuláři. V inventáři nedohledána. Nalezena při levém femuru nebožtíka.

Zastoupení přezek v archeologickém materiálu středověku a novověku není ojedinělé. Věnována je jim proto také nemalá pozornost v odborné literatuře.³³⁷⁾ Přezky bývají součástí rozmanitých nálezových situací. Poměrně často jsou zastoupeny také v hrobovém inventáři. Jakožto pomůcka k zapnutí opasku či řemene se přezka stává jeho součástí hlavně prostřednictvím oděvu či „výstroje“ zemřelého.³³⁸⁾ V mladším období mohou být přezkami vybaveny také boty, zde mají v některých případech jen dekorativní funkci.

Na svatojakubském hřbitově bylo při archeologických výzkumech dokumentováno 61 přezek či jejich fragmentů. Kromě toho bylo získáno ještě 5 kroužků a jeden předmět, který lze snad považovat za trn přezky. Není vyloučeno, že i v případě oněch 5 kroužků mohlo jít o rámečky přezek. A naopak je možné, že i některé případy, zahrnuté do kolekce přezek,

³³⁷⁾ Stále „klasickými“ pracemi zůstávají FINGERLIN 1971 a pro starší období např. HEINDEL 1990. Dílčí statě jsou často věnovány významu některých specifických kategorií těchto předmětů (u nás např. CHARVÁT 1994; MĚŘÍNSKÝ 1991). Rozsáhlý katalog londýnských nálezů s doprovodnými analýzami přinesla práce EGAN–PRITCHARD et al. 2002. Především pro německé země lze nejnověji využít studii KRABATH 2001. Nálezy středověkých přezek z Brna do roku 1997 shrnula práce ZŮBEK 2002. Od té doby se však nálezový soubor poměrně rozšířil. Velkou měrou k tomu přispěly právě nové výzkumy na hřbitově u sv. Jakuba. Na Moravě byly dále zpracovány např. archeologické nálezy přezek z Jihlavy (MACHÁŇOVÁ 2009, 160–166). Přezky jako součást mužského opasku byly zahrnuty do práce MAZÁČOVÁ 2012.

³³⁸⁾ V poslední době upozornil J. Unger na skutečnost, že nálezy dvou přezek s kruhovým rámečkem po obou bocích zemřelého je možné s největší pravděpodobností spojovat s nohavice-mi, které se oblékaly přes spodky a prostřednictvím řemínků s přezkami byly upevňovány k opasku. Nepřítomnost přezky vlastního opasku vysvětluje tím, že mohl být textilní a kolem pasu se jen uvazoval. Takové nálezy okolnosti přezek by mohly sloužit jako indikátor mužského pohlaví pohřbeného jedince (UNGER 2011b, 676, 678).

byly jen „pouhými“ kroužky. ³³⁹⁾ Kroužky jako samostatná kategorie nálezů nejsou výjimkou. Jejich interpretace může být rozličná. ³⁴⁰⁾

Jaké informace jsou vázány na získaný soubor přezek? Většina v počtu 49 kusů byla v době nálezů stále součástí pohřební výbavy, 12 přezek bylo uloženo druhotně v rámci hrobových zásypů. Nejčastěji se přezky nacházely v prostoru pánve a kolem kyčlí (34 exemplářů). U 8 přezek nebyla poloha v dokumentaci blíže určena. V 7 případech bylo zaznamenáno jiné umístění: 1× při vnitřní straně (přibližně v polovině) levého femuru, 1× při levém femuru (blíže neurčeno), 1× mezi dolními partiemi femurů, 1× na levém předloktí, 3× na břiše. U některých z těchto případů mohlo dojít k vychýlení z původní polohy (dva zřejmě v rakvích). Není vyloučeno, že jde o výbavu jen zdánlivou a ve skutečnosti se jedná o náhodnou příměs zásypu.

Čtyřicet přezek mělo kruhový rámeček. Průměr se pohyboval okolo 40 mm. V 19 případech nebyl tvar popsán. Dvě dosud nekonzervované železné přezky měly rámeček spíše oválný. Ze železa bylo vyrobeno 37 přezek, z Cu-slitin 22. U dvou kusů byla zaznamenána kombinace materiálu; trn byl železný a rámeček z Cu-slitiny.

Přezky byly součástí výbavy takřka výhradně pohřbů dospělých jedinců. Výjimkou byl pouze jedinec ve věku 15–20 let s přezkou na pravé pánvi. U antropologicky určených jedinců bylo přezkami vybaveno 13 mužů a 4 ženy. U 12 pohřbů byla zjištěna dvojice přezek (v pánevní oblasti). V určených případech se vždy zatím jednalo o muže. Jeden pohřeb byl dokonce vybaven 3 přezkami. ³⁴¹⁾ Většinou se jednalo o železné přezky, pouze u jednoho silně narušeného pohřbu šlo o výrobky z Cu-slitiny. Ve dvou případech byla zaznamenána kombinace železné přezky a přezky z Cu-slitiny.

Drtivou většinu pohřbů s přezkami se nepodařilo začlenit do úžeji vymezených časových horizontů. Přezky se jako typ předmětu mohou vyskytovat během středověku i novověku. Na svatojakubském hřbitově se však pravděpodobně u většiny zaznamenaných případů kruhových přezek (především

nálezy z oblasti pánve) jedná o středověkou záležitost. Žádný z pohřbů jednoznačně datovaných do horizontu C nebyl přezkami vybaven. ³⁴²⁾

V.2 Šperky

Prsteny

Akce č. A055/2001 – 845 (inv. č.; nedohledáno): Prstýnek z Cu-slitiny. Jedná se o exemplář A nebo B (viz níže). Nalezen na levé ruce nebožtíka.

1887 (bez inv. č.; nedohledáno): Prstýnek z Cu-slitiny. Jedná se o exemplář A nebo B (viz níže). Nalezen na ruce nebožtíka.

Bez označení (bez inv. č.; nedohledáno): Zlatý kruhový prstýnek s tyčinkovou obručí a očkem (průměr 18–20 mm, výška 1,5 mm). Očko je tvarované do vysokého komolého jehlanu na čtvercové základně. Základna očka je zdobena krátkými rytými čarami a v místě napojení očka na obruč je patrná další rytá výzdoba, která je však poněkud setřená. Do očka je vsazeno zelené sklo čtvercového tvaru (viz Obr. 152). ³⁴³⁾ Nalezen na článku prstu, který byl součástí hrobových zásypů v sondě D5 při severní stěně kostela.

Obr. 152: Zlatý prstýnek (akce č. A055/2001; bez označení; foto ArchB).

³³⁹⁾ Ne všechny případy se podařilo dohledat a ověřit informaci z inventáře či terénních formulářů. Jiné nebyly dosud konzervovány, proto situace (především u železných forem) nebyla zcela jednoznačná.

³⁴⁰⁾ K tomu např. ZŮBEK 2002, 143–144. Kroužky jako samostatná skupina předmětů byla striktně rozlišována na materiálu ze středověkého hřbitova v Krásně. Nálezy z oblasti pánve koster zde byly interpretovány jako součásti úzkých pásů z jemného a pevného plátna, které nosili muži i ženy. Pás měl být přivázaný k jedné části kruhu a po obtočení okolo dřívku se provlékal přes protilehlou část kruhu (KRUPICA 1978, 293).

³⁴¹⁾ Koresponduje to s hypotézou, že se podílely na upevnění mužské části oblečení – nohavic k opasku (viz poznámka 338). Jedinec se třemi přezkami by navíc „řešil“ problém s absencí přezky vlastní opasku. Antropologicky však nebyl dosud určen.

³⁴²⁾ Nebyl zaznamenán společný výskyt se záponkami typu očko-háček.

³⁴³⁾ Publikováno v ŠLANCAROVÁ 2006, 60, 64, 557, obr. 2. Podle autorky se svým pokročilejším tvarem hlásí do období 16.–17. století.

Exemplář A (**Obr. 153**): Jemný kruhový prsten s tyčinkovou obručí vyrobený zřejmě z Cu-slitiny (průměr 17 mm). Obroučka je po obvodu zdobena třemi nestejně velkými válečky, které nesou příčné obvodové rýhy. ³⁴⁴⁾ Náleží k s. j. 845 nebo 1887.

Exemplář B (**Obr. 154**): Jednoduchý kruhový prsten s tyčinkovou obručí vyrobený zřejmě z Cu-slitiny (průměr 18 mm, výška 1,5 mm). Obdélný štítek je vytvořen zesílením obruče (šířka 5 mm), jsou na něm patrné neurčitelné zbytky ryté výzdoby. ³⁴⁵⁾ Náleží k s. j. 845 nebo 1887.

Akce č. A057/2003 – 857 (inv. č. 1; nedohledáno): Prstýnek z Cu-slitiny. Sestával ze čtyř kroužků (blíže nepopsáno). Nalezen na prsteníčku levé ruky nebožtíka.

Řetízky

Akce č. A30/97 – 810 (bez inv. č.; nedohledáno): Zaznamenáno pouze v terénním formuláři. „Stopy řetízku“ z Cu-slitiny na krčních obratlích.

Akce č. A057/2003 – 1173 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 155**): Řetízek z Cu-slitiny. Zachován segment v délce 240 mm. Sestaven z kruhových (průměr 4,5 mm) dílců, utvořených čtyřnásobným svinutím drátku (síla 0,6 mm). Součástí hřbitovní vrstvy v úrovni a okolí pohřbů s. j. 862, 869–873.

Šperky a různé ozdoby se vyskytují především v pohřební výbavě panovníků, šlechty či jiných významných představitelů, u nichž zdůrazňovaly moc, postavení, majetnost, popř. zásluhy. Často se jednalo o velmi nákladné exempláře z drahých kovů a vzácných kamenů. ³⁴⁶⁾ Ve výbavě městského a venkovského obyvatelstva se vyskytují většinou méně nákladné varianty. Nejfrekventovanějším nálezem jsou zřejmě prsteny.

Prsteny jako součást hmotné kultury provázejí člověka po celé období jeho historického vývoje. Věnována je jim proto také nemalá pozornost v odborné literatuře. ³⁴⁷⁾ Stejně jako dnes byly i v minulosti prsteny nošeny příslušníky všech vrstev. Byly důležitým poukazem na stav a bohatství majitele, jemuž sloužily jako ozdoba, k pečetění listin a dopisů,

Obr. 153: Exemplář A (foto ArchB).

Obr. 154: Exemplář B (foto ArchB).

Obr. 155: Řetízek A057/2003-1173/1.

k vyjádření náboženské horlivosti nebo smutku, na znamení lásky, jako symbol zasnoubení a svatby. Prsteny osázené drahými kameny byly užívány také k odhánění zlých událostí a nemocí. ³⁴⁸⁾ Jako archeologický artefakt se vyskytují v rozličných nálezových situacích. Brněnské nálezy pocházejí například ze sídlištních vrstev, výplní výrobního zařízení či odpadní jímky. Jsou také součástí pohřební výbavy. ³⁴⁹⁾ Jako hrobový inventář se vyskytují nejen v městském, ale také venkovském prostředí. ³⁵⁰⁾ Specifickým případem jsou v novověku prsteny opatřené náboženskými motivy, které lze zařadit spíše mezi devocionálie, nežli mezi šperky. ³⁵¹⁾ Ze svatojakubského hřbitova pocházejí čtyři prsteny. ³⁵²⁾ Tři byly přímou součástí výbavy exkavovaných pohřbů

³⁴⁴⁾ Publikováno v ŠLANCAROVÁ 2006, 60, 63, 558, obr. 3.

³⁴⁵⁾ Publikováno v ŠLANCAROVÁ 2006, 60, 63, 558, obr. 4.

³⁴⁶⁾ Např. KRÁL 2002; 2004; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 31, 141; UNGER 2006a, 78–103.

³⁴⁷⁾ Např. BATTKE 1953; FALK 1969; OMAN 1974; SCARISBRICK 2004; 2007; WARD et al. 1987.

³⁴⁸⁾ ŠLANCAROVÁ 2006, 57.

³⁴⁹⁾ Soubor středověkých (13.–15. století) prstenů z archeologických výzkumů v Brně shrnula práce ŠLANCAROVÁ 2006. Navázala na ni studie o středověkých prstenech z jižní Moravy (ŠLANCAROVÁ 2009).

³⁵⁰⁾ Břeclav (KLANICOVÁ–PEŠKA 1996, 74), Košice-Krásna (POLLA 1986, 198), Koválov u Žabčic (MĚŘÍNSKÝ–UNGER 1987, 11), Kremnice (HOŠŠO 1989, 276), Narvice u Pohořelic (UNGER et al. 1980, 51), Ostrava (ŠIKULOVÁ 1968, 103), Znojmo-Hradiště (DOSTÁL 1968, 63).

³⁵¹⁾ OMELKA–ŘEBOUNOVÁ–ŠLANCAROVÁ 2009a, 595–596.

³⁵²⁾ Jde o výrazný nepoměr např. ve srovnání s kolekcí 50 prstenů získaných při archeologickém výzkumu novověkého hřbitova při kostele sv. Jana v Oboře v Praze na Malé Straně (vyzvednuto 906 pohřbů; OMELKA–ŠLANCAROVÁ 2007).

(2 z horizontu C, pohřeb A057/2003-857 nebyl blíže datován). Jeden prsten se nacházel v druhotné poloze, ale stále na prstním článku. Výraznější doklady ostatních šperků chybí. Nalezen byl pouze fragment řetízku, který však byl součástí hřbitovní vrstvy. V případě pohřbu A30/97-810 není identifikace popsaného předmětu jako řetízku prokazatelná.

V.3 Zbraně a výstroj

Akce č. A057/2003 – 843 (bez inv. č.; nedohledáno; **Obr. 156**): Železný kord s jednoduchou záštitou ve tvaru S bez ochranného oblouku kryjícího prsty s vpřed vybíhajícími oblouky nesoucími na vnější straně srdcovitou neuzavřenou záštitnou objímku s ochrannou výplní a na straně vnitřní ochranný oblouček mírně skloněný k rukojeti; celková délka 1180 mm, celková délka záštity 210 mm, šířka čepele 28 mm, délka rukojeti 85 mm, délka hlavice 65 mm, průměr hlavice 40 mm. ³⁵³⁾ Hlavice, záštita a koš postříbřeny, rukojeť omotána měděným tordovaným drátkem. Původně uložen v pochvě z bukového dřeva, opatřené v dolní části měděným kováním, na povrchu snad potažena kůží, uvnitř opatřena textilem. ³⁵⁴⁾ Kord byl uložen na těle nebožtíka, rukojeť na levé části hrudi, čepel směřovala k pravému lýtku.

Popsaný kord je jediným zástupcem představené kategorie pohřební výbavy nalezeným na svatojakubském hřbitově. K obdobnému nálezu doposud nedošlo na žádné ze zkoumaných brněnských nekrolí. Pohřeb vybavený kordem mi není z českých zemí znám. Hroby na vrcholně středověkých a novověkých hřbitovech s nálezy zbraní či výstroje jsou vzácností obecně. Obvyklejší jsou u pohřbů v kostelech a hrobkách, kdy se však vždy jedná o sociálně vysoko postavené jedince. Ojedinelé pohřby na běžných hřbitovech lze přisuzovat osobám spojeným s vojenským řemeslem.

V našem případě se jedná o šlechtický kord (lze ho označit i jako rapír) typický pro období kolem roku 1600. Nejde o zbraň vysloveně jezdeckou, protože ochranný koš je velice jednoduchý a čepel poměrně úzká. Původ vzniku lze těžko zjistit, protože kordy tohoto typu jsou rozšířeny na celém území Evropy. Tento kord je typickým doplňkem tzv. španělské módy, která byla oblíbena i v českých zemích, zejména v období panování císaře Rudolfa II. a jeho nástupců. ³⁵⁵⁾ Analýzou materiálu bylo zjištěno, že kord byl výrobkem špatné kvality, ³⁵⁶⁾ což ve spojitosti s ozdobnými prvky vedlo k závěru, že se zřejmě jednalo o zbraň reprezentativního charakteru. Lákavá je hypotéza přisoudit pohřeb některému hodnostně výše postavenému obránci města Brna při švédském obléhání během třicetileté války. Jednoznačně potvrdit ji však nelze. Podle antropologického určení se jednalo o muže ve věku 20–40 let.

„Španělský“ kord obdobného charakteru byl nalezen v hrobě ze 16. století na hřbitově v maďarském Györu. Ležel vedle skeletu pohřbeného, který mohl patřit příslušníku jihoslovanské husarské jednotky. ³⁵⁷⁾

³⁵³⁾ Podrobnější popis obsahuje zpráva Radima Dufka, která je součástí nálezu zprávy MERTA–SEDLÁČKOVÁ–ZŮBEK 2005. Jeho průzkum byl však proveden na neočištěném a nezkonzervovaném torzu zbraně pouze vizuální prohlídkou.

³⁵⁴⁾ Jde o výsledky analýz provedených během konzervace (Doc. Mgr. Mária Hajnalová, PhD., Ing. Jana Mihályiová, PhD., Antonie Richterová, Ing. Alena Selucká), které jsou součástí výše jmenované nálezu zprávy. Publikováno v SELUCKÁ et al. 2004.

³⁵⁵⁾ Závěry R. Dufka.

³⁵⁶⁾ Provedl doc. Ing. Vladimír Ustohal, CSc. – jeho analýza opět součástí nálezu zprávy.

³⁵⁷⁾ MITHAY 1985, 197–198.

Obr. 156: Pohřeb s kordem (A057/2003-843). Pohled od jihu (foto ArchB).

V.4 Předměty osobní zbožnosti

Růžence

Akce č. A055/2001 – 831 (nedohledáno): Fragments růžence. Zřejmě sestával převážně z organických materiálů, které se nedochovaly. Zachován pouze jeden kostěný korálek (inv. č. 2) vyrobený z přibližně kulovitěho polotovaru (průměr 10 mm), zploštělý v plochách kolmých na osu provrtu (výška 10 mm, průměr 2,7 mm), hladký, nezdobený povrch. Jako přívěsky růžence sloužily 2 medailonky z Cu-slitiny: (inv. č. 3) – podle inventáře „hlava ženy“, (inv. č. 4) – podle inventáře „Maria s Jezulátkem“. Jmenované součásti nalezeny v oblasti překřížení rukou nebožtíka. Zápěstí byla zelená od Cu-slitiny.

835 (nedohledáno): Zřejmě se mohlo jednat o relikv růžence. V inventáři je zaznamenán křížek z Cu-slitiny? (inv. č. 4) a 6 skleněných korálek (inv. č. 6). Blíže nejsou popsány. Jeden z korálek nalezen při pravé paži nebožtíka. Křížek byl vyfotografován. Jedná se o drobný závěsný křížek s trojlístým (jetelovým) ukončením břevna. Na kříži je korpus Kristova těla. Nad jeho hlavou je umístěna nápisová destička s písmeny INRI.

877 (bez inv. č.; nedohledáno): Růženec je zaznamenán pouze v terénním formuláři (jeho součástí měly být 2 medailonky a křížek) a je patrný na terénní fotografii (jsou zřetelné korálky). Dohledán byl pouze jeden z medailonků (**Obr. 166**). Vyroběn z plechu z Cu-slitiny (síla 0,6 mm). Střížek má oválný tvar (21 × 17 mm), na vrcholu je ploché

přibližně kruhové očko (průměr 5 mm), které je proraženo ve směru líc–rub (průměr otvoru 2 mm). Na líci je patrná postava se svatozářím, oděná v sutaně. Kolem ní opis, který je již částečně nečitelný. Lze ho rekonstruovat jako CRUX S P BENEDICTI. Na rubu je ve středovém poli umístěn kříž svatého Benedikta; opis mezi rameny C S P B, na vodorovném břevnu NDSMD, na svislém jsou patrná písmena CSS (ML setřena). Opis kolem kříže lze rekonstruovat jako V.R.S. N.S.M.V.S.M.Q.L.I.V.B.IHS. Růženec nalezen na pravé ruce, na levém předloktí a levé pánvi pohřbeného.

Akce č. A057/2003 – 378 (inv. č. 21; uloženo MuMB; **Obr. 157**): 19 kostěných korálek spojených prostřednictvím kovových dílců z Cu-slitiny. Dvě kategorie korálek – 1: 18 × kulovitý korálek s provrtem (průměr 7,5 mm, provrtu 2,5 mm); 2: 1 × kulovitý korálek s provrtem (průměr 10,3 mm, provrtu 2,5 mm), zdobený 3 mm širokým pásem, sestávajícím ze tří paralelně probíhajících rytých linií. Spojovací dílce vyrobeny z tenkého drátku (síla 0,9 mm), na koncích svinutého do kruhových oček (průměr do 3 mm), délka dílců protažených korálky první kategorie 12 mm, druhé 17 mm. Mezi korálky druhé a první kategorie je vložen další kovový dílec bez korálku, pouze se zesíleným středem (2 mm). Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela.

839 (inv. č. 2; uloženo MuMB; **Obr. 158**): 18 kulovitých korálek vyrobených z tmavě šedé neprůhledné sklovité? či hliněné (přepálené?) hmoty. Dvě kategorie korálek – 1: 14 × korálek o průměru 10,5 mm, provrtu 2 mm; 2: 4 × korálek o průměru 13 mm, provrtu 2,2 mm, na povrchu jednoho

Obr. 157: Části růžence (A057/2003-378/21; foto ArchB).

Obr. 158: Korálky růžence (A057/2003-839/2; foto ArchB).

korálku je dochován v místě provrtu kovový prvek z Cu-slitiny, představuje ho šesticípý rostlinný motiv (list či květ), z něho pak původně vycházelo napojení na další korálek růžence. „Zelené“ stopy po stejném prvku jsou dochovány na všech korálcích druhé kategorie. Není vyloučeno, že k němu náležel medailonek inv. č. 839/1. Určeno jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti blíže nepopsány.

844 (inv. č. 1137/2; uloženo MuMB): Fragменты růžence, který sestával z korálků a jehož součástí byl zřejmě medailonek z Cu-slitiny a sklíček (inv. č. 1137/4). Korálků zachováno 15 kusů. Vycházejí z kulovitých polotovarů (průměr cca 6 mm) zploštělých v plochách kolmých na osu provrtu. Vyrobeny z kosti. Působí dojmem, že nebyly finálně opracovány, tvar a povrch je nepravidelný a hrubý. V provrtech (průměr 2,5 mm) patrně zbytky železných drátků. Jeden z korálků není provrtán skrz. Část povrchu jednoho z korálků nese stopy (zelená barva) po styku s předmětem z Cu-slitiny. Určeno jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti blíže nepopsány.

857 (inv. č. 2 a 3; uloženo MuMB; **Obr. 159**): Relikt růžence sestávající z 12 korálků a křížku. Dvě kategorie korálků – 1: 10× korálek z Cu-slitiny z kulovitého polotovaru (průměr 4,5 mm) zploštělého v plochách kolmých na osu provrtu (výška 3 mm, průměr 2 mm); 2: 2× kulovitý hlíněný korálek světle růžové barvy (průměr 9,5 mm, provrtu 1 mm). Křížek: vyroben z kosti, tvořen obdélnými rameny (obdélný průřez 6,5 × 4 mm), délka kratšího 28 mm, dolní část delšího ramene se nedochovala, z horní části (délka 9,8 mm) vystupuje výčnělek s provrtem (průměr 1,7 mm). Výčnělek nese stopy po styku s předmětem z Cu-slitiny. Střed kratšího ramene je na lícové i rubové straně v obdélníku 22,5 × 4 mm snížen o 1 mm, zde po celé délce 7 kroužků s „dírkou“ uprostřed. Obdobně utvářeno i delší rameno, v horní části 3 kroužky. Určeno jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti blíže nepopsány.

858 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 160**): 52 kostěných korálků původně spojených prostřednictvím železných dílců. Čtyři kategorie korálků – 1: 41× kulovitý korálek s provrtem (průměr 6–7 mm, provrtu 2 mm); 2: 6× kulovitý korálek s provrtem (průměr 9,5 mm, provrtu 2 mm), zdobený 4 mm širokým pásem, sestávajícím ze tří paralelně probíhajících rytých linií; 3: 4× kulovitý korálek s provrtem (průměr 4 mm, provrtu 1 mm); 4: 1× relikv profilovaného, kuželovitého korálku („rozdělovače“) s podélným provrtem (max. průměr 7,5 mm, provrtu 3 mm, délka >14 mm), kolmo na provrt jsou ve dvou místech maximální vydatě patrné relikty po upevnění železných dílců. Určeno jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti blíže nepopsány.

Obr. 159: Části růžence (A057/2003-857/2; foto ArchB).

Obr. 160: Části růžence (A057/2003-858/1; foto ArchB).

888 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 161 a 162**): Relikt růžence sestávající z 52 kostěných korálků spojených prostřednictvím kovových dílců z Cu-slitiny. Čtyři kategorie korálků – 1: 43× kulovitý korálek s provrtem (průměr 7,5 mm, provrtu 2 mm); 2: 6× kulovitý korálek s provrtem (průměr 10 mm, provrtu 2,5 mm), zdobený 3 mm širokým pásem, sestávajícím ze tří paralelně probíhajících rytých linií; 3: 2× profilovaný, kuželovitý korálek s podélným provrtem (max. průměr 4 mm, provrtu 1,5 mm, délka 6,2 a 7,8 mm); 4: 1× profilovaný, kuželovitý korálek s podélným a příčným provrtem (max. průměr 4,5 mm, provrtu 1,9 mm, délka 18,5 mm). Spojovací dílce vyrobeny z tenkého drátku (síla 0,9 mm), na koncích svinutého do kruhových oček (průměr do 3 mm), délka dílců protažených korálky první kategorie cca 12 mm, druhé 16,5–19 mm. Mezi korálky druhé a první kategorie je vložen další kovový dílec bez korálku, pouze se zesíleným

Obr. 161: Detail růžence (A057/2003-888/1; foto ArchB).

Obr. 162: Části růžence (A057/2003-888/1; foto ArchB).

středem (2 mm). Na povrchu jednoho korálku druhé kategorie jsou dochovány v místech provrtnutí kovové prvky z Cu-slitiny, nasazené na spojovacím dílci. Jedná se o šesticípý rostlinný motiv (list či květ). „Zelené“ stopy naznačují jejich přítomnost také na ostatních korálcích této kategorie. Korálky kategorie 3 a 4 jsou sestaveny do kříže, od něho pokračuje růženec „klasicky“ korálkem kategorie 2, dále třemi korálky kategorie 1, následuje opět korálek kategorie 2, od něho se rozbíhají korálky kategorie 1 do dvou stran, aby vytvořily vlastní cyklus růžence. Je dochována jedna z jeho základních

sekvencí, mezi dvěma korálky druhé kategorie je umístěno deset korálek kategorie 1. K růženci je v inventáři přiřazeno také 21 drobných kovových dílců z Cu-slitiny. Lze je rozdělit do tří kategorií – 1: 12× kroužek (průměr cca 11,5 mm) z plochého drátku (průřez 1,3 × 1,1 mm) s vystupujícím výčnělkem (cca 4 × 3 mm), prvek zřejmě vnikl svinutím drátu do kroužku, vytažením a zakroucením obou konců, poté asi došlo ke „zploštění“; 2: 8× kroužek (průměr cca 12 mm) z plochého drátku (průřez 1,3 × 1,1 mm); 3: v podstatě jde o jedince jako u první kategorie, ale nedošlo k tak výraznému „zploštění“ (slnutí), je jasně patrné zapletení obou konců drátku. Umístění popsaných prvků v rámci růžence není zcela jasné. Součástí růžence by snad mohl být i skleněný korálek inv. č. 5. V terénním formuláři je jako součást růžence uveden rovněž křížek (v inventáři chybí). Nálezové okolnosti nebyly blíže určeny.

894 (inv. č. 1; uloženo MuMB; Obr. 163): Kovový řetízek složený z jednotlivých dílců. Dílce vyrobeny z tenkého drátku (síla 0,7 mm), na koncích svinutého do kruhových oček (průměr do 3 mm), která zajišťují propojení dílců. Délka drtivé většiny dílců se pohybuje okolo 11 mm, u několika delších jedinců dosahuje až 21 mm. Na 12 kratších dílcích (délka 7 mm) je navlečen kovový kulovitý, ve 3 případech spíše dvojkónický korálek (průměr 3,5 mm). Jde o neúplný exemplář. Maximální dochovaná délka 460 mm, v jednom místě vytváří řetízek „oko“ o průměru 30 mm, ve dvou případech zachovány náběhy vedlejších „větví“ o délce 30–40 mm. Vyroben snad z Cu-slitiny. Většina dílců však má po konzervaci stříbrnou barvu. Růženec byl dokumentován jako osobní výbava pohřbu s. j. 894, bližší nálezové okolnosti neuvedeny.

Obr. 163: Části růžence (A057/2003-894/1; foto ArchB).

Obr. 164: Části růžence (A057/2003-7895/1; foto ArchB).

7895 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 164**): Růženec tvořen kostěnými korálky spojovanými prostřednictvím dílců z Cu-slitiny. Vlastní věnec tvoří tři kategorie korálků – 1: 21 × kulovitý korálek s provrtem (průměr 7 mm, provrtu 2,5 mm); 2: 4 × kulovitý korálek s provrtem (průměr 4,5 mm, provrtu 2,5 mm); 3: 4 × kulovitý korálek s provrtem (průměr 9,5 mm, provrtu 2,5 mm), zdobený 2,5 mm širokým pásem, sestávajícím ze dvou paralelně probíhajících rytých linií. Spojovací dílce vytvořeny z tenkého drátku (síla 0,9 mm), na koncích svinutého do kruhových oček (průměr do 3 mm), délka dílců protažených korálky první kategorie 11 mm, třetí 14 mm. Na jednom z dílců není navlečen korálek, tělo je tvořeno spirálou ze svinutého drátku. Součástí další 3 korálky (1: profilovaný kalichovitý o výšce 11 mm a max. průměru 8,5 mm; 2: profilovaný větvenovitý o výšce 19 mm a max. průměru 6 mm; 3: hříbovitý s třemi podélnými rýžkami o výšce 10 a max. průměru 8 mm) s podélným provrtem – zřejmě součástí kříže. Do věnce zakomponovány z kosti vyrobené části korpusu Kristova těla. Na kovovém dílci mezi korálky první kategorie se zachovalo levé chodidlo (25,5 × 9,5 × 6,5 mm), volná hlava (19 × 16 × 10,5 mm) a levá ruka (24 × 9 × 6,5 mm). Růženec nalezen zřejmě na hrudi nebožtíka.

8811 (inv. č. 1399/3; nedohledáno): Fragment růžence (blíže nepopsáno). Nalezen v oblasti břicha, v levé ruce nebožtíka.

10812 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři uveden růženec (blíže nepopsáno). Nalezen na levém předloktí nebožtíka.

10821 (inv. č. 1; nedohledáno; **Obr. 165**): Růženec (blíže nepopsáno). Nalezen v pravé dlani, při levé pánvi nebožtíka.

Obr. 165: Pohřeb dospělé ženy (A057/2003-10821). Je patrný růženec v pravé ruce, na hlavě stopy kovové výztuhy čepce nebo čelenky (foto ArchB).

Slovo růženec nese ve svém významu označení pro dvě základní kategorie. V nehmotné rovině se tak označuje modlitba, ve hmotném kontextu modlitební pomůcka.

V prvním případě se jedná o meditativní opakovací modlitbu, která je dodnes široce rozšířená mezi katolíky a je považována za tradiční symbol římsko-katolické církve. Významnou měrou se do ní promítá především úcta k Panně Marii. Označení se odvozuje od latinského „rosarium“ („zahradka růží“), např. v anglicky mluvících zemích se užívá „rosary“. Tradičně je původ modlitby spojován se sv. Dominikem. O autorství růžence se ovšem vedou diskuse již od 19. století. Starší původ uznává i dnešní katolická církev. Obecně se však přijímá skutečnost, že k rozšíření modlitby (zejména do městských center) přispěly význačnou měrou především mendikantské řády. Původním záměrem bylo vytvořit pro laiky přístupnou modlitbu napodobující žaltář, který byl velmi rozšířenou pobožností v kláštorech. Opakovaná mariánská modlitba je tedy náhradou žalmů, které si lidé nemohli zapamatovat, proto nahradili jejich počet (150)

vhodným jednoduchým vzýváním Panny Marie. Nejstarší formy růžence se ale ještě lišily od jejich současné podoby. Proměňovalo se nejen pořadí modliteb a jejich obsah, ale i modlitby samotné. Základní modlitba růžence „Zdrávas Maria“ získala svoji dnešní podobu v 16. století. K problematice a výkladu modlitby a jejích dílčích částí existuje velké množství publikovaného materiálu. Není však předmětem této práce se daným tématem blíže zabývat.

Ve druhém případě se jako růženec označuje technická pomůcka, která slouží k tomu, aby modlíci nemusel svou mysl rozptylovat počítáním jednotlivých dílčích modliteb a mohl se plně věnovat pobožnosti. Jeho podoba se ustálila na uzavřenou smyčku z provázku, šňůrky či řetízku, na níž je navlečeno pět skupin po deseti korálcích oddělených vždy větším korálkem s větší mezerou na obou stranách. Z jednoho většího korálku je radiální odbočka se skupinou tří malých korálků následovanou jedním velkým a zakončená křížem. Při modlitbě se člověk snadno orientuje hmatem a mysl může plně soustředit na modlitbu. Tato pomůcka má i úspornější podoby, například růžencový prsten. Ten má na vnější straně pouze deset malých a jeden větší výstupek, obvykle v podobě křížku.

Obdobné modlitební pomůcky nejsou však spojovány pouze s modlitbou uctívající Pannu Marii. V katolickém prostředí existovala a dodnes se praktikuje řada typů opakovaných modliteb. Podobné modlitby nevyužívá jen katolická církev, ale i některé jiné křesťanské církve. Vlastní variantu růžence má anglikánská a luteránská církev, kde je však pochopitelně upozaděna role Panny Marie. Východní křesťané často používají šňůrku s určitým počtem uzlů (10, 33, 50, 100 nebo 500) a křížem, která má v jednotlivých zemích své vlastní názvy, zrnka pak na ní slouží pouze k oddělení jednotlivých sekcí. Na uzlicích se modlí jedna z nejběžnějších modliteb užívaných na východě (jak pravoslavnými, tak katolíky) – Ježíšova modlitba. Modlitební pomůcky jsou užívány také v ostatních velkých světových náboženstvích.

Historii a problematice růžence byl věnován prostor v celé řadě rozličných pojednání. Ze souhrnných prací lze z novějšího období jmenovat dvě publikace vzniklé v anglicky hovořící oblasti, jejichž autory jsou Anne Winston-Allen (1997) a John Desmond Miller (2001). Dosud „klasickým“ dílem je německá publikace z roku 1962, kterou napsala Gisliind Ritz. Z vědecké produkce českých zemí si svou základní pozici drží stručná stať Josefa Bláhy.³⁵⁸⁾ Zaměřena je na počátky růžence a jeho předchůdce, přičemž se opírá a vychází hlavně z práce G. Ritz a starších pojednání dalších, zejména německých autorů.³⁵⁹⁾ V novější produkci jsou růžencům věnovány určité pasáže v pracích Michae-ly Králíkové, Martina Omelky a Otakary Řebounové.³⁶⁰⁾

Počátkům růženců na Slovensku věnoval dílčí pozornost ve své studii Michal Slivka.³⁶¹⁾

Princip modlitebních pomůcek je starší než vlastní růženec. I v křesťanském náboženství existovaly jeho předchůdci. Počítání také nebylo zpočátku spojeno s modlitbou „Zdrávas Maria“. Velký význam se přisuzuje především modlitbě „Otče náš“, pro jejíž odečítání se předpokládá menší počet prvků (korálků apod.). Odtud pochází také alternativní označení této pomůcky ve středověkých pramenech jako „paternoster“. Ve vývoji předchází růženec modlitební věnce a modlitební šňůry. U posledně jmenovaných nebyly konce spojeny. Počátky modlitebních šňůr lze hledat nejméně tisíc let před vznikem růžence. Později se zřejmě některé uzavírají do smyčky (věnce). Následný vývoj vedl až ke vzniku ustálené formy růžence, která je definována v 16. století a prochází až do dnešních dnů.³⁶²⁾

Růžence byly sestavovány z korálků různého počtu a rozmanitých materiálů. Byly na ně zavěšovány také rozličné přívěsky (nejčastěji medailonky a křížky). Jsou poměrně častou součástí výbavy novověkých pohřbů, ve zvýšené míře především v 17. a 18. století, ale také dále ve století 19. a zvyk jejich ukládání do hrobů přetrvává až do 20. století.³⁶³⁾

Jako růžence bylo při výzkumech a následné inventarizaci určeno 14 nálezů. Takřka výhradně šlo pouze o fragmenty. Šest z nich se nepodařilo dohledat, proto nemohly být podrobněji popsány. Na základě kolekce s těmito vlastnostmi je bezpředmětné se rozsáhleji vyjadřovat k charakteru pohřebních růženců někdejší svatojakubské farnosti. Organická složka růženců se nedochovala. Korálky byly většinou kostěné, ale také skleněné, hliněné a z Cu-slitiny. V pěti případech byly korálky navlečeny na řetěz z kovových dílců (většinou z Cu-slitiny). Jako přívěsky věnce se vyskytovaly medailonky a křížky. U exempláře A057/2003-7895 byly do věnce zahrnovány části korpusu Kristova těla, vyrobené z kosti. Jeden růženec byl nalezen v rámci nerozlišených hrobových zásypů, 13 bylo součástí osobní výbavy pohřbených. Pokud byly zaznamenány nálezové okolnosti, nacházely se růžence většinou při rukách nebožtíků. Jimi vybavené pohřby byly zařazeny do skupin C (8), H (4) a J (1).

³⁵⁸⁾ BLÁHA 1993.

³⁵⁹⁾ Především BEISSEL 1909; KIRFEL 1969; SCHÜTZ 1909; WILKINS 1969.

³⁶⁰⁾ KRÁLÍKOVÁ 2004, 19–26; OMELKA–ŘEBOUNOVÁ 2008, 888–894.

³⁶¹⁾ SLIVKA 1984, 387.

³⁶²⁾ RITZ 1962, 6–9, 16, 21–22, 30–32.

³⁶³⁾ KRÁLÍKOVÁ 2004, 19–26; 2007a, 11.

Nevelký počet nalezených růženců zřejmě nelze přičítat malé míře zbožnosti svatojakubských farníků či odlišným pohřebním zvyklostem oproti ostatním nekropolím, na nichž jsou růžence většinou hojněji zastoupeny.³⁶⁴⁾ Důvod je asi nutné vidět v tom, že růžence kladené do hrobů byly zřejmě vyráběny z méně odolných organických materiálů.³⁶⁵⁾ K růžencům zřejmě náležela také řada korálek popsaných v následujících pasážích. Rovněž medailonky a křížky mohly být původně zavěšeny na věnec růžence.

Korálky

Akce č. A057/2003 – 378 (inv. č. 20; uloženo MuMB): 6 válcových korálek (průměr 3,5 mm, výška 3 mm) s provrtem (průměr 2 mm). Vyrobeny z Cu-slitiny, hladký, nezdobený povrch. Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela.

827 (inv. č. 1; uloženo MuMB): Kulovitý korálek (průměr 10 mm) s provrtem (průměr 2,6 mm). Vyroben z kosti, hladký, nezdobený povrch. Nalezen v pravé dlani pohřbeného.

888 (inv. č. 5; uloženo MuMB): Kulovitý korálek (průměr 15 mm) s provrtem (průměr 2,3 mm). Vyroben z matného světle modrošedého skla. Není vyloučeno, že by mohl být součástí růžence, který náležel k výbavě pohřbu (inv. č. 1). Nálezové okolnosti blíže nespecifikovány.

1121 (inv. č. 9; uloženo MuMB): 8 korálek z kulovitých polotovarů zploštělých v plochách kolmých na osu provrtu. Podle velikosti čtyři základní kategorie – 1: 1 × korálek o průměru 10,4 mm, provrt (výška 8,6 mm, průměr 2,8 mm); 2: 4 × korálek o průměru 5,5–6,5 mm, provrt (výška 4,5–5,5 mm, průměr 2 mm); 3: 1 × korálek o průměru 5 mm, provrt (výška 4,5 mm, průměr 2,8 mm); 4: 2 × korálek o průměru 3,45 mm, provrt (výška 2,6 mm, průměr 1,9 mm). Korálky prvních tří kategorií jsou vyrobeny z kosti, hladký, nezdobený povrch, druhotně zelená barva od někdejšího dotyku s předmětem z Cu-slitiny. Korálky poslední kategorie jsou vyrobeny z Cu-slitiny. Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela.

1197 (inv. č. 1; uloženo MuMB): Korálek z kulovitého polotovaru (průměr 6 mm) zploštělý v plochách kolmých na osu provrtu (výška 4,5 mm, průměr 2,7 mm). Vyroben z kosti, hladký, nezdobený povrch, druhotně zelená barva od někdejšího dotyku s předmětem z Cu-slitiny. Nalezen v koncentraci lidských kostí nad pohřbem s. j. 882.

1292 (inv. č. 62; uloženo MuMB): 39 korálek vyrobených ze světle modré neprůhledné sklovité hmoty. Tvary kulovité až válcové (průměr 6,5 mm, výška 6,5–8 mm). V otvoru (průměr 2 mm) často zachovány reliktý železného drátu. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 67; nedohledáno): V inventáři uveden korálek z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1375 (inv. č. 33; uloženo MuMB): Korálek z kulovitého polotovaru (průměr 7,2 mm) zploštělý v plochách kolmých na osu provrtu (výška 6,2 mm, průměr 2,6 mm). Vyroben z kosti, hladký, nezdobený povrch, druhotně zelená barva od někdejšího dotyku s předmětem z Cu-slitiny. Součástí (druhotného) zásypu hrobky při jižní stěně kostela (s. s. j. 107).

2150 (inv. č. 2; uloženo MuMB): 2 korálky vejčitého tvaru zploštělé v plochách kolmých na osu provrtu. Vyrobeny z kosti, druhotně zelená barva od někdejšího dotyku s předmětem z Cu-slitiny. 1: max. průměr 6,6 mm, provrtu 2,2 mm, výška 8,7 mm, v nejširším místě probíhají tři mělké paralelní rýžky v pásu o šířce 3 mm; 2: max. průměr 4,3 mm, provrtu 1,7 mm, výška 5 mm, v nejširším místě probíhají tři mělké paralelní ryté linie v pásu o šířce 3 mm. Zřejmě součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny. Mohlo by se jednat o fragment růžence.

8849 (inv. č. 2; uloženo MuMB): Korálek z kulovitého polotovaru (průměr 4,6 mm) zploštělý v plochách kolmých na osu provrtu (výška 4 mm, průměr 1,8 mm). Vyroben z Cu-slitiny, hladký, nezdobený povrch. Zřejmě součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Většina nalezených korálek patřila původně zřejmě k růžencům. Teoreticky je možné některé (především drobnější) exempláře spojovat s ozdobami oděvu a pokrývek hlavy. Získané korálky byly vyrobeny z kosti, Cu-slitin a skla.³⁶⁶⁾

MEDAILONKY, PŘÍVĚSKY, SVÁTOSTKY

Akce č. A057/2003 – 800 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 166**): Medailonek z Cu-slitiny, ražený. Tvar nepravidelného osmiúhelníku, maximální rozměry 33,7 × 24,4 mm (síla 0,5 mm). V horní části na dvou místech poničen, je zde patrný kruhový otvor na původní uchycení medailonku (průměr 2,4 mm). Avers: v perlovci je vyobrazení sv. Jiří, který zabíjí draka; opis v horní části S:GEORG:?. Revers: v dolní části umístěn ovál, ve středovém poli kříž svatého Benedikta, opis mezi rameny C S P B, na vodorovném břevnu NDSMD, na svislém jsou patrná písmena CSSML. Opis kolem kříže lze rekonstruovat jako V.R.S.N.S.N.V.S.M.Q.L.I.V.B.IHS; za oválem stojí dvě postavy se svatozáří a berlami, nahoře opis:

³⁶⁴⁾ Např. *OMELKA–ŘEBOUNOVÁ 2008*.

³⁶⁵⁾ Většina pohřbů v rakvích v kryptě pod kostelem sv. Jakuba (akce č. A078/2011) byla vybavena růženci s dřevěnými korálky.

³⁶⁶⁾ *Obsáhle k problematice korálek OMELKA–ŘEBOUNOVÁ 2008*.

S: BE?:S.SCH.: Součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

826 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 166**): Medailonek z Cu-slitiny, litý. Oválný tvar (23 × 19,7 mm, síla 1,7–2,8 mm). Z horní části vystupuje úchyt o výšce 6,8 mm s kruhovým otvorem (průměr 1 mm). Avers: postava Antonína Paduánského s malým Ježíškem, opis S·ANTON· DE PADOVA. Revers: polopostava (snad Františka z Assisi) s kruhovou svatozáří; opis je špatně čitelný: S? FR? AN? ?SCO. Nalezen na středu levého femuru nebožtíka.

835 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Zřejmě textilní součást („podložka“) medailonku. Tvořena textilním střížkem oválného tvaru (2,7 × 2,3 mm), na kterém je umístěn stejný střížek z jemnější látky. Po obvodu je na lícové i rubové straně tažen pás tvořený čtyřmi paralelně umístěnými nitěmi. Všechny části jsou spojeny po obvodu vedenými příčnými stehy. Obvod je zdoben očky z nití. Není vyloučena jiná interpretace předmětu. Nálezové okolnosti blíže nespecifikovány. Během výzkumu byl vysloven názor, že by mohlo jít spíše o nález ze zásypu pohřbu.

839 (inv. č. 1; uloženo MuMB): Medailonek z Cu-slitiny, ražený. Srdcovitý tvar, maximální rozměry 15,4 × 15,4 mm (síla 0,6 mm). Poškozena jedna z okrajových partií a úchyt v horní části. Avers: postava Panny Marie s Ježíškem na levé ruce, případný opis není čitelný. Revers: špatně čitelný reliéf, snad dvě postavy (andělé?). Součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny. Není vyloučeno, že mohl být součástí růžence inv.č. 839/2.

1121 (inv. č. 10; uloženo MuMB; **Obr. 166**): Medailonek z Cu-slitiny. Oválný tvar, horní část zničena (>17,5 × 14,4 mm, síla 1 mm). Avers: dvě postavy vedle sebe, jedna s kruhovou svatozáří drží knihu, pod nimi nápis: ·SIS·E. Revers: dva andělé klečící po stranách poháru, pod nimi nápis ROMA. Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela.

1122 (inv. č. 12; uloženo MuMB; **Obr. 166**): Medailonek z Cu-slitiny, litý. Oválný tvar (25 × 21 mm, síla 2,4–4 mm). Z horní části vystupuje úchyt o výšce 7,7 mm s kruhovým otvorem (průměr 2 mm). Plocha úchytu je kolmá na plochu medailonku. Avers: polopostava Antonína Paduánského z profilu zřejmě s malým Ježíškem; v horní části opis: ?NION DE.P. Revers: polopostava Františka z Assisi z profilu, v pozadí kříž s korpusem Krista, opis: S:FRANC:ORA PRO.N?. Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela.

1137 (inv. č. 4; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Dvě sklíčka oválného tvaru (15 × 13,5 mm, síla 1,4 a 1,8 mm). Hrubé neopracované („odštípané“) okraje, stopy lepidla?, styku s předmětem z Cu-slitiny, papíru??. Původně zřejmě přitisknuty k sobě a do něčeho zasazeny. Pravděpodobně se jedná o součást

medailonku. Není však zcela vyloučena jiná interpretace. Mohl být součástí růžence pohřbu s. j. 844 (inv. č. 1137/2).

1139 (inv. č. 13; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Medailonek litý z blíže neurčeného kovu či slitiny. Dnes stříbřitě šedá barva, mohlo by se jednat o Sn, Pb, Ag?-slitinu. Základ medailonku tvořen oválným tvarem o rozměrech 13,3 × 11,2 mm (síla 1 mm). Ve vrcholových partiích je prostřednictvím čtyř výstupků spojen s prstencem, který ho paralelně obíhá. Šířka prstence činí 1,8 mm, rozměry medailonku se tak zvyšují na 17,4 × 15,9 mm. V kratší ose jsou na obou stranách prstence malé výčnělky (1,5 mm), místa kudy byl kov zřejmě lit do formy. V delší ose jsou nasazena kruhová očka/úchyty s kruhovými otvory. Horní je o málo robustnější, zachoval se v něm kroužek ze stejného kovu (průměr 6,8 mm, síla 1,4 mm). Avers: v perlovci postava Panny Marie s Ježíškem v pravé ruce, opis: S.MARIA .LED?. Revers: v perlovci kostel, opis: S.ECCLESIA. Součástí hrobových zásypů kolem a v úrovni pohřbů s. j. 841–848.

1202 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 166**): Medailonek z Cu-slitiny, ražený. Oválný tvar (21 × 16 mm, síla 0,6 mm). Horní část, kde nasedal úchyt, poničena. Avers: V perlovci stojící postava se svatozáří, v pravé ruce hůl, na jejímž vrcholu je kříž; opis: CRUX.S.P BENEDICTI. Revers: ve středovém poli umístěn kříž svatého Benedikta, opis mezi rameny C S P B, na vodorovném břevnu NDSMD, na svislém jsou patrná písmena CSSML. Opis kolem kříže lze rekonstruovat jako V.R.S.N.S.M.V.S.M.Q.L.I.V.B.IHS. Součástí hrobových zásypů kolem a v úrovni pohřbu s. j. 862.

1292 (inv. č. 10; nedohledáno): V inventáři uvedeno železná (?) „medaile“ (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 57; uloženo ArchB; **Obr. 166**): Oválný litý medailonek z Cu-slitiny. Z horního okraje vystupuje kruhové očko/úchyt (jeho plocha je kolmá na plochu medailonku, výška 5 mm) s kruhovým otvorem (průměr 1 mm). Maximální rozměry 22 × 17 mm (síla v průměru 1 mm). Avers: polopostava Františka Xaverského s kruhovou svatozáří, opis: S·FRANCIS XA. Revers: polopostava z profilu s kruhovou svatozáří, opis špatně čitelný. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 65; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Medailonek z Cu-slitiny, litý. Oválný tvar (25,4 × 18,4 mm, síla 0,9 mm). Na horní straně výstupek, na němž je patrné vytažení kruhového očka/úchytu (jeho plocha je kolmá na plochu medailonku) – celková výška 6 mm. Avers: postava se svatozáří nesoucí kříž, opis .IOLAT.CRVCE.SVA. Revers: dvě postavy se svatozáří předávající si klíč, pod nimi nápis ROMA, opis: .E..TI.?A?.CIA. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

Obr. 166: Výběr získaných medailonků (sestaveno z foto ArchB).

Obr. 167: Výběr získaných medailonků (sestaveno z foto ArchB).

1292 (inv. č. 70; uloženo ArchB; **Obr. 167**): Medailonek z Cu-slitiny (plochý korpus o síle 1,5 mm). Tvořen oválným (22 × 18 mm) rámečkem o šířce 2 mm. V delší ose jsou na jeho vrcholech kruhová oka o průměru 3 mm (vnitřním 2,5 mm), v kratší výčnělky (2 × 2 mm). Uvnitř rámečku je kříž s korpusem Ježíšova těla. Po jeho stranách stojí dvě postavy, dotýkající se kříže (modlící se). Součástí dochované svrchní úrovně hřobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 75; nedohledáno): V inventáři uvedeno železná (?) „medajle“ (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hřobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 81; nedohledáno): V inventáři popsáno jako „miniaturní madonka s jezulátkem“, vyrobeno údajně z kosti (?). Je otázkou, zda nedošlo při zápisu k chybě. Snad by se mohlo jednat o kovový medailonek. Součástí dochované svrchní úrovně hřobových zásypů jižně od kostela.

8862 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Medailonek z Cu-slitiny, litý. Oválný tvar (31,4 × 25,6 mm, síla 1,7–3,3 mm). Z horní části vystupuje úchyt o výšce 8,8 mm s kruhovým otvorem (průměr 1,7 mm). Plocha úchytu je kolmá na plochu medailonku. Do otvoru zasazen kroužek ze stejného kovu (průměr 8,8 mm, síla 1,6 mm). Avers: postava Panny Marie s Ježíškem v levé ruce, oba korunovaní, okolo svatozář, opis lze rekonstruovat: B.V.MARIA.DE.MONTE.SANCTO.IN.REGNO.BOHEMIAE. Revers: dvě stojící postavy se svatozáří, vlevo Ignác z Loyoly s knihou, vpravo František Xaverský s lilii, pod nimi nápis ROMAE, opis: vlevo S.IGNAT.FVN, vpravo S.FRAN.X.S.IES. Nalezen na pravé kyčli nebožtíka.

10804 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 167**): Medailonek z Cu-slitiny, litý. Oválný tvar ve vrcholových partiích zdobený přesahujícími výstupky. Z horního vystupuje kruhové očko/úchyt (jeho plocha je kolmá na plochu medailonku) s kruhovým otvorem (průměr 1,6 mm). Maximální rozměry 34,9 × 28 mm (síla v průměru 1 mm). Avers: postava Panny Marie s Ježíškem na levé ruce, opis špatně čitelný. Revers: zřejmě pět postav stojících vedle sebe, opis špatně čitelný. Nalezen pod pravým předloktím nebožtíka.

Akce č. A032/2011 – 5835 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Drobný předmět z Cu-slitiny. Dosud nebyl konzervován (tvar kosotčverce). Nemusí se jednat o medailonek ale o přívěsek či nášivku. Nalezeno na hrudi nebožtíka.

Náboženské medailonky (označované též jako svátostky) tvoří většinou výraznou část souborů devocionálií, získaných při archeologických výzkumech novověkých nekropolí. Drtivou většinu nalezených exemplářů představují kovové medailonky. Užívalo se převážně barevných kovů a jejich slitin. Vyskytují se případy lité i ražené. Medailonky se však vyráběly také z dalších materiálů či jejich kombinací (dřevo, keramika, papír, sklo, smalt, textil). Většinou se jedná o drobné předměty, nejčastěji oválné či kruhové. Objevují se však také tvary čtvercové, sedmi či osmiboké, srdcovité, rozetovité a další. Kovové plakety nesly reliéfně provedený motiv na jedné, častěji na obou stranách. Variabilita námětů je rozmanitá. Medailonky byly vybaveny očkem pro zavěšení. Velice často se jako přívěsky stávaly součástí růženců. Z hlediska účelu lze svátostky dělit na poutní, řádové, jubilejní a ochranné. ³⁶⁷⁾ Při výzkumech svatojakubského hřbitova byl získán soubor 18 kovových svátostek. Ve 4 případech byly jasně určeny jako součást růženců (A055/2001-831 a 877; **Obr. 167**). Není vyloučeno, že tomu tak bylo i u dalších exemplářů. Organické části růženců se nemusely zachovat. Tři exempláře souvisejí s benediktinskou tematikou. Dva lze označit za tzv. „Benediktovy feniky“ (A055/2001-877,

A057/2003-1202/1), v jednom případě se jedná o osmibokou plaketu, na jejímž líci je vyobrazen sv. Jiří zabíjející draka (A057/2003-800/1). ³⁶⁸⁾ Tyto svátostky měly ochrannou funkci. Jejich nálezy pocházejí prakticky z celého území katolické Evropy. ³⁶⁹⁾ Vedle ochranné funkce se u některých medailonů kladl důraz na propagaci konkrétního katolického řádu. Jedná se hlavně o medailonky s jezuitskou symbolikou. Ze svatojakubského hřbitova se jedná o exemplář A057/2003-1292/57 a 8862/1. Druhý z nich však vedle zobrazení řádových bratří sv. Ignáce z Loyoly a sv. Františka Xaverského nese také vyobrazení Panny Marie. Jedná se o upomínkový poutní medailonek ze Svaté Hory u Příbrami. ³⁷⁰⁾ S mariánskými poutními místy jsou zřejmě spojeny i medailonky A057/2003-1139/13, 839/1 a 10804/1. Nalezené svátostky nesou i další motivy, dvakrát je např. zobrazen sv. Antonín Paduánský (A057/2003-826/1, 1122/12). Nalezena byla také dvě sklíčka (A057/2003-1137/4), která byla původně součástí drobného medailonku. V případě A057/2003-835/1 se zřejmě jednalo o textilní podložku pod vlastní medailonek.

Křížky

Akce č. A055/2001 – 842 (inv. č. 1; nedohledáno): Křížek s Kristem z Cu-slitiny (zřejmě závesný, blíže nepopsáno). Nalezen při vnitřní straně pravého humeru nebožtíka.

Akce č. A057/2003 – 1164 (inv. č. 1; uloženo MuMB; **Obr. 168**): Ploché křížky z Cu-slitiny (síla střížku 1,4 mm; není ovšem zcela vyloučeno, že mohl být vyroben odlitím). Tvar tvořen dvěma obdélnými rameny, na jejich koncích půlkruhové „vývalky“ (průměr 2–3 mm). Na vrcholu svislého břevna vytažena tvarově profilovaná plocha s kruhovým otvorem (průměr 2 mm), kde byl zřejmě původně umístěn kroužek zprostředkující zavěšení křížku. Šířka ramen 5–6 mm, celková délka svislého 47,7 mm, horizontálního

³⁶⁷⁾ GROSMAŇOVÁ 2002; HAUNER 1942; HIRŠ 2009; KLOBOUKOVÁ 2008; 2010; KRÁLÍKOVÁ 2004, 27–48, 2005; OMEĽKA–ŘEBOUNOVÁ–ŠLANCAROVÁ 2009a, 592–593; PŘIBIL 1932; 1938.

³⁶⁸⁾ Typologie těchto medailonků podal Gregor Martin Lechner (1980, 46–53). Stanovil tři fáze výroby, 1674–1741, 1741–1880 a po roce 1880. Stejný nález Benediktova feniku ze hřbitova při bývalém kostele sv. Jana Křtitele na Šporkově ulici v Praze datuje autor výzkumu do druhého období, přesněji do let 1741–1784. Při výzkumu tohoto hřbitova byly ještě nalezeny další dva medailonky sv. Benedikta. Jeden z nich byl stejně jako nález od sv. Jakuba součástí růžence (OMELKA 2007).

³⁶⁹⁾ Např. DESCOEUDRES et al. 1995, 206–207.

³⁷⁰⁾ PŘIBIL 1932, č. 289; HIRŠ 2009, obr. 6c.

28,6 mm. V delším rameni 18 mm od dolního konce kruhový otvor (průměr 1,6 mm). Pokud sloužil k usazení („začepování“) plastiky Krista, překryla by tato vhloubené znaky. V odstupe 0,5 mm od kraje jsou obdélná ramena kříže obrysována na lícové i rubové straně tenkou rytou linií. Na obou stranách jsou patrné, ovšem špatně čitelné znaky, většinou asi písmena. Avers: Na kratším rameni je zcela vlevo zřetelné S, to se objevuje také dvakrát vpravo od průniku ramen, kde je snad rozeznatelné třikrát I, z dalších písmen lze hádat na C či G, snad A, H a V. Na svrchním konci horního ramene je jasně zřetelné S (psáno zleva doprava), případné ostatní znaky jsou zničené. Revers: Na levé straně kratšího ramene jsou znaky zničené. Od průniku ramen k pravému konci lze snad číst +ABERS. Na delším rameni (psáno od shora dolů) je možné číst +?+DIA+?Z..(otvor v kříži)..A?+Z+, přičemž první A je zapojeno také do textu na kratším rameni. Součástí hrobových zásypů (blíže nestratifikováno) severně od kostela (pod s. j. 1122).

1203 (inv. č. 1; nedohledáno): Křížek s plastikou Krista (blíže nepopsáno). Součástí rozrušeného hrobu při severozápadním nároží stávající sakristie kostela.

1292 (inv. č. 70; nedohledáno): Křížek s plastikou Krista (blíže nepopsáno). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

Samostatně byly nalezeny pouze 4 křížky. Jeden byl určen jako osobní výbava pohřbu, ostatní byly nalezeny v rámci nerozlišených hrobových zásypů. Další 3 byly zavěšeny na růžencích (viz A055/2001-835, 877 a A057/2003-857). Všechny byly vyrobeny z Cu-slitiny, pouze jeden z kosti. Šlo o drobné závěsné křížky (u kovových většinou s plastikou

Obr. 168: Křížek (A057/2003-1164/1; foto ArchB).

Krista). Malý soubor křížků získaný ze svatojakubského hřbitova výrazně kontrastuje s velkými soubory získanými z jiných nekropolí. ³⁷¹⁾ Je možné, že při úpravách terénu hřbitova v 19. století došlo k odstranění méně zahloubených novověkých pohřbů. Pohřbívání u sv. Jakuba mohlo být také po založení Nového hřbitova před Veselou branou silně omezeno. Stejně důvody lze uplatnit také pro vysvětlení malého počtu nalezených růženců. Lze předpokládat, že součástí pohřební výbavy byly dřevěné křížky, které se nedochovaly.

Poutní odznak

Akce č. A057/2003 – 6897 (inv. č. 1; uloženo ArchB; **Obr. 169–170**): Část schránky mořského mlže čeledi Pectinidae (hřebenatkovití). ³⁷²⁾ Zachovalý průměr lastury cca 140 mm, při jejím zámku dva kruhové (průměr 3 mm) otvory pro zavěšení (vzdálenost mezi nimi 16 mm). Odznak se nacházel na styku křížové kosti a prvního bederního obratle. Je možné, že byl součástí pokrývky hlavy, která byla položena na břicho zemřelého.

Poutní odznaky jako součást archeologické pramenné základny jsou hmotným dokladem význačného fenoménu evropské křesťanské tradice – poutnictví. Problematice poutování ke svatým místům byla a je věnována velká pozornost. K dispozici je takřka nepřehledné množství publikací. ³⁷³⁾

³⁷¹⁾ Srovnej např. OMEJKA–ŘEBOUNOVÁ–ŠLANCAROVÁ 2009b; 2010.

³⁷²⁾ Může se jednat buď o *Pecten maximus* (hřebenatka kuchyňská) nebo o *Pecten jacobaeus* (hřebenatka jakubská). Poutní odznaky se vyráběly z obou variant. Poznatky moderní biologie prokazují velkou míru shodnosti, lze uvažovat, že se jedná v podstatě o jeden druh (WILDING–BEAUMONT–LATCHFORD 1999).

³⁷³⁾ Za mnohé alespoň BRZOSTOWICZ–MIZERSKA–WRZEŚNICKI eds. 2007; CAUCCI VON SAUCKEN ed. 2010; CAUCCI VON SAUCKEN – ASOLAN 2009; DAVIDSON–DUNN 1993; DÜNNINGER 1963; GRUNDMANN 1961; HARBISON 1991; HEATH 1911; HERBERS–PLÖTZ eds. 1993; HOPPER 2002; CHARVÁT 1996; JACKOWSKI 1991; KENDALL 1970; KÜHNE–RADTKE – STROHMAIER–WIEDER eds. 2002; KÜHNEL ed. 1992; MANIKOWSKA 2008; MANIKOWSKA–ZAREMSKA eds. 1995; MATHEUS 1999; NARDO 1996; NEUHARDT 1996; OHLER 1994; 2000; 2002 (nebo příslušné pasáže v jeho studiích věnovaných cestování obecně); OURSEL 1978; PÉRICARD-MÉA 1978; 2002; PLÖTZ 1982; POLLAK 2008; ROBINSON 1997; RÖHRICHT 1967; SAMSON-HIMMELSTJERNA 2004; SCHAUTA 2008; SCHENK 2008; SCHMUGGE 1979; SLIVKA 1998; SUMPTION 1975; 2003; TAYLOR 2009; URE 2006; WEBB 2000; 2001; 2002; WHALEN ed. 2011; YEOMAN 1999. Od roku 2006 začala vycházet specializovaná řada „Europäische Wallfahrtstudien“ (zde např. BRUMME 2010; DOLEŽAL–KÜHNE eds. 2006; HRDINA–KÜHNE–MÜLLER eds. 2007).

Řada statí se zaměřuje právě na poutní odznaky. ³⁷⁴⁾ Jejich nálezy jsou známy takřka ze všech zemí Evropy. Nálezové okolnosti jsou různé. V rámci českých zemí však dosud nebyl publikován žádný odznak, který by byl součástí hrobové výbavy. Pocházejí buď ze starších sbírkových fondů, nebo z archeologických situací profánního původu. Stejně je tomu také v případě dvou „svatojakubských mušlí“, které byly nalezeny při výzkumech v 70. až 90. letech 20. století. Jedna pochází ze studny na měšťanské parcele středověkého Mostu, ³⁷⁵⁾ druhá byla objevena pod podlahou Císařské konírny na Pražském hradě. ³⁷⁶⁾ Pouze u mušle nalezené v roce 2006 v kostnici v Lažanech lze uvažovat, že mohla být původně součástí hrobové výbavy. ³⁷⁷⁾ Nálezy osmi „svatojakubských“ mušlí z Polska, publikované souhrnně v práci z roku 2010, ³⁷⁸⁾ pocházejí jak z profánních situací (5 kusů), ³⁷⁹⁾ tak ze hřbitovních vrstev (3 kusy). ³⁸⁰⁾ Že ukládání poutních odznaků do hrobů nebylo zcela výjimečnou praxí, dokládají příklady z jiných zemí. ³⁸¹⁾

Obr. 169: Svatojakubská mušle (A057/2003-6897; foto ArchB).

³⁷⁴⁾ Význačným mezníkem v bádání o poutních odznacích byla práce Kurta Köstera (z jeho studií např. KÖSTER 1972; 1984; 1988), za mnohé jiné např. ANDERSSON 1989; BRUNA 1996; FORGEAIS 1862–1866; HAASIS-BERNER 1995b; 1999; 2003; HUCHER 1853; KÜHNE-LAMBACHER-HRDINA eds. 2013; KÜHNE-LAMBACHER-VANJA eds. 2008; LAMBACHER 2011; MITCHINER 1986; SCHRÖDER 1933; SPENCER 1990; 1998; WITTSTOCK 1982; 1984; 1998. Pro české země především souhrnné práce Tomáše Velímského (1998; 2006); dále např. BLÁHA 1998; KOENIGSMARKOVÁ 1980; STARÁ 1988.

Obr. 170: Pohřeb (A057/2003-6897) s patrnou svatojakubskou mušlí (foto ArchB).

³⁷⁵⁾ FROLÍK et al. 1992, 154–159; KLÁPŠTĚ ed. 2002, 132.

³⁷⁶⁾ GRYC-WYRWA 2010, 447.

³⁷⁷⁾ GRYC-WYRWA 2010, 447.

³⁷⁸⁾ GRYC-WYRWA 2010.

³⁷⁹⁾ Elbląg (NAWROLSKA 2004, 520; WYRWA 2009, 38), Kołobrzeg (RĘBKOWSKI 2004, 160; WYRWA 2009, 40), Lublin (WYRWA 2009, 42), Racibórz (KOZŁOWSKA-TURAKIEWICZ 2004, 168; WYRWA 2009, 47), Wrocław (WACHOWSKI 2005, 109; WYRWA 2009, 51).

³⁸⁰⁾ Cieszyn (WYRWA 2009, 36–37), Ostrów Lednicki (WYRWA 2009, 44–45), Poznań (WYRWA 2009, 47).

³⁸¹⁾ Například muž pohřbený v dominikánském klášteře v Hälsingborgu měl u sebe 12 poutních odznaků (RYDBECK 1955), muž pohřbený ve špitálním kostele sv. Štěpána v Lundu byl vybaven třemi odznaky včetně „svatojakubské mušle“ (MÄRTENSSON et. al. 1980). Dvě mušle byly nalezeny také v hrobě při výzkumu v Esslingen (FEHRING-SCHOLKMANN 1995). K dalším včetně „svatojakubských mušlí“ např. BRUNA 1991; KÖSTER 1983, 146–155. Přímou nálezům mušlí v hrobech se věnoval Andreas Haasis-Berner (1995a).

„Svatojakubská mušle“ je spojována s poutí ke sv. Jakubu v Compostele ve španělské Galicii (Santiago de Compostela). ³⁸²⁾ Poutní odznak od sv. Jakuba v Brně tak může být nepřímým důkazem o vykonání této poutní cesty příslušníkem zdejší farnosti. Pohřeb se nepodařilo přesněji datovat. Z hlediska stratigrafické pozice a terénních pozorování lze předpokládat, že náležel období středověku (13.–14. století?). Nález poukazuje na dlouhotrvající tradici zdejších věřících, která přetrvala až do dnešních dnů. ³⁸³⁾ Popsaný poutní odznak je v Brně pro středověké období ojedinělým exemplářem. Další doklady náboženských poutí ze středověkého Brna by mohlo přinést historické bádání.

V.5 Předměty symbolického významu a doklady funerálních zvyklostí

Mince

Akce č. A30/97 – 803 (inv. č. 1180/30; uloženo ArchB): Mince určena jako ražba Zikmunda Lucemburského (1387–1437). Nalezena v rámci zásypu pohřbu s. j. 803, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Akce č. A055/2001 – 800 (inv. č. 1; nedohledáno): Mince určena jako „brakteát Přemysla Otakara II. z roku 1260“. Nalezena v ústech nebožtíka.

1817 (inv. č. 1; nedohledáno): Mince neurčena. Zařazeno jako součást hrobové výbavy pohřbu s. j. 1817. Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Akce č. A057/2003 – 1283 (inv. č. 1; nedohledáno): Mince neurčena. Nalezena v zásypu pohřbu s. j. 2813, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

1292 (inv. č. 1; nedohledáno): Mince neurčena. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 2; nedohledáno): Mince určena jako bílý peníz Ludvíka Jagelonského (1516–1526). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 3; uloženo MuMB): Mince určena jako haléř z 15. století? Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 4; nedohledáno): Mince neurčena. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 5; nedohledáno): Mince určena jako denár Přemysla Otakara (1247–1253). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 6; uloženo MuMB): Mince neurčena. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 7; nedohledáno): Mince určena jako fenik ražený dolnorakouským vévodou Albrechtem (1411–1439). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 8; nedohledáno): Mince určena jako parvus Zikmunda Lucemburského (1387–1437). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 60; nedohledáno): Mince určena jako malý peníz Ferdinanda I. (1526–1564). Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1292 (inv. č. 72; nedohledáno): Mince neurčena. Součástí dochované svrchní úrovně hrobových zásypů jižně od kostela.

1397 (inv. č. 1; MuMB): Mince neurčena. Uvedena jako součást zásypu pohřbu s. j. 8812, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány.

2830 (bez inv. č.; nedohledáno): Mince určena jako pražský groš Václava II. (1278–1305). Vedena jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány.

5818 (inv. č. 1; nedohledána): Mince neurčena. Nalezena v ústech nebožtíka.

5842 (inv. č. 1339/2; MuMB): Mince neurčena. V terénní dokumentaci popsáno zřejmě jako medailonek, nalezený na pravé části hrudníku nebožtíka.

³⁸²⁾ *Jednalo se o třetí nejdůležitější poutní místo křesťanských věřících ve středověku. Nejvýznačnější byla pouť do Jeruzaléma. Její účastníci se nazývali „palmeros“ a jejich označením byly palmové ratolesti. Následovala cesta do Říma. Poutníci se nazývali „romeros“ a označeni byli křížem. Poutníci do Santiaga de Compostela byli nazýváni „peregrinos“ („perager“) a jako označení nosili mušli (PLÖTZ 1979). K tématu „svatojakubské poutě“ existuje opět obrovské množství literatury (výběrově např. BALLESTER 2007; BOTTINEAU 1987; CAUCCI VON SAUCKEN 1993; ed. 2004; DUNN–DAVIDSON eds. 2000; HÄUßLING ed. 2005; HELL–HELL 1966; HERBERS 2006; HERBERS–PLÖTZ eds. 1996; JAFARI 2008; KÖSTER 1983; 1985; KÜHN 2005; LANZI–LANZI 2012; MELCZER 1993; MULLINS 2001; PÉRICARD–MÉA 2006; RUDOLPH 2004; SCHIMMELPFENNIG 1978; STARKIE 1965; STEINMANN 2010; STOKSTAD 1978; TATE 1990; WYRVA 2009). V roce 1988 začala vycházet specializovaná řada sborníků „Jakobus-Studien“ (přímo k tématu především GANZ–BLÄTTLER 2000; HERBERS ed. 1988; 1999; HERBERS–BAUER eds. 1995; 2003; HERBERS–BÜNZ 2007; HERBERS–KLEIN eds. 1997; HERBERS–PLÖTZ eds. 1993; 1998; HERBERS–RÜCKERT eds. 2008; 2011; PLÖTZ ed. 1990; PLÖTZ–RÜCKERT eds. 2004; RÖCKELEIN ed. 2004; WILLIAMS–STONES eds. 1992).*

³⁸³⁾ *V roce 2007 vykonala farnost sv. Jakuba v Brně společnou pouť do Santiaga, které se účastnilo 45 poutníků.*

8805 (bez inv. č.; nedohledáno): Mince určena jako bílý peníz Ferdinanda I. (1526–1564). Vedena jako výbava pohřbu, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány.

8816 (inv. č. 2100/1 a 2; nedohledáno): 2 mince. Určeny jako parvus Jana Lucemburské (1310–1346) a parvus Zikmunda Lucemburského (1387–1437). Jedna nalezena na hrudi nebožtíka, u druhé nebyly nálezové okolnosti blíže určeny.

8885 (bez inv. č.; nedohledáno): „Plíšek (mince?)“. Nalezeno v ústech nebožtíka.

Akce č. A086/2007 – 5278 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Mince určena jako parvus Václava II. (1283–1305). Součástí zásypu pohřbu s. j. 5833, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány.

5356 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Mince určena jako parvus Jana Lucemburské (1310–1346). Součástí zásypu pohřbu s. j. 5842, vně levého kolena.

Akce č. A032/2011 – 851 (inv. č. 147/1; uloženo ArchB): Mince neurčena. Nalezena při levém humeru nebožtíka (možná jen součást zásypu).

Nepříliš dlouho od doby, kdy se na našem území započalo s mincováním, se mince staly také součástí hrobové výbavy. V našem prostředí se jedná o výrazný fenomén především v období 11. a 12. století. Věnována mu byla a stále je poměrně výrazná pozornost.³⁸⁴⁾ Ukládání mincí do hrobů je doloženo i pro období vrcholného středověku a novověku. Badatelská pozornost se mu však v tomto případě věnuje pouze okrajově. Ucelenější publikaci postrádáme. Důvodem zřejmě byly nepříteli četné nálezy z počáteční éry naší archeologie, která se danému období věnovala jen okrajově. Při zvýšeném počtu výzkumů nekropolí provedených během posledních desetiletí lze předpokládat, že soubor mincí a získaných informací se nepoměrně rozšířil. Souhrnná studie by byla zřejmě namístě. Zvyk ukládání mincí do hrobů se udržel ještě po celé 19. a rovněž v průběhu 20. století. Některé komunity vybavují své zemřelé peněžními nominály až do dnešních dnů.³⁸⁵⁾

Ukládání mincí do hrobů je většinou spojováno s přechodovými rituály. Mince se označují termínem obolus (obolus mrtvých). Obvykle se pokládají za cestovné (viaticum), které bylo nutné k překonání překážky mezi světem živých a mrtvých. V křesťanském prostředí by šlo o obdobu antického zvyku zaplatit převozníku Cháronovi, aby přepravil duši zemřelého přes řeku Acheron (Léthé, Styx) do podsvětí. V křesťanské lidové tradici došlo k transformaci praxe do té podoby, že minci je nutno zaplatit andělům, ďáblům či samotnému sv. Petru, který duši propustí nebeskou bránou. Tento pohled je však velice zjednodušený, existují totiž

další možné výklady. Některé jsou spíše hypotetické, jiné jsou doloženy historickými prameny³⁸⁶⁾ či etnografickým výzkumem.³⁸⁷⁾ Účel vložení mince do hrobu nemusel být jednotný. Mohl se také zřejmě v průběhu času měnit. Rozdíly byly také v představách jednotlivých komunit. Problematice se souhrnněji v našem prostředí věnovala práce M. Živného z roku 2005.³⁸⁸⁾ Na základě samotného archeologického nálezu se v podstatě nelze k přesnému účelu vložení mince do hrobu bez pochybností vyjádřit.

U některých mincí, které nejsou nalezeny v „přesvědčivé“ poloze (např. ústa či ruka zemřelého), nelze vyloučit možnost, že se do hrobu dostaly jen shodou okolností při jeho zasypávání. Za nerituální se označují nalezené větší počty mincí, které jsou považovány za momentální hotovost zemřelého.³⁸⁹⁾

Při výzkumu na svatojakubském hřbitově byl získán soubor 25 mincí. V jednom případě se však mohlo jednat pouze o plíšek/střížek (snad „náhražku“ mince). Stav exempláře byl při nalezení velmi špatný. Nejstarší ražbou byl denár Přemysla Otakara (1247–1253), nejmladší dvě drobné mince Ferdinanda I. (1526–1564).³⁹⁰⁾ Deset mincí nebylo

³⁸⁴⁾ *Stěžejní je i nadále práce Pavla Radoměského (1955), pro Slovensko KOLNÍKOVÁ 1967, z novějších např.: HÄVERNICK 1982; KLÁPŠTĚ 1999, 774–783; MARETHOVÁ 2008; SUCHODOLSKI 1998; ŽIVNÝ 2004; 2005, 198–222.*

³⁸⁵⁾ *Zaznamenávají ho především etnografické studie (např. ALCOCK 1980, 57; HORVÁTHOVÁ 1993, 63–65; NAVRÁTILOVÁ 2004, 154; RADOMĚRSKÝ 1955, 7; SKUTIL 1955).*

³⁸⁶⁾ *Historické bádání v západní Evropě se v období vrcholného středověku a novověku kloní spíše k jinému výkladu než jako „Cháronových mincí“ (např. ARIE 2000b, 221 – „aby mrtvý nemohl žvýkat“; DELUMEAU 1997, 105 – „Bezpochyby nešlo o peníz pro Charona, ale spíše o rituální koupi majetku zesnulého. Dědictví tak bylo získáno náležitým způsobem a bývalý majitel ztrácel jakýkoli důvod, aby se vrátil a upíral ho živým.“).*

³⁸⁷⁾ *Na převoz byly mince užívány ještě v 19. a 20. století na Slovensku (okolí Trenčína) a ve východní Evropě (NIEDERLE 1911, 266–267; SKUTIL 1955). Na Slovensku je doloženo určení mince na ořeru, svíčky či obdarování jiných (HORVÁTHOVÁ 1993, 63). V Makedonii byly mince užívány jako zaklínadlo proti zlým silám (RADOMĚRSKÝ 1955, 7). Mohlo se také jednat o vyplacení podílu na majetku, který např. hospodář musel zanechat na zemi (NAVRÁTILOVÁ 1993, 71; HORVÁTHOVÁ 1993, 64–65).*

³⁸⁸⁾ *ŽIVNÝ 2005, 211–216.*

³⁸⁹⁾ *Z Moravy lze jmenovat nálezy 10 brakteátů Přemysla Otakara II. se zbytky plátěného obalu z hrobu č. 91 z areálu kláštera Hradisko u Olomouce (ČIŽMÁŘ–KOHOUTEK 1998, 345–346) a 21 mincí z konce 14. století z hrobu z Hustopeč (SEJBAL 1957, 97). Nálezy z Čech shrnuju Klápště (1999, 783–784).*

³⁹⁰⁾ *Určeno však bylo pouze 14 mincí, ostatní se nepodařilo dohledat.*

blíže stratifikováno. Byly součástí nerozlišených hrobových zásypů v prostoru jižně od kostela. Patnáct mincí bylo nalezeno při exkavaci jednotlivých pohřbů. Dominovali dospělí (muži i ženy), pouze jedna mince byla přítomna u dítěte ve věku 3–4 let. Ve třech případech, kdy se mince nacházela v ústech nebožtíka, nelze pochybovat o souvislosti s pohřebním rituálem.³⁹¹⁾ Dva exempláře byly nalezeny na hrudi, jeden při levém humeru a jeden při levém kolenu. Nálezové okolnosti dalších nebyly v dokumentaci blíže určeny. Všechny ale byly získány při bezprostřední preparaci kosterních zbytků. U pohřbu A057/2003-8816 byly přítomny 2 mince, jedna na hrudi, u druhé nebyly okolnosti nálezu určeny. Jednalo se o parvy Lucemburků Jana (1310–1346) a Zikmunda (1387–1437). Snad je možné, že mladší mince byla předmětem pohřebního rituálu, druhá jen náhodnou součástí zásypu.³⁹²⁾

Ostatní předměty

Nůž

Akce č. A057/2003 – 1120 (inv. č. 5; uloženo ArchB; **Obr. 171**): Fragmenty železného nože. Nebyl konzervován. Úzká čepel (šířka cca 14 mm), rukojeť obložena dřevem, v přechodu do čepelce patrný prvek z Cu-slitiny. Celková délka větší než 21 cm. Není vyloučeno, že mohl být spíše součástí jídelní výbavy. Nalezen v zásypu pohřbu s. j. 825.

Obr. 171: Nůž (A057/2003-1120/5; foto ArchB).

Nůžky

Akce č. A057/2003 – 3811 (inv. č. 12951; nedohledáno): Jednalo se o pérový typ nůžek (blíže nepopsáno). Nalezeny na hrudi nebožtíka.

Brousky

Akce č. A086/2007 – 5278 (inv.č. 1; uloženo ArchB): Kamenný brousek. Nalezen v zásypu pohřbu s. j. 5833. Může se jednat o náhodnou součást.

Akce č. A032/2011 – 238 (bez inv. č.; uloženo ArchB): Kamenný brousek. Součástí hrobových zásypů v okolí pohřbů s. j. 2889–2894.

Přeslen

Akce č. A032/2011 – 130 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Drobný přeslen – asymetricky dvojkónický; max. průměr 23 mm, výška 15 mm, průměr otvoru 6,5 mm. Vyroben z pálené hlíny, povrch pokryt žlutou glazurou. Nalezen pod pravým předloktím pohřbu s. j. 834. Není zcela vyloučeno, že jde o náhodnou součást zásypu hrobu (viz **Obr. 172** a **173**).

Obr. 172: Pohřeb (A032/2011-834) s přeslenem u pravého předloktí (foto ArchB).

Obr. 173: Přeslen (A032/2011-130/1; foto ArchB).

³⁹¹⁾ Jednou z nich byla i zmíněná „náhražka“. U všech tří pohřbů se jednalo o dospělé jedince, v určených případech o dva muže (jeden ve věku 40–60 let).

³⁹²⁾ Není vyloučeno, že jako „náhražky“ mincí byly do hrobů vhozeny se stejným symbolickým významem také 3 stříbrné polotovary (viz oddíl V.6).

Hrací kostka

Akce č. A055/2001 – 186 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Drobná hrací kostka z kosti (kubická o straně 8 mm). Nominály (od 1 do 6) vyznačeny vhloubenými kroužky o průměru 1 mm. Nalezena v zásypu pohřbu s. j. 818.

Ukládání železných předmětů, které jinak sloužily běžné potřebě, do pohřební výbavy je obecně připisován symbolický nebo magický význam. Většinou se jako důvod uvádí snaha zabránit návratu (revenanci) mrtvého do světa živých. Jednalo by se tedy o součást protivampyrických opatření. ³⁹³⁾ Ostré předměty mohly také představovat symbolické oddělení zemřelého od světa živých. ³⁹⁴⁾ Důvody však mohly být jistě rozmanitější. Je asi nutné posuzovat nalezené předměty jednotlivě. Například v textu Žďárské kroniky je k roku 1296 zaznamenáno opomenutí železné motyky v hrobě. ³⁹⁵⁾ V hrobě pražského biskupa Jana II. (zemřel 1236) byly nalezeny klasické ovčácké nůžky. V takovém kontextu jde o neobvyklý nález, který by snad mohl zdůrazňovat funkci biskupa jako pastýře či symbolizovat postřížiny. ³⁹⁶⁾

Nůžky byly často kladeny do hrobů žen. Uvažuje se, že se jednalo o ženy zemřelé při porodu nebo krátce po něm (šestinedělky). Měly symbolizovat oddělení matky od dítěte (zvláště v případech, kdy zůstalo živé). V tomto smyslu jsou vysvětlovány také nálezy nožů v hrobech šestinedělek. Nůžky byly ve výbavě doplňovány ještě dalšími předměty: jehly, nitě, náprstek. Uvádějí se i další důvody uložení těchto předmětů. Např. aby se mohla matka o dítě starat nebo bylo snahou příbuzných zabránit zemřelé rodičce, aby se pro tyto předměty vrátila. ³⁹⁷⁾

Na svatojakubském hřbitově byl nůžkami vybaven pouze pohřeb A057/2003-3811. Nepodařilo se ho blíže datovat, nebyl také dosud antropologicky určen. Z Brna pochází další nález ze hřbitova při kostele Všech svatých na Provaznickém vršku. Nůžky ležely u levého lokte dospělého jedince s. j. 817. ³⁹⁸⁾ Z Moravy jsou publikovány další nálezy např. ze hřbitovů v Litovli či Znojmě-Hradišti. ³⁹⁹⁾ Jedná se o zvyk široce rozšířený, jenž se udržel rovněž po dlouhou dobu. ⁴⁰⁰⁾ Nálezy pocházejí z nekropolí v různých částech Evropy, např. Schaffhausen ⁴⁰¹⁾ ve Švýcarsku, Vaihingen a Kieselbronner ⁴⁰²⁾ v Německu, Zsámbek ⁴⁰³⁾ v Maďarsku.

³⁹³⁾ K tématu revenantsví oddíl IV.2.7.

³⁹⁴⁾ FEHRING 1979, 569–570; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 134; NAVRÁTILOVÁ 2004, 216; UNGER 2006a, 166.

³⁹⁵⁾ LUDVIKOVSKÝ–ZEMEK eds. 2003, 79. Upozornil již např. UNGER 2006a, 60.

³⁹⁶⁾ BRAVERMANOVÁ 2004, 602.

Nůž byl nalezen pouze v zásypu pohřbu A057/2003-825, který se váže ke třetí stavební fázi kostela (horizont C). ⁴⁰⁴⁾ Nemuselo se však jednat o záměrné uložení. Na hřbitově u kostela Všech svatých v Brně byly nožem vybaveny dva pohřby. Jeden měl nůž uložen mezi kotníky, druhý mezi stehny. ⁴⁰⁵⁾ Pocházejí také z dalších nekropolí. ⁴⁰⁶⁾

Doklady jiných železných předmětů běžné potřeby, užitých jako výbava pohřbu, nebyly ze svatojakubského hřbitova získány. Z jiných nekropolí jsou však známy např. srpy, ⁴⁰⁷⁾ klíče, ⁴⁰⁸⁾ zámky. ⁴⁰⁹⁾ Informace přicházejí také z písemných a etnografických pramenů. ⁴¹⁰⁾

Jako pohřební výbava sloužily také další běžně užívané předměty. Kromě železných (břítva, jehla, lopata, motyka, náprstek, pilník, poříz, nebozez, rašple, sekera, vinařský nůž,

³⁹⁷⁾ HORVÁTHOVÁ 1993, 64; LECOUTEUX 1997, 33; SCHÄFER–GROSS 1983, 35; UNGER 2006a, 60.

³⁹⁸⁾ Kostel se hřbitovem náležel k předměstské osadě nazývané Statek kostela Všech svatých. Zanikla v 17. století. Výzkum části hřbitova se uskutečnil v roce 2004 – akce č. A043/2004 (KOLAŘÍK–PEŠKA–ZAPLETALOVÁ 2005).

³⁹⁹⁾ DOSTÁL 1968, 64; FALTÝNEK–ŠLÉZAR 2006, 312.

⁴⁰⁰⁾ Výbava pohřbu nůžkami se vyskytla již v předcházejícím období (ŽIVNÝ 2005, 188).

⁴⁰¹⁾ Pérové nůžky v nohách ženy zemřelé při porodu i s polonarozeným dítětem, částečně vězícím ještě v pánvi (ILLI 1992, 57).

⁴⁰²⁾ Nůžky zde byly v obou případech nalezeny v osáříích mezi kostmi, ve druhém více než 20 pérových (SCHÄFER–GROSS 1983, 35).

⁴⁰³⁾ Stěžežkové nůžky uloženy na hrudi ženy ve věku 26–30 let, pohřbené na přelomu 17. a 18. století (PUSZTAI 1994).

⁴⁰⁴⁾ Blíže nespecifikovaný nález „kostěné rukojeti“ z výbavy pohřbu A057/2003-8862 nelze s nožem jednoznačně spojit (viz oddíl V.6).

⁴⁰⁵⁾ Pohřby s. j. 821 a 899 z akce č. A043/2004 (KOLAŘÍK–PEŠKA–ZAPLETALOVÁ 2005).

⁴⁰⁶⁾ Např. Narvice u Pohořelic (UNGER et. al. 1980, 57), Smolnice (DUŠEKOVÁ 1980, 434), Litovel (FALTÝNEK–ŠLÉZAR 2006, 312), Znojmo-Hradiště (DOSTÁL 1968, 64).

⁴⁰⁷⁾ Součástí výbavy již v předcházejícím období. Slovenské nálezy s důrazem na 7.–12. století, ale rovněž zahrnující 8 hrobů ze 16.–18. století viz REICHENBACH 2004. Na Moravě je znám nález v ženském hrobě v Narvicích u Pohořelic (UNGER et. al. 1980, 52, 55), dva srpy byly nalezeny v hrobech na Mariánské louce v Děčíně (VELÍMSKÝ 1991, 41).

⁴⁰⁸⁾ Součástí výbavy již v předcházejícím období. Polské nálezy 11.–12. století viz KURASIŃSKI 2004. Udržely se až do novověku. Kovový klíček byl nalezen např. v dětském hrobě na hřbitově 17.–18. století v Košicích-Krásnej (POLLA 1986, 196).

⁴⁰⁹⁾ Nálezy např. z Kostoliska u Poltári (HRUBEC 1971, 72), z Rowokołu (MALINOWSKI 2004), ze Smolenic (DUŠEKOVÁ 1980, 139, 442).

⁴¹⁰⁾ V jižních Čechách je dokumentován zvyk ukládání klíče nebo srpu (NAVRÁTILOVÁ 2004, 216).

žehlička) ⁴¹¹⁾ jsou to také exempláře vyrobené z jiných materiálů (např. kamenné brousky, brýle, keramické dýmky, skleněná hladítka na žehlení, kostěné hřebeny, součásti toaletních pomůcek). ⁴¹²⁾ Rozmanitost předmětů se zvyšuje, zdá se, v závěrečném období novověku. Tendence pak vrcholí zřejmě v 19. století, kdy se lze již setkat s celou řadou předmětů, většinou osobních věcí zemřelého, k nimž měl zvláštní vztah. ⁴¹³⁾ Archeologické výzkumy na svatojakubském hřbitově tyto předměty zachytily pouze ojediněle. Zaregistrován byl drobný keramický přeslen. Je ovšem otázkou, zda ho lze počítat k hrobové výbavě. Bezprostřední poloha pod rukou zemřelého by tuto variantu podporovala. Nelze však zcela vyloučit možnost, že se jedná o náhodnou příměs v zásepě hrobu, popřípadě staršího pohřbu. Nálezy přeslenů u vrcholně středověkých pohřbů jsou zcela ojedinělé. ⁴¹⁴⁾ Z Brna pochází ještě jeden exemplář. Byl objeven v hrobě na vrcholně středověkém hřbitově na Starém Brně. Nálezové okolnosti by vypovídaly pro záměrné uložení. ⁴¹⁵⁾ Jaký měly tyto předměty v hrobové výbavě svůj účel, co symbolizovaly? Není vyloučena možnost, že se nemusí jednat o setrvačnický vrетен či závaží tkaných vláken. Snad by mohlo jít například o součásti oděvu (zatížení tkanic?). Tato možnost přichází v úvahu pouze u drobnějších exemplářů. K odpovědi by přispěl souhrn všech archeologických nálezů a rozbor jejich nálezových okolností. U brněnských nálezů například zatím není známo antropologické určení pohřbených jedinců.

Do tohoto okruhu jsem zařadil také nález drobné hrací kostky. Spíše však jde o náhodnou příměs zásepě hrobu, který se váže ke třetí stavební fázi kostela (horizont C). Nález (sekundární poloha) hrací kostky (keramická) z areálu středověkého hřbitova byl publikován z Nesvětic na Mostecku. ⁴¹⁶⁾ V zásepech hrobů byly nalezeny dva kamenné brousky. Mohlo se však opět jednat o náhodnou příměs.

⁴¹¹⁾ Např. NAVRÁTILOVÁ 2004, 216; *hodně jmenovaných vinařských nástrojů bylo společnou výbavou v hrobech „vinařů“* (MĚŘÍNSKÝ–UNGER 1985; SZABÓ 1982–1983, 183).

⁴¹²⁾ FALTÝNEK–ŠLÉZAR 2006, 315; KRÁLÍKOVÁ 2007b, 148–150; UNGER 2006a, 60, 66.

⁴¹³⁾ UNGER 2006a, 67.

⁴¹⁴⁾ Běžnějším nálezem jsou na pohřebištích starších úseků středověku (např. ANDĚLOVÁ 2007, 129–131).

⁴¹⁵⁾ Za informaci děkuji Mgr. Petru Vachútovi. Nález bude publikován v jeho disertační práci.

⁴¹⁶⁾ BRYCH 1989, 314–315.

V.6 Ostatní předměty

Akce č. A30/97 – 800 (bez inv. č.; nedohledáno): Už jen otisk předmětu z Cu-slitiny (spínadla?). Nalezeny při krčních obratlích nebožtíka.

843 (inv. č. 1258/6; nedohledáno): Předmět z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

855 (inv. č. 1270/1; nedohledáno): Železný předmět (blíže nepopsáno). Nalezen při levém boku mezi předloktími nebožtíka.

875 (inv. č. 1302/2; nedohledáno): Předmět z Cu-slitiny nalezený na hrudníku mezi klíčními kostmi. Schematicky zakreslen v terénní dokumentaci – kruhový o průměru 20 mm. Snad by se mohlo jednat o druh spínadla.

Akce č. A055/2001 – 135 (inv. č. 13; uloženo ArchB): Část plíšku (deformována zkroucením) z Cu-slitiny (síla 0,3 mm). Funkce není jasná. Součástí zásepě kostnice pod kaplí sv. Mořice.

189 (inv. č. 10; uloženo ArchB): Část plíšku z Cu-slitiny, dochovaná délka 38 mm, šířka 10 mm, síla 1 mm. Funkce není jasná. Součástí hřbitovní vrstvy nad pohřby s. j. 830 a 831.

214 (inv. č. 30; uloženo ArchB): Fragment ozdoby (nášivky?) z Cu-slitiny (21 × 16 mm). Vyrobena plastickým tvarováním plíšku (síla 0,5 mm). Motiv není zcela jasný. Součástí hřbitovní vrstvy.

824 (inv. č. 2; uloženo ArchB): Část deformovaného plíšku z Cu-slitiny, síla 1 mm. Snad šlo původně o pásek o šířce 9 mm. Funkce není jasná (není konzervováno). Stopy textilu by naznačovaly, že by mohlo jít o součást oděvu zemřelého (vyztužení čepce?). Nálezové okolnosti blíže neurčeny.

826 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Polovina duté kuličky z Cu-slitiny (průměr 10 mm). Snad by se mohlo jednat o rolničku. Nalezena u levého nártu nebožtíka.

831 (inv. č. 5; nedohledáno): V inventáři zaznamenán „plíšek“ z Cu-slitiny. Součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

835 (inv. č. 9; nedohledáno): Dva zlomky drátku z Cu-slitiny. Součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

2855 (bez inv. č.; nedohledáno): Plíšek z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Ležel u pánve nebožtíka.

Akce č. A057/2003 – 888 (inv. č. 2; nedohledáno): V inventáři uveden „železný předmět (brož)“ (blíže nepopsáno). Je otázkou, zda ho lze ztotožnit se záznamem v terénním formuláři „ozdoba na pravé straně lebky“.

888 (inv. č. 4; uloženo ArchB): Přibližně čtvercový (32 × 29 mm) střížek plechu z Cu-slitiny (síla 1,4 mm).

Stopy po nedokončeném (druhotném?) průrazu ostrým předmětem. Účel neznámý. Nálezové okolnosti nebyly blíže určeny.

888 (inv. č. 6; nedohledáno): V inventáři uvedena „spona“ z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí osobní výbavy pohřbu, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

894 (inv. č. 2; nedohledáno): Železný předmět (blíže nepopsáno). Nalezen „za hlavou“ nebožtíka.

895 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenán předmět z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Uložen v oblasti pánve nebožtíka.

1132 (inv. č. 12; uloženo ArchB): Část plíšku z Cu-slitiny, dochovaná délka 51,5 mm, šířka 8,5–10 mm, síla 0,6 mm. Funkce není jasná, snad se jedná o kování či obložení. Součástí záspy pohřbu s. j. 835.

1128 (inv. č. 3; nedohledáno): Háček (?) z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí hřbitovních zásepů kolem a v úrovni pohřbů s. j. 826–831.

1136 (inv. č. 2; nedohledáno): Opracovaná kost (osten)? – blíže nepopsáno. Součástí záspy pohřbu s. j. 841.

1197 (inv. č. 2; nedohledáno): V inventáři zaznamenán „přívěšek“ z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nalezen v koncentraci lidských kostí nad pohřbem s. j. 882.

1208 (inv. č. 1; nedohledáno): Nýtek (?) z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí záspy pohřbu s. j. 1804.

1352 (inv. č. 2; nedohledáno): Předmět z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí záspy pohřbu s. j. 5887.

1853 (inv. č. 1; nedohledáno): V inventáři uveden „plíšek“ z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nálezové okolnosti nebyly blíže určeny.

1874 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenán předmět z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nalezen na krku nebožtíka.

1881 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenány zlomky předmětu z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

2808 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenány zlomky předmětu z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

2849 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenány zlomky předmětu z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

3825 (inv. č. 1; nedohledáno): Zlomky předmětu z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

3888 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenán předmět z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nalezen na levé spánkové kosti.

8862 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenána „zřejmě kostěná rukojeť“ (blíže nepopsáno). Uložena byla na levém humeru nebožtíka.

8887 (inv. č. 1; nedohledáno): „Kulička“ (?) z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Nalezena u zápěstí levé ruky nebožtíka.

8892 (inv. č. 1; nedohledáno): Železný předmět (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

8896 (bez inv. č.; nedohledáno): V terénním formuláři zaznamenány zlomky předmětu z Cu-slitiny (blíže nepopsáno). Součástí výbavy nebožtíka, nálezové okolnosti blíže neurčeny.

Akce č. A086/2007 – 292 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Stříbrný polotovar o hmotnost 0,52 g a síle 0,6–0,8 mm – nepravidelný fragment obdélníkového tvaru (10,2 × 9,7 mm) s dobře patrnou stopou po oddělení na jedné z hran. Ostatní hrany jsou přirozené a vznikly při výrobě (patrně odlití) celého polotovaru. Povrch je poměrně rovný a hladký a nenese žádný reliéf nebo výrazné stopy po opracování. ⁴¹⁷⁾

5104 (inv. č. 5; uloženo ArchB): Fragment železné podkovy. Součástí záspy pohřbu s. j. 5811.

5277 (inv. č. 1; uloženo ArchB): Stříbrný polotovar o hmotnosti 0,57 g a síle 0,8–0,9 mm, mírně zprohýbaný, nepravidelného obdélníkového tvaru (9,3 × 8,6 mm) s okosenými rohy, přičemž na třech z nich je patrný přesah (otřep) materiálu. Povrch má patrně v důsledku koroze hrubší strukturu. Na jedné z hran jsou patrné stopy po pilování či řezání. Nalezeno v záspy pohřbu s. j. 5832, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány. ⁴¹⁸⁾

6301 (bez inv. č.; uloženo ArchB): Stříbrný polotovar o hmotnosti 0,44 g a síle 0,8–0,9 mm, zprohýbaný, původně patrně obdélníkového tvaru (10,7 × 9 mm), s okosenými rohy, není patrný přesah (otřep) materiálu. Povrch nese stopy koroze a je pokryt tmavou hnědou patinou. Nalezeno v záspy pohřbu s. j. 5896, nálezové okolnosti nebyly blíže popsány. ⁴¹⁹⁾

Takřka výhradně se v této kategorii jednalo o kovové nálezy, především z Cu-slitin. Pouze dva byly vyrobeny z kosti. Většina předmětů nebyla dohledána. Jejich popis v inventáři nebo ve formulářích terénní dokumentace nebyl dostačující pro jejich interpretaci. Ovšem ani v případě „nalezených“ exemplářů nebylo u řady z nich jasné, k čemu sloužily. Často se jednalo jen o fragmenty předmětů, plíšky a drátky. Není vyloučeno, že, ač byly označeny v průběhu výzkumu za součást

⁴¹⁷⁾ Popis převzat ze SMÍŠEK 2009, 20.

⁴¹⁸⁾ Popis převzat ze SMÍŠEK 2009, 20.

⁴¹⁹⁾ Popis převzat ze SMÍŠEK 2009, 20.

pohřební výbavy, jedná se u některých pouze o náhodnou příměs zasypu hrobu. Většinu z nich by snad bylo možné spojovat s oděvem zemřelého, kde ve formě přídatků mohly plnit jisté funkce (výztuha, nášivky apod.). V případě fragmentu podkovy (A086/2007-5104) jde zřejmě o náhodnou příměs. Možný symbolický význam jako u jiných železných předmětů (viz oddíl V.5) by musel být prokázán studiem a srovnáním případných nálezů z jiných lokalit.

Velice zajímavými nálezy byly drobné stříbrné polotovary, nalezené v rámci zasyků při preparaci pohřbů A086/2007-802, 5832, 5896. S největší pravděpodobností je lze považovat za produkty specializované výrobní činnosti související se zpracováním drahého kovu. Jednoznačně však bylo vyloučeno, že by se mohlo jednat o polotovary související s výrobou mincí.⁴²⁰⁾ Lákavá je myšlenka, že byly do hrobů záměrně vhozeny jako náhražky mincí se stejným symbolickým významem.

⁴²⁰⁾ SMÍŠEK 2009, 20.

VI. ANTROPOLOGICKÝ EXKURS

Cílem oddílu není podat vyčerpávající přehled veškerých antropologických dat, která byla dosud vytěžena ze získaného souboru kosterních ostatků. ⁴²¹⁾ Jak samotný název napovídá, jde pouze o exkurs, který stručně nastíní rozsah a úroveň dosavadního zpracování.

Předně je nutné zdůraznit skutečnost, že míra a kvalita zpracování antropologického materiálu, získaného při archeologickém výzkumu svatojakubského hřbitova, jsou naprosto nedostačující. Většina záchranných výzkumů nebyla schopná s vyčleněnými prostředky dosáhnout byť jen na základní antropologické zpracování. ⁴²²⁾ Je to odraz vztahu investorů a orgánů památkové péče k problematice záchranných výzkumů (i při vědomí, že se týkají lidských kosterních ostatků). Je smutnou skutečností, že po celou dobu trvání výzkumů svatojakubského hřbitova nedošlo ke změně k lepšímu. Ve světle nejnovější akce (A032/2011) je patrné, že lepší časy nelze očekávat ani v nejbližší budoucnosti. ⁴²³⁾

Antropologicky byl jako první ze svatojakubského hřbitova zpracován soubor kosterních ostatků získaný při akci č. A30/97. Událo se tak v rámci ročníkové práce vypsané na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Analýza zahrnuje 75 jedinců. ⁴²⁴⁾ Části velkých kolekcí získaných při akcích č. A055/2001 a A057/2003 byly zpracovány díky grantu, udělenému Grantovou agenturou České republiky. ⁴²⁵⁾ U první akce bylo z dokumentovaných 348 pohřbů analyzováno 94, u druhé 884 z 1015. Proveden však byl pouze základní antropologický výzkum, jehož cílem bylo získat maximum primárních demografických a osteometrických dat a provést jejich vnitřní analýzu. Jediným archeologickým výzkumem, součástí jehož zpracování bylo antropologické určení exkavovaných pohřbů, byla akce č. A086/2007. Analyzováno bylo všech 122 dokumentovaných pohřbů. Jakákoliv data dosud chybějí z pohřbených jedinců, vyzvednutých během akce č. A032/2011. Poskytnuté prostředky dostačovaly sotva na vlastní exkavaci a základní zpracování dokumentace. Případná analýza tohoto rozsáhlého souboru (611 dokumentovaných jedinců) si do budoucna vyžádá hledání koncepčního řešení.

Takový je stav zpracování kosterních ostatků, které byly označeny za vlastní pohřby „*in situ*“. Dalším problémem je zpracování ostatního kosterního materiálu, který byl uložen v nepřímé poloze. Rozsáhlý soubor byl získán především při akci č. A057/2003 (160 „banánových krabic“). Několik desítek jich pochází také z poslední akce č. A032/2011. Tyto kolekce stojí dosud mimo jakoukoliv pozornost antropologů. Je to pochopitelné při skutečnosti, že nejsou zpracovány ani vlastní pohřby. Výpovědní hodnota tohoto materiálu je v některých směrech limitovaná a ztrácí na „atraktivitě“. Je však otázkou, zda ji do budoucna zcela pominout. ⁴²⁶⁾

Redeponované kosterní ostatky někdejších pohřbů byly analyzovány jen v případě vyklízení kostnice v prostorách někdejší krypty pod západní čtvrtinou svatojakubského kostela. Jde však o výsledky pouhé antropologické sondáže, kdy byl zpracován objem 8 m³ uložených kostí. ⁴²⁷⁾ Ostatní masa vyklízeného materiálu (cca 150 m³) byla bez antropologického ohledání vyvezena a pohřbena na brněnském ústředním hřbitově. S rozsáhlejší analýzou projekt investora, posvěcený orgány památkové péče, nepočítal.

Z nastíněného přehledu je evidentní, že na poli antropologickém zůstává bádání svatojakubskému hřbitovu hodně dlužno. Budoucím cílem by měla být jednotná analýza, zahrnující doposud zpracované dílčí soubory a neurčený materiál. Pracovat by měla rovněž s poznatky archeologie. Také závěrečné otázky, kladené při antropologické syntéze, by měly být konfrontovány s informacemi, získanými archeologií (je např. schopna rozčlenit některé z pohřbů do kratších časových úseků).

Získaný soubor ze svatojakubského hřbitova není pro řešení mnoha otázek dostačující. Je však v našich zemích pro období 13.–18. století nejrozsáhlejší. Může sloužit k testování některých otázek lépe než soubory z jiných nekropolí. Význačným počinem se stal svatojakubský soubor pro analýzu někdejší populace středověkého a novověkého Brna. Po doplnění o materiál získaný při minulých i nových výzkumech z ostatních brněnských nekropolí se už jedná o poměrně „úctyhodnou kolekci“. K jejímu jednotnému kvalitnímu zpracování

⁴²¹⁾ Závěry mají hodnotu až při celkovém zpracování.

⁴²²⁾ Obecně lépe jsou na tom v brněnských podmínkách větší akce, které ovšem ve svém objemu zkoumaných situací obsahují pouze menší soubory funerálního materiálu. Výzkumy s velkým množstvím pohřbů a úměrně stoupajícími náklady na jejich kvalitní zpracování mají většinou „smůlu“.

⁴²³⁾ Jako jedinou výjimku lze vyzdvihnout pouze výzkum „atraktivních a mediálně zprofanovaných“ pohřbů v dřevěných rakvích v kryptě svatojakubského kostela (viz akce č. A078/2011).

⁴²⁴⁾ GALETA 2000. Musí být otázkou budoucí revize (depozitářů?) nepoměr vůči 89 jedincům, kteří byli vyzvednuti při archeologickém výzkumu.

⁴²⁵⁾ Grant č. 404/08/P225. Výstupem ŽIVNÝ 2010; 2011.

⁴²⁶⁾ Materiál z akce č. A057/2003 má po archeologické stránce ve většině jen hodnotu „sběru“. Při akci č. A032/2011 bylo snahou materiál alespoň základním způsobem stratifikovat vůči zkoumaným situacím.

⁴²⁷⁾ Při vyklízení se realizoval pouze archeologický dohled a antropologická sondáž v rámci akce č. A032/2011. Výsledky sondáže viz DROZDOVÁ 2012.

však povede zřejmě ještě dlouhá cesta. ⁴²⁸⁾ V tomto ohledu lze jen s politováním připomenout, že nebyl přijat projekt podaný v roce 2012 na Grantovou agenturu České republiky. Jeho cílem bylo řešení otázky původu, mobility a potravních zvyklostí brněnského středověkého obyvatelstva pomocí klasických a pokročilých metod kosterní antropologie. Prvním z jeho vytčených úkolů byla revize a kompletace dosavadních výsledků archeologických a antropologických výzkumů. V některých směrech by mohly výsledky grantu přinést významné počiny a to nejen na poli demografickém, ale také k nejstarší historii vrcholně středověkého Brna. ⁴²⁹⁾

⁴²⁸⁾ Z ostatních brněnských nekropolí té doby je nejlépe analyzován soubor od sv. Petra, čítající 219 hrobových celků (HORÁČKOVÁ 1994; 1996; HORÁČKOVÁ–BENEŠOVÁ 1996); 62 pohřbených jedinců bylo analyzováno ze hřbitova u kostela sv. Michala (DROZDOVÁ 1997; 1998). Ke zpracování byl předán soubor od kostela Všech svatých; dílčí výsledky byly zpřístupněny ve studentských pracích (BŮTOROVÁ 2011; PRAŽÁK 2011). Pohřby z nekropole před průčelím kostela sv. Tomáše byly analyzovány již během zpracování výzkumu (ČERNÁ et al. 2011). V roce 2012 byly získávány další soubory kosterních ostatků z Petrova a z nového hřbitova před Veselou branou při dnešním Žerotínově náměstí.

⁴²⁹⁾ Mělo být provedeno srovnání domácí („české“) a přistěhované („německé“) středověké populace s pokusem o vyřešení otázky původu západoevropských imigrantů (DNA). Do budoucna by při srovnání s výsledky ze zkoumaných populací 11.–12. století a starších bylo možné uvažovat či vyvrátit posuny a obměnu obyvatelstva. Jedním z výsledků projektu by byla veřejně přístupná databáze středověkých lidských kosterních pozůstatků z Brna.

ZÁVĚR

Pramenná základna

V prostoru někdejšího svatojakubského hřbitova v Brně a jeho bezprostředním okolí se do roku 2013 uskutečnilo 34 archeologických akcí. Až na jedinou výjimku šlo o záchranné výzkumy vyvolané stavebními počiny. Jejich zásahy do terénu měly rozličné parametry od drobných výkopů (zjišťovací sondy, rekonstrukce inženýrských sítí), přes liniové (inženýrské sítě) až po rozsáhlé plochy (rekonstrukce povrchů komunikací). Výzkumy většinou probíhaly v součinnosti se stavebními pracemi. Pouze exkavace sondy D5 akce č. A055/2001 měla určité rysy systematicky vedeného zjišťovacího výzkumu. O systematickém výzkumu hřbitova lze hovořit pouze v tom smyslu, že byly sledovány v podstatě veškeré realizované zemní zásahy.

Získáno bylo velké množství poznatků. Celá řada jich ovšem zůstává stále nevytěžena. Množství informací bylo také zničeno v minulosti. Problémem v tomto ohledu byla i existence hřbitova. Už z podstaty jeho fungování docházelo průběžně ke „smazání“ důležitých poznatků. Výrazné zásahy do archeologické pramenné základny přinesl následný vývoj prostoru po zrušení hřbitova. Došlo k úpravám terénu, po obvodu hřbitova vyrostly novostavby a nově byla v západní části vytyčena a proražena Rašínova ulice. Archeologické situace byly opakovaně ničeny budováním inženýrských sítí a výměnou povrchů komunikací. To vše po celé období 19. a větší část 20. století bez jakékoliv odborné archeologické dokumentace. Zlom nastal až po roce 1989.

Tyto skutečnosti je nutné si uvědomovat při generování závěrů. Často jsme nuceni pohybovat se jen na úrovni hypotéz a domněnek. Na řadu otázek není možné podat jednoznačné odpovědi. Některé zůstanou nezodpovězeny zřejmě navždy.

Topografické vymezení hřbitova a jeho vývoj

Archeologie v podstatě nemusela řešit dobu existence hřbitova. Lze se domnívat, že se na něm pohřbívalo od počátku osídlení této části města, které je spojováno s příchodem cizích kolonistů. Hřbitov byl spjat s farním kostelem sv. Jakuba, jehož vznik lze klást do období 1201–1222. K ukončení pohřbívání došlo v roce 1785.

Na základě výsledků archeologických výzkumů se podařilo vyčlenit tři základní stavební fáze svatojakubského kostela. Získané poznatky opravňují ke konstatování, že s výstavbou každé z nich byly spojeny významné změny v dispozičních poměrech sakrálního okrsku (především hřbitova) a jeho okolí. Před výstavbou první doložené stavební fáze kostela na jeho místě existoval areál ohrazený příkopem a palisádou či plotem. Jeho interpretaci se nepodařilo jednoznačně vyřešit. Nelze vyloučit, že šlo o starší záležitost ještě z doby před příchodem kolonistů. Pravděpodobnější však bude varianta, že

zřízení areálu bylo jejich počinem. Zřejmě se jednalo o vymezení sakrálního okrsku v samých počátcích osídlení. Takto ohrazený hřbitov by se však musel vázat na jinou svatyni, která by předcházela jmenovanému kostelu.

Později bylo ohrazení zrušeno a s výstavbou prvního kostela zřejmě došlo k zásahu do okolní zástavby a následnému ustálení poměrů v urbanizačním schématu sakrálního okrsku a jeho okolí, které prošlo dílčí transformací. Hřbitov obklopoval kostel ze západní, jižní a východní strany. Severně procházela veřejná komunikace, která zpřístupňovala sakrální areál z ulice České (Veselé) a snad už tehdy také z ulice Běhounské. Na jihu byl sakrální okrsek spojen prostřednictvím ulice známé později jako Hřbitovní s Dolním trhem. Hřbitov vymezovala okolní zástavba. Kostel dosahoval výměry 900 m², pohřbívací plochu kolem něho lze rekonstruovat na 2050 m².

K výrazným změnám poměrů došlo s výstavbou druhé stavební fáze kostela, zřejmě v závěru 13. nebo na počátku 14. století. Byla realizována jako výrazné zvětšení předcházející svatyně, která byla zbourána. Zřejmě se jednalo o plánované koncepční řešení, které počítalo s vykoupením pozemků okolní zástavby, aby vznikl dostatečný prostor pro výstavbu chrámu a přilehlý hřbitov. Potřeba zvětšení hřbitova, pocítovaná s přibývajícím množstvím zemřelých, mohla být souběžným činitelem, který přiměl komunitu k uskutečnění této akce. K rozšíření nekropole muselo dojít i z důvodu zmenšení původní plochy výstavbou rozsáhlejšího kostela. Pravděpodobně se jednalo o poměrně rychlou, jednorázovou realizaci. Hřbitov se při ní rozšířil západním a východním směrem. Pohřbívalo se i severně od kostela na ploše, která se uvolnila posunutím svatyně jižním směrem. I přes zvětšení pohřební plochy však tato brzy nedostačovala, a proto došlo k získání dalších pozemků. Odkupy měšťanských parcel zmiňují písemné prameny k roku 1348 a 1350. Šlo zřejmě o zástavbu v jihozápadním sousedství hřbitova, při západní linii Hřbitovní ulice. Toto rozšíření potvrdily archeologické prameny. Hřbitov stále ohraničovala zástavba. Na severu však byl vůči komunikaci ulice Za kostelem sv. Jakuba vymezen zřejmě nějakou formou hrzení. Kostel dosahoval výměry 1560 m², pohřbívací plochu kolem něho lze rekonstruovat na 4240 m². Budování stávajícího kostela bylo podle písemných pramenů zahájeno před polovinou 15. století. Archeologie doložila, že byl postaven víceméně na základech svého předchůdce, zvětšení rozsahu stavby již nebylo tak výrazné. Západní a jižní hranice hřbitova vymezená zástavbou zůstala beze změny. K rozšíření pohřební plochy došlo na východě, kde byla do areálu hřbitova začleněna parcela v jihovýchodním rohu dnešního náměstí. Pokud se tak nestalo již dříve, zřejmě nyní definitivně zanikla také zástavba Běhounské ulice za

presbytářem kostela. Zachovalo se pouze městiště v severovýchodním rohu dnešního náměstí, které se stalo zázemím svatojakubské stavební huti. Vůči Běhounské ulici byl hřbitov vymezen ohradní zdí. Ta zřejmě také na severní straně oddělovala nekropoli od ulice Za kostelem sv. Jakuba. Nejpozději v 17. století v souvislosti s výstavbou Lichtenštejnského paláce přešla část pozemků v jihozápadní části hřbitova zpět do sekulární sféry. S popsány změnami se poměry sakrálního okrsku ve vztahu k okolní zástavbě v hlavních rysech ustálily a zůstaly zachovány až do zrušení hřbitova na konci 18. století. Situace se odráží na vyobrazeních z 2. poloviny 17. století a je zachycena na prvním plánu nekropole a jejího okolí z konce 18. století. Kostel dosahoval výměry 1840 m², pohřbívací plochu kolem něho lze rekonstruovat na 4090 m². Po zrušení hřbitova v roce 1785 bylo poměrně brzy rozhodnuto o převedení jeho pozemků na světské využití. V jihozápadní části byly vydraženy do soukromých rukou a vzniká na nich zástavba. Většina plochy hřbitova kolem kostela se proměnila na veřejný prostor – od roku 1867 Jakubské náměstí. Výrazným zásahem do prostorové dispozice území bylo vybudování Liechtensteinovy (dnes Rašínovy) ulice na přelomu 19. a 20. století. Zabrala západní část náměstí a zpřístupnila ho v severojižním směru. Počátkem 20. století byla zbourána zástavba na parcele někdejší svatojakubské stavební huti. Původní domy podél Jakubského náměstí byly v závěru 19. a na počátku 20. století nahrazovány novostavbami. Ze sakrálního okrsku zbyl pouze kostel sv. Jakuba. Stará fara zbouraná při výstavbě Liechtensteinovy ulice byla přesunuta do nového objektu v západním sousedství (dnes Jakubská 11/Rašínova 5).

Podoba hřbitova

Na otázku, jakým způsobem byl hřbitov vymezen vůči měšťanské zástavbě, nepřinesly archeologické výzkumy odpověď. Ohrazení je však i přes tuto skutečnost nutné předpokládat. Je však možné, že přinejmenším v některých úsecích bylo ohrazení hřbitova suplováno vlastním ohrazením měšťanských parcel. Archeologický výzkum pouze částečně odhalil základy a ověřil průběh hřbitovní zdi při Běhounské ulici. Ta zde hřbitov vymezovala zřejmě od 16. století.

Na základě písemných pramenů je na hřbitov umísťováno 5 kaplí, které vnikly v období od 2. poloviny 14. až do 1. třetiny 15. století. Přesnou polohu známe jen u kaple sv. Mořice, která stávala severozápadně od chrámového průčelí při ulici Za kostelem sv. Jakuba (později Farní). Tři kaple měly být přizděny ke kostelu: Jedenácti tisíc panen, Zvěstování Panny Marie a kaple Božího Těla, se kterou snad byla spojena kaple sv. Doroty. Je možné ztotožnění těchto kaplí se třemi stavbami, jejichž základy odkryl archeologický výzkum.

Souvisely s druhou stavební fází kostela, respektive k němu byly přizděny. V případě kaple sv. Mořice bylo prokázáno, že byla postavena na bývalé měšťanské parcele. Nelze zcela vyloučit její ztotožnění s Hainczmannovým domem. Probošt Hainczmann roku 1340 daroval svůj dům na zřízení kaple, jejíž zasvěcení neznáme. Jako pravděpodobnější se však jeví varianta, že kaple sv. Mořice byla vybudována ve společné koncepci s výstavbou druhé stavební fáze kostela a v době Hainczmannova odkazu již stála. Zřejmě je tedy nutné hledat jeho dům na jiných místech.

Kostnice jako samostatně stojící nadzemní stavby nebyly archeologickými výzkumy na svatojakubském hřbitově doloženy. Objekt označený jako „*Beinhaus*“ je na plánu z konce 18. století zobrazen v jihozápadním rohu hřbitova při zadním traktu Lichtenštejnského paláce. Prostoru se částečně dotkl archeologický výzkum. Nezachytil pozůstatky výraznějších konstrukcí, které by bylo možné s kostnicí spojit. Mohlo se jednat o stavbu lehčí konstrukce. Snad by tomu nasvědčovala skutečnost, že kostnice je na zmíněném plánu provedena světlejší barvou než ostatní budovy. Bližší informace nebyly získány ani k objektu „*Totenkapelle*“, který jmenují prameny k polovině 18. století v souvislosti s výstavbou podzemních kostnic jihozápadně od kostela. Výzkum jejich prostor potvrdil spojení s kryptou pod západní částí kostelní lodi, která byla rovněž využita k uložení kosterních ostatků. Ossarium bylo doloženo také pod kaplí sv. Mořice. Praxe ukládání kostí do vykopaných jam, která je známa z jiných lokalit, nebyla jednoznačně potvrzena. Byl zachycen pouze jeden výkop při jižní stěně kostela, který by bylo možné interpretovat jako kostní jámu. Mohlo však jít o novodobou záležitost.

K základní výbavě hřbitova patřil určitě kříž a prameny doložené věčné světlo. Spojit s nimi se ovšem nepodařilo žádnou z dokumentovaných situací. Pouze při jihovýchodní stěně presbytáře byl odhalen základ kříže, který je patrný na vyobrazeních z 19. století. S menším křížem či venkovním oltářem lze spojovat zdivo při severovýchodní stěně. Blíže neurčené segmenty základových zdí byly zachyceny jihozápadně od vstupní věže a jihovýchodně od presbytáře. Archeologické výzkumy potvrdily, že v areálu hřbitova se odehrávaly i jiné než funerální procesy. Zaznamenáno bylo několik výkopových aktivit. Jejich účel se však nepodařilo objasnit. K severní stěně druhé stavební fáze kostela mohla být po určitou dobu přizděna blíže neurčená stavba dřevěné či dřevohliněné konstrukce.

K otázce možného členění areálu hřbitova nepřinesly archeologické výzkumy žádné výraznější informace. Snad mohlo být po jistou dobu ohrazeno zákoutí vymezené západní stěnou kostela a jižní stěnou vstupní věže. Nepodařilo se prokázat a rekonstruovat případné funkční rozdělení

plochy hřbitova. Potvrdit lze zřejmě jen tendenci pohřbívat co nejbližší u kostelních zdí. Neznámá zůstala rovněž terénní úprava hřbitova.

Jednoznačně bylo doloženo postupné navyšování úrovně povrchu nekropole. Sondy při kostelních stěnách prokázaly do doby výstavby stávajícího kostela nárůst o 1 m. Podílely se na něm již nejstarší aktivity, související s vymezením sakrálního okrsku. Nutné je počítat s objemem vlastních kosterních zbytků a hmota terénu zřejmě nabývala také neustálým „zkypřováním“ zeminy při výkopech hrobů. Na zvyšování terénu se mohla podílet rozplanývaná zemina, pocházející z výkopů pro základová zdiva obou doložených stavebních fází kostela, kaplí a dalších staveb. K nárůstu terénu došlo i v následujícím období. Lze se domnívat, že se z velké části jednalo o záměrnou akci, která souvisela s výstavbou kostela. Důvodem zřejmě bylo upravit plochu hřbitova do jedné roviny s kostelní podlahou. Její úroveň je v podstatě totožná s výškou terénu, které bylo do té doby dosaženo při západním průčelí kostela. Navýšením bylo nutné vyrovnat především klesání terénu jihovýchodním směrem v prostoru jižně od kostela a při jeho závěru. U vstupu při presbytáři byl nárůst rekonstruován zhruba na 1 m. Maximální zvýšení lze logicky předpokládat v jihovýchodním rohu hřbitova, kde byl vybudován vstup z Běhounské ulice. Navázka se zde opřela o postavenou hřbitovní zeď. Nelze podat jednoznačnou odpověď na to, zda k navýšení terénu dostačovala zemina vykopaná při stavebních pracích, nebo zda musela být přivezena odjinud. Do dnešní podoby byla úroveň srovnána při terénních úpravách v 19. století.

Parametry získaného souboru pohřbených jedinců

Při výzkumech svatojakubského hřbitova byl postupně získán soubor čítající 2162 primárních pohřbů. Podle možností datování byly začleněny do celkem 11 skupin. Do období 13.–15. století se podařilo datovat 420 jedinců. Do následného období, spojeného se stávajícím kostelem, bylo jednoznačně přiřazeno 262 pohřbů. Ostatní jedince nebylo možné vůči těmto dvěma etapám vymezit. Množství pohřbů zůstalo bližší nedatováno. Lze předpokládat, že většina pohřbů skupiny C pochází z doby do konce 16. století. Velká část novověkých hrobů byla odstraněna při terénních úpravách prostoru po zrušení hřbitova. Je otázkou, do jaké míry bylo omezeno pohřbívání u sv. Jakuba po založení nového hřbitova před Veselou branou v roce 1580.

Pohřební ritus

Celkový počet 2162 „*in situ*“ uložených jedinců byl pohřben v 1919 hrobech. Jednočetných pohřbů bylo 1826. Hrobovou

jámu s dalšími jedinci sdílelo 15,54 % pohřbených. Vícečetné pohřby tvořily 4,85 % všech hrobů. Zaznamenány byly hroby se dvěma (64), třemi (17), čtyřmi (3) a pěti jedinci (3). U všech je možné předpokládat, že zemřelí byli do hrobové jámy uloženi během jedné pohřební ceremonie. Kombinace pohlaví a věku i vzájemná poloha byly rozmanité. Nejméně ve 4 případech by se mohlo jednat o tzv. „porody v rakvi“. Interpretační možnosti jsou omezeny neúplnými výsledky antropologických analýz.

130 pohřbů bylo součástí ostatních pohřebních aktivit. Jedna byla zkoumána pouze v segmentu (nejméně 6 jedinců). Dvě je možné označit za „rodinné“ hroby (v jednom případě 2 dospělí a 4 děti, ve druhém 2 dospělí a 7 dětí). Jako „klasický“ hromadný hrob, jehož vytvoření zřejmě vyvolala nutnost rychlého pohřbení 14 jedinců, lze označit obdélnou jámu o rozměrech 1,85 × 1,10 m. Hromadný hrob představovala rovněž šachtovitá jáma (2 × 1,80 m), ze které byly získány kosterní zbytky 22 pohřbů. Výzkum ovšem nedosáhl dna výkopu. Celkový počet pohřbených zůstal neznámý. Snad by se mohlo jednat o „otevřenou jámu“, do které se pohřbívalo průběžně. V obou případech byli jedinci do hrobů uloženi pietně podle příslušných rituálních pravidel, vyskytly se jen odchylky v orientaci pohřbů. Situace lze spojovat se třetí stavební fází kostela. První byla vzdálena 6 m od jeho severní stěny, druhá se nacházela ve stejné vzdálenosti jihovýchodně od presbytáře. Specifickou záležitostí byla situace při jihozápadním nároží kostela, která zřejmě představuje využití sklípku (2,50 × 2 m, hloubka 2,50 m), který náležel vykoupené zástavbě v sousedství středověkého kostela, k rychlému pohřbení snad obětí nákazy. Poté do něho byly ještě uloženy „běžné“ pohřby. Celkově bylo vyzvednuto 72 jedinců.

Z 11 pohřbů, klasifikovaných jako nerituální (0,51 %), bylo 7 součástí zmíněné aktivity. Poloha jejich kosterních zbytků vykazovala známky nepietního uložení. Nejvíce to bylo patrné u jedince, který ležel na břiše s „rozhozenými“ končetinami. Na břiše spočívalo také jedno dítě a jeden nebožtík se nacházel v silně skrčené poloze na pravém boku. Situace u tří nerituálních pohřbů, nalezených mimo tuto aktivitu, nebyla zcela jednoznačná. V posledním případě ležel jedinec na břiše a byl snad do jámy „vtěsnán“.

Dokumentaci kosterních zbytků v nepřímých polohách nebyla věnována při archeologických výzkumech větší pozornost. Skutečností ovšem bylo, že drtivá většina případů se vyskytovala soliterně. U většiny kostí nacházených při odkrývání jednotlivých pohřbů nebylo často možné objektivně rozhodnout, zda byly do hrobu skutečně uloženy společně s nebožtíkem nebo zda se do daných poloh dostaly s kopáním dalších hrobových jam. V situacích, kdy byly kosti vyhodnoceny jako součást zasypu hrobové jámy, nebyly většinou

pozorovány výraznější znaky po snaze uložit je pietním způsobem. Některé případy vypovídaly spíše pro „ledabylé“ naházení kostí do jámy společně s vykopanou zeminou. Dokumentována byla situace, kdy při kopání hrobové jámy byl narušen nejméně jeden pohřeb. Alespoň část jeho kosterních zbytků musela být ještě pojena vazivem. Tato byla uložena při stěně hrobové jámy po pravé straně nového pohřbu. Ostatní kosti byly do jámy naházeny při zasypávání hrobu. Zaznamenáno bylo několik dokladů nerituálních pohřebních zvyklostí. Jednoznačným případem byl pohřeb ženy ve věku 20–35 let. Uložena byla v rituální poloze. Její stehna však byla zatížena dvěma kameny. Takové případy bývají většinou spojovány se snahou zabránit návratu (revenanci) mrtvého do světa živých. Dva pohřby dospělých jedinců měly příčně přes krk položenu tibii. Nešlo o náhodný jev. Dokumentovaná situace nejméně u jednoho z nich jednoznačně prokazovala, že kost byla do hrobu uložena záměrně. Otázkou je, jaký mělo toto opatření význam. Obdobným případem byl pohřeb dospělého jedince, který měl u pánve přes stehna položenou tibii. Druhá byla umístěna mezi nohama nebožtíka. Nestandardní způsob pohřbení se vyskytl u společného pohřbu muže a ženy, kteří byli do hrobu uloženi ve vzájemném objetí. Se symbolickým nebo magickým významem byly do hrobů ukládány rozličné předměty. S nerituálními pohřebními zvyklostmi by mohla souviset orientace některých pohřbů ve směru V–Z.

Rituální pohřby byly v drtivé většině uloženy na zádech. Bez pochyb to bylo doloženo v 1591 případech. Důvodně předpokládat to lze také u dalších 533 jedinců. V 19 případech bylo pozorováno mírné natočení na pravou či levou stranu (u některých bylo zřejmě způsobeno druhotně). Sedm jedinců bylo uloženo na boku, levém (4 případy) či pravém (3 případy). Pohřbeno tak bylo 5 dospělých (u dvou antropologicky určených: muž a žena) a 2 malé děti.

V 1349 z 2151 rituálních pohřbů nebylo polohu lebky možné určit. Nejčastější bylo uložení lebky na týlu. Bylo zaznamenáno v 366 případech. U dalších 171 pohřbů to lze předpokládat. Poloha lebky 8 pohřbů, kdy temenní kost směřovala nahoru, snad naznačuje podložení hlavy zemřelého či její opření o stěnu hrobové jámy. Na týlní kosti spočívaly také lebky dalších pohřbů, byly však vychýleny na levou (89 případů) či pravou stranu (87 případů). U 55 pohřbů ležela lebka na levé straně, u 39 na pravé. Týkalo se to pochopitelně všech zbytků uložených na boku (7 případů). Řadu zmíněných vychýlení mohly druhotně zapříčinit dekompoziční procesy.

Uložení horních končetin bylo rozmanité. Vzájemnou polohu obou končetin bylo možné posuzovat pouze u 547 pohřbů. Vyčleněno bylo 78 základních variant. Nebyly primárně

spojeny ani s pohlavím, ani s věkem pohřbených jedinců. V jistém ohledu lze potvrdit tendenci k postupné ztrátě dominantního postavení polohy natažených končetin podél těla. Zlom je nutné asi vidět především mezi středověkem a novověkem. U pohřbů spojených s třetí stavební fází kostela již převažovalo ukládání rukou na těle nebožtíka. Stále se však vyskytuje také poloha končetin podél těla. A obráceně i v nejstarším období se objevují pohřby, které mají ruce složeny na těle. Průběžně po celé období lze zaznamenat vzájemné kombinace jedné končetiny podél a druhé na těle. Pro velkou část pohřbívání (především období 14.–16. století) je příznačná poměrně značná variabilita možné polohy horních končetin.

Poloha dolních končetin nebyla už z principu jejich fyziognomie tolik rozmanitá. Vzájemné umístění obou končetin bylo možné posuzovat pouze u 810 pohřbů. Zaznamenáno bylo 14 základních variant. Naprosto dominovalo uložení končetin v natažené poloze od rovnoběžné až po variantu s kotníky u sebe. Ve 14 případech byly překříženy. U několika jedinců (na zádech) byly nohy ohnuty a uloženy na stranu. Varianty uložení dolních končetin nebyly primárně spojeny ani s pohlavím, ani s věkem pohřbených jedinců (kromě „kojenec-kých“ silně pokrčených či roztažených poloh). Vyskytovaly se společně po celou dobu pohřbívání.

Ve směřování hrobů naprosto dominovala orientace Z–V: 1871 případů (87,15 %); z toho 253 s „lehkým“ otazníkem, 235 s mírnou odchylkou ve směru JZ–SV a 99 s mírnou odchylkou ve směru SZ–JV. Těmto mírným odchylkám zřejmě nelze přisuzovat zásadnější významový kontext. Výraznější posun byl zaznamenán u 227 případů, z toho 138 ve směru JZ–SV a 89 SZ–JV. Na prvních dvou (především JZ–SV) se podílelo 30 jedinců pohřbených radiálně kolem presbytáře. Příčina daného orientování ostatních nebyla výzkumem objasněna. Nebyly zaznamenány objekty (překážky), které by odchýlenou orientaci ovlivnily. Nebyly zjištěny žádné výrazné prostorové koncentrace hrobů s odchylkami JZ–SV a SZ–JV. Časově se nevymezují, vyskytují se po celou dobu pohřbívání. Ukládání tak byli muži, ženy i děti. Čtyři jedinci byli orientováni ve směru V–Z. Ve dvou případech šlo o novorozence, v jednom o dospělou ženu. Jeden pohřeb se nepodařilo antropologicky přesně určit. Šlo však o dospělého jedince. Nalezen byl v jižní části hřbitova a nebyl blíže datován. Kosterní zbytky byly značně narušeny, nelze zcela vyloučit ani jejich druhotné přemístění. Ostatní odchylky byly vázány na nestandardní funerální aktivity (především hromadné hroby). Orientace J–S nebo S–J zde byla takřka výhradně spojena s dětmi (12 případů).

Bylo by možné konstatovat, že po celou dobu pohřbívání na svatojakubském hřbitově převládala orientace hrobů vázaná

na podélnou osu kostela, tedy ve směru Z–V s menšími či většími odchylkami ve směrech JZ–SV a SZ–JV. Obraz hřbitova z roku 1784 podává jiný pohled. Hroby při hřbitovní zdi jsou orientovány k jejímu líci (S–J, V–Z). V prostoru jižně od kostela převládá orientace ve směru J–S. Ověření této skutečnosti nebylo možné, protože vrstva nejmladších pohřbů byla odstraněna při terénních úpravách v 19. století.

Předměty pohřební výbavy, ať rituální nebo nerituální, byly na svatojakubském hřbitově zaznamenány u 172 pohřbených jedinců. Z celkového počtu 2162 to činí podíl 7,96 %. K souboru byly přiřazeny rovněž nálezy mincí a stříbrných polotovarů. Příslušnost řady z nich k pohřební výbavě může být sporná. Na nízkém poměru zastoupených dokladů výbavy pohřbů se podílely především terénní podmínky, které jsou nepříznivé pro dochování předmětů z méně trvanlivých organických materiálů. Drtivá většina získaného inventáře byla vyrobena z kovu (železa, Cu-slitin, stříbra a zlata). Při závěrech je nutné zohlednit také míru zchovalosti kosterních ostatků. Většina předmětů byla totiž nacházena v oblasti axiálního skeletu a lebky. Trup nebyl zachován nebo byl silně poškozen u 873 jedinců. Z celkového počtu 2162 pohřbů to činí 40,58 %. Lebku postrádalo 1278 jedinců (59,11 %). U 746 kosterních ostatků nebyl zachován ani axiální skelet, ani lebka (34,51 %).

Nejčastějším nálezem byla kovová spínadla oděvů. U 76 pohřbů byly přítomny záponky očko-háček, u 33 přezky a u 13 špendlíky. Dále byly získány předměty osobní zbožnosti, především fragmenty růženců, křížky, medailonky. Unikátním (v hrobovém kontextu) byl pro naše země nález poutního odznaku, který představovala tzv. svatojakubská mušle. Vyskytly se předměty symbolického významu. Nejvíce zastoupeny byly mince (u 3 nebožtíků v ústech). V obdobné funkci snad mohly jako „náhražka“ sloužit zaznamenané nálezy stříbrných polotovarů. Ojedinele byly přítomny běžné užitkové předměty (nůž, jedny nůžky, 2 brousky, přeslen a hrací kostka). Šperky byly zastoupeny v podstatě jen třemi prsteny a kategorie zbraní jedním kordem. Nalezeno bylo několik fragmentů předmětů, jež se nepodařilo blíže interpretovat. Jednalo se hlavně kovové nálezy. Většinou je lze zřejmě spojit s oděvem zemřelých.

Z celkového počtu 420 středověkých pohřbů byla výbava zaznamenána pouze v 7 případech (1,67 %). U novověkých pohřbů (262 jedinců horizontu C) bylo zastoupení nepoměrně výraznější (35,50 %). Jednoduché srovnání výsledků by však bylo do jisté míry zavádějící. Zaznamenaný nepoměr malého počtu získaných devocionálií ve srovnání s většími kolekcemi z ostatních hřbitovů lze vysvětlovat opět omezením pohřbívání v období 17.–18. století a zničením příslušných pohřbů.

Na svatojakubském hřbitově bylo dokumentováno pohřbívání bez rakví i v rakvích. O dřevěných rakvích lze důvodněji uvažovat u 124 jedinců, což představuje 5,77 % z celkového počtu 2151 rituálně pohřbených. Tafonomické metody k posouzení přítomnosti rakve na základě dislokace kostí nebyly při archeologických výzkumech na svatojakubském hřbitově aplikovány. Dodatečná revize terénní dokumentace neměla zaručené výsledky. Někdejší četnost užívání rakví je tedy otázkou. Nejstarší jednoznačné doklady rakví pocházely z období závěru 13. či počátku 14. století. Velká část se vázala na období třetí stavební fáze kostela. V rakvích byli pohřbíváni dospělí (muži, ženy) i děti. K podobě rakví se lze vyjádřit jen okrajově. Velikost byla samozřejmě uzpůsobena proporcím zemřelého. Tvar rakví byl po horizontále obdélný či mírně lichoběžníkovitý. Ve starším období snad dominovala první varianta. Ve vertikálním směru se mohlo jednat spíše o jednoduché „truhly“ se svislými stěnami. Konstruktivní prvky byly spojovány bez i za použití hřebíků. Materiál rakví se nepodařilo určit. Kovové přídatky (úchyty, kování) nebyly zaznamenány.

O povrchové úpravě hrobů a jejich označení nepřinesly archeologické výzkumy žádné informace. V základech dvou mladších stavebních fází kostela byly dokumentovány zlomky náhrobníků, nemusely ovšem pocházet ze hřbitova. Poměrně málo informací bylo získáno také k vlastním hrobovým jámám. Drtivá většina z nich byla zničena již v minulosti. Zachovalé případy měly nejčastěji přibližně obdélný půdorys, většinou se zaoblenými rohy. Dále se vyskytovaly jámy, které je možné označit za oválné. Zaznamenané byly také půdorysy lichoběžníkové. Jde však o lichoběžníky jen nepatrně odlišné od obdélníku. Rohy byly většinou oblé. Dokumentované stěny hrobových jam byly hladké a pravidelné. Směrem ke dnu spadaly svisle nebo s mírným sešikmením. Dna byla hladká, plochá a rovná. Stopy nástrojů se nepodařilo zachytit. Byla patrná tendence úsporného kopání jámy vůči mírám nebožtíků. Některá těla musela být do hrobu vložena v bezprostředním dotyku s hrobovými stěnami. Objevily se však také případy, kdy jáma byla „zbytečně“ velká v poměru k proporcím nebožtíka.

Hrobové jámy měly rozličnou hloubku. Můžeme předpokládat, že velká část nepřesahovala úroveň 1 m. Hloubka v rozmezí 0,50 až 0,80 m mohla být běžným standardem. Kopalý se však i jámy hluboké přes 1 m. Není vyloučena možnost výrazně hlubších jam (teoreticky až 2 m). Přesvědčivě prokázat se je však nepodařilo. U řady pohřbů je nutné počítat s poměrně mělkými hroby, nepřesahujícími hloubku několika desítek centimetrů.

„Závěrečné slovo do budoucnosti“

Na základě četnosti archeologických výzkumů a objemu dat, které přinesly, lze hřbitov u sv. Jakuba v Brně prohlásit za „nejprozkoumanější“ středověký a novověký městský hřbitov v českých zemích a je možné ho zařadit mezi nejvíce probádané nekropole vrcholně středověké a novověké křesťanské civilizace západní Evropy. Možný informační potenciál archeologických pramenů však nebyl dosud ani zdaleka vyčerpán. Nezodpovězena zůstává celá řada otázek. Na základě zkušeností nabytých při zpracování realizovaných výzkumů je ovšem nutné konstatovat, že odpovědi na některé z nich už nemohou být získány.

Dosavadní zpracování poznatků archeologických výzkumů není zcela vyčerpávající. Podařilo se však vytvořit základní ucelený souhrn. Z něho lze vycházet při podrobnějších analýzách dílčích témat. Jeho informace mohou být využity při volném postupu a kladení otázek budoucích archeologických počínů. Vznikla také platforma, na jejímž základě je možná diskuze s ostatními vědními obory (historie, antropologie), která by měla vést ke komplexnímu zpracování problematiky svatojakubského hřbitova.

Předložená práce není při svém rozsahu vyčerpávající a trpí jistě řadou nedostatků. I přesto doufám, že je alespoň pro brněnské poměry dalším krůčkem k vylepšení ne zcela uspokojivého stavu ve výzkumu středověkých a novověkých.

PRAMENY, LITERATURA A SEZNAM
ZKRATEK

- ALCOCK, J. P. 1980: Classical religious belief and burial practice in Roman Britain, *Archaeological Journal* 137/1, 50–85.
- ALEXANDRE-BIDON, D. 1998: *La Mort au Moyen Age, XIIIe–XVIe siècle*. Paris.
- AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 292.
- AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 295.
- AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 640.
- AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv. č. 1116.
- AMB, fond A1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, 10. 5. 1466.
- AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rukopis inv. č. 48, f. 557r.
- ANDERSSON, L. 1989: Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien, *Lund Studies in Medieval Archeology* 7, 161–165.
- ANDĚLOVÁ, Š. 2007: Kapitoly ze života velkomoravských žen v kontextu písemných a archeologických pramenů. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- ARIES, P. 1949: Attitudes devant la vie et devant la mort du XVIIe au XIXe siècle, *Population* 4, 463–470.
- ARIES, P. 1967: La mort inversée. Le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales, *Archives Européennes de Sociologie* 8, 169–195.
- ARIES, P. 1974a: The Reversal of Death: Changes in Attitudes Toward Death in Western Societies, *American Quarterly* 26/5, 536–560.
- ARIES, P. 1974b: *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the Present*. Johns Hopkins University Press.
- ARIES, P. 1975: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours*. Paris.
- ARIES, P. 1977: *L'Homme devant la mort*. Paris.
- ARIES, P. 1981: *The Hour of Our Death*. New York (anglická verze práce z roku 1977).
- ARIES, P. 1983a: *En face de la mort*. Toulouse.
- ARIES, P. 1983b: *Images de l'Homme devant la mort*. Paris.
- ARIES, P. 1985: *Images of Man and Death*. Harvard University Press (anglická verze práce z roku 1983).
- ARIES, P. 2000a: *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*. Praha (překlad práce z roku 1977).
- ARIES, P. 2000b: *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha (překlad práce z roku 1977).
- ARNOLD, J. 1985: *Patterns of Fashion. The Cut and Construction of Clothes for Men and Women, C. 1550–1620*. London.
- AUGUSTYNOWICZ, CH. – REBER, U. eds. 2011: *Vampirismus und magia posthuma im Diskurs der Habsburgermonarchie*. Wien.
- BALLESTER, G. T. 2007: *Santiago de Compostela. Ein Pilgerlesebuch*. Kiel.
- BANKER, J. R. 1988: *Death in the community: memorialization and confraternities in an Italian commune in the Late Middle Ages*. Athens.
- BASSETT, S. ed. 1992: *Death in Towns: Urban Responses to the Dying and the Dead, 100–1600*. Leicester.
- BATTKE, H. 1953: *Geschichte des Ringes*. Baden-Baden.
- BEDNÁR, P. – KVASNICOVÁ, M. – RATIMORSKÁ, P. 2005: Komárno – bývala rezidencija a kolegium jezuitov. Predbežná správa o výsledkoch archeologického a umelecko-historického výskumu, *Archaeologia historica* 30, 149–164.
- BEDNÁRIK, R. 1939: Príspevok k pohrbným zvykom slovenského ľudu, *Národopisný sborník* I, 54–88.
- BEDNÁRIK, R. 1972: *Cintoríny na Slovensku*. Bratislava.
- BEISSEL, S. 1909: *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*. Freiburg.
- BERANOVÁ, M. 1989: Kovové vínky pražských dívek ze 17. a první poloviny 18. století. Příspěvek k lidovému šperkařství, *Archaeologica Pragensia* 10, 269–280.
- BERGDOLT, K. 2002: *Černá smrt v Evropě*. Praha.
- BERKOVEC, T. 2002: Dlouhá Lhota (okr. Blansko), Přehled výzkumů 43, 254–255.
- BIEGELEISEN, H. 1929: *U kolebki, przed ołtarzem, nad mogiłą*. Lwów.
- BINSKI, P. 1996: *Medieval Death. Ritual and Representation*. London.
- BLAŽKOVÁ-DUBSKÁ, G. 2005: Několik poznámek k archeologickému studiu novověkého pohřbívání v Čechách (Úvod ke studiu novověkých pohřebišť na Pražském hradě). In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I.1*. Praha: Archeologický ústav AV ČR Praha, 201–216.
- BLÁHA, J. 1993: Archeologický doklad modlitební šňůry ze 14. století v Olomouci – příspěvek ke genezi růžence. In: Památkový ústav v Olomouci 1992. Výroční zpráva. Olomouc: Památkový ústav v Olomouci, 43–48, obr. 21–29.
- BLÁHA, J. 1998: Archeologický příspěvek k poznání poutnického života ve středověké Olomouci, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica, Philosophica-Aesthetica* 16, 47–64.
- BLÁHA, J. 2001: *Olomoucké hřbitovy a kolumbária*. Olomouc.
- BOASE, T. S. R. 1972: *Death in the Middle Ages: Mortality, Judgment and Remembrance*. London – New York.
- BODDINGTON, A. – GARLAND, A. N. – JANAWAY, R. C. eds. 1987: *Death, Decay and reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*. Manchester.
- BOEHLKE, H. K. 1984: *Vom Kirchhof zum Friedhof: Wandlungsprozesse zwischen 1750 u. 1850*. Kassel.
- BOROVSKÝ, T. 2000: Domy venkovských klášterů ve středověkém Brně (13.–15. století), *Brno v minulosti a dnes* 14, 13–35.

- BOROVSKÝ, T. 2001: Kaplani, oltářníci a jejich beneficia v kostele sv. Jakuba v Brně (Od nejstarších zmínek do roku 1521), *Brno v minulosti a dnes* 15, 271–312, 475–476.
- BORSKÝ, P. – ČERNOUŠKOVÁ, D. 2001: Krypta pod kostelem sv. Jakuba v Brně. Stavebněhistorický průzkum. Brno (rukopis uložený v archivu Archaia Brno, o. p. s.).
- BORST, A. ed. 1993: *Tod im Mittelalter*. Konstanz.
- BOTTINEAU, Y. 1987: *Der Weg der Jakobspilger*. Geschichte, Kunst und Kultur der Wallfahrt nach Santiago de Compostela. Bergisch Gladbach.
- BOUCHER, F. 1997: *A History of Costume in West*. London.
- BRAET, H. – VERBECKE, W. eds. 1983: *Death in the Middle Ages*. Louvain.
- BRAVERMANOVÁ, M. 2004: Hroby pražských biskupů v katedrále sv. Víta na Pražském hradě. Předběžné sdělení, *Archaeologia historica* 29, 599–613.
- BRETHOLZ, B. 1901: *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*. Brünn.
- BRETHOLZ, B. 1911: *Geschichte der Stadt Brünn*. Brünn.
- BRETHOLZ, B. 1928: *Aus Mährischen Städten*. Der Brünnerritt vom 26. Juni 1293, *Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 30, 141–147.
- BRUMME, C. 2010: *Das spätmittelalterliche Wallfahrtswesen im Erzstift Magdeburg, im Fürstentum Anhalt und im sächsischen Kurkreis*. Entwicklung, Strukturen und Erscheinungsformen frommer Mobilität in Mitteldeutschland vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. *Europäische Wallfahrtsstudien* 6. Frankfurt am Main.
- BRUNA, D. 1991: *Les enseignes de pèlerinage et les coquilles Saint-Jaques dans les sépultures du Moyen Age en Europe occidentale*, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 178–190.
- BRUNA, D. 1996: *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Catalogue d'exposition. Musée national du Moyen Age – Thermes de Cluny. Paris.
- BRYCH, V. 1989: Nesvětilce, zaniklá středověká ves na Mostecku. Současný stav a perspektivy výzkumu, *Archaeologia historica* 14, 311–318.
- BRZOSTOWICZ, M. – MIZERSKA, H. – WRZESIŃSKI, J. eds. 2007: *Mnisi i pielgrzymi w średniowieczu*. Łąd na szlakach kulturowych Europy. Poznań–Łąd.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, B. 1944: *Prvé staroslovenské radové pohrebištia v Turci a v Liptove*. Martin.
- BURAK, M. – OKÓLSKA, H. 2007: *Cmentarze dawnego Wrocławia*. Wrocław.
- BURIAN, V. 1948: *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*. Brno.
- BÚTOROVÁ, B. 2011: *Morfoskopické znaky a jejich variabilita u novověkých kosterních pozůstatků z Anenských teras v Brně*. Brno. Masarykova univerzita. Bakalářská diplomová práce. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- CAUCCI VON SAUCKEN, P. 1993: *Santiago*. La Europa del peregrinaje. Barcelona.
- CAUCCI VON SAUCKEN, P. ed. 2004: *Santiago de Compostela*. Pilgerwege. Augsburg.
- CAUCCI VON SAUCKEN, P. ed. 2010: *Pilgerziele der Christenheit*. Jerusalem – Rom – Santiago de Compostela. Belser.
- CAUCCI VON SAUCKEN, P. – ASOLAN, P. 2009: *Cammini in Europa*. Pellegrinaggi antichi e moderni tra Santiago, Roma e la Terra Santa. Terre di Mezzo.
- CDB II: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II*. Friedrich, G. (ed.), Praha 1912.
- CDB III/1: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/1*. Friedrich, G. (ed.), Praha 1942.
- CDB IV/1: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV/1*. Šebánek, J. – Dušková, S. (eds.), Praha 1962.
- CDM IV: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV*. Boček, A. (ed.), Olomouc 1845.
- CDM V: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae V*. Boček, A. – Chytil, J. (eds.), Brno 1850.
- CDM VII/1: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII/1*. Chytil, J. (ed.), Brno 1858.
- CDM VIII: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VIII*. Brandl, V. (ed.), Brno 1874.
- CDM XIII: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XIII*. Brandl, V. (ed.), Brno 1897.
- CEJNKOVÁ, D. 1992: Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře, *Forum brunense* 1992, 17–19.
- CEJNKOVÁ, D. – MĚŘÍNSKÝ, Z. – SULITKOVÁ, L. 1984: *K problematice počátků města Brna*, *Československý časopis historický* 32, 250–270.
- CIMBŮRKOVÁ, P. 2007: *Přehled devocionálií nalezených při antropologickém výzkumu v kryptě kostela sv. Mikuláše ve Znojmě*, *Jižní Morava* 43, 183–211.
- COHN, S. K. 1988: *Death and property in Siena, 1205–1800: strategies for the afterlife*. Baltimore.
- CROWFOOT, E. – PRITCHARD, F. – STANILAND, K. 2006: *Textiles and Clothing 1150–1450*. Woodbridge.
- ČÁDA, F. 1965: *Brno – křižovatka starých cest*, *Brno v minulosti a dnes* 7, 151–162.
- ČECHURA, M. 2006: *Příkopy kolem kostelů*, *Archaeologia historica* 31, 283–289.
- ČECHURA, M. 2010: *Pohřební ritus ve středověku a novověku ve světle archeologického a antropologického výzkumu*, *Archaeologia historica* 35, 111–120.
- ČECHURA, M. – FRÝDA, F. 2009: *Středověký „Schalenstein“ z Albrechtic*, *Archaeologia historica* 34, 587–590.

- ČERNÁ et al. 2011 (ČERNÁ, L. – KOLAŘÍK, V. – SEDLÁČKOVÁ, L. – SLAVÍKOVÁ, A.): Brno, Moravské náměstí – Běhounská. „Komplexní regenerace historického jádra – ostatní komunice – rekonstrukce Moravského náměstí. Nálezová zpráva č. 10/11 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- ČERNÁ, L. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A. 2008: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Komplexní regenerace historického jádra – ostatní komunikace – ulice Kozí. Nálezová zpráva č. 32/08 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- ČERNÁ, L. – ZŮBEK, A. 2010: „KHRJ – Rekonstrukce ulice Běhounské“. Nálezová zpráva č. 3/10 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- ČERNÁ, L. – ZŮBEK, A. 2012a: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Zpřístupnění brněnského podzemí – Kostnice u sv. Jakuba v Brně – II. etapa“. Nálezová zpráva č. 01/12 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- ČERNÁ, L. – ZŮBEK, A. 2012b: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Zpřístupnění brněnského podzemí – Kostnice u sv. Jakuba v Brně – II. etapa – nález rakví“. Nálezová zpráva č. 22/12 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- ČERNOUŠKOVÁ, D. – MENŠÍKOVÁ, M. 2002: Tyršův sad, jeho minulost a současnost, Brno v minulosti a dnes 16, 213–239.
- ČERNÝ, V. 1995: Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu, *Archeologické rozhledy* XLVII, 301–313.
- ČIŽMÁŘ, M. – KOHOUTEK, J. 1998: Předběžná zpráva o výzkumu kláštera Hradisko v Olomouci v roce 1996, *Archaeologia historica* 23, 335–352.
- DĄBROWSKA, A. 1997: Liturgia śmierci a archeologia: Uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej, *Kwartalnik Historyczny* CIV, 3–14.
- DANIELL, CH. 1999: *Death and Burial in Medieval England*. London – New York.
- DAVIDSON, L. K. – DUNN, M. 1993: *Pilgrimage in the Middle Ages*. New York – London.
- DELUMEAU, J. 1997: Strach na Západě ve 14.–18. století. Obležená obec. Díl 1: Strach doléhající na většinu. Praha.
- DERWICH, M. 1997a: Badania nad śmiercią – Europa zachodnia. In: Derwich, M. (ed.), *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 11–19.
- DERWICH, M. 1997b: Les recherches sur la mort – Pologne. In: Derwich, M. (ed.), *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 21–27.
- DERWICH, M. ed. 1997: *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław.
- DESCOEUDRES et al. 1995 (DESCOEUDRES, G. – CUENI, A. – HESSE, CH. – KECK, G.): *Sterben in Schwyz*. Basel.
- DINZELBACHER, P. 2004: *Poslední věci člověka. Nebe, peklo a očištěc ve středověku*. Praha.
- DOBISÍKOVÁ et al. 1997 (DOBISÍKOVÁ, M. – KUŽELKA, V. – VELEMÍNSKÝ, P. – STAREC, P.): *Archeologická dokumentace v areálu bývalého hřbitova u kostela sv. Jindřich na Novém Městě pražském*, *Archaeologica Pragensia* 13, 173–181.
- DOLEŽAL, D. – KÜHNE, H. eds. 2006: *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Pilgrimage in European Culture. Europäische Wallfahrtstudien 1*. Frankfurt am Main.
- DOMORÁZEK, F. 1895: Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu, *Český lid* IV, 241–244.
- DOSTÁL, B. 1968: Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* 17. Řada archeologicko-klasická E13, 7–66.
- DROZDOVÁ, E. 1997: Antropologický rozbor kosterních pozůstatků ze středověkého hřbitova na Dominikánském nám. v Brně. In: Kouřil, P. – Nekuda, R. – Unger, J. (eds.), *Ve službách archeologie. Sborník k 60. narozeninám RNDr. Vladimíra Haška, Dr.Sc.* Brno: AÚ AV ČR Brno, 71–73.
- DROZDOVÁ, E. 1998: Dominikánské nám., Brno. Hřbitov okolo kostela svatého Michala, kosterní hroby, antropologický rozbor. Příloha nálezové zprávy č. 58/97 uložené v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno.
- DROZDOVÁ, E. 2012: Výsledky antropologického výzkumu lidských kosterních pozůstatků z kostnice v kostele sv. Jakuba. Brno (rukopis uložený v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.).
- DŘÍMAL, J. – PEŠA, V. et al. 1969: *Dějiny města Brna 1*. Brno.
- DUBRUCK, E. E. – GUSICK, B. I. 1999: *Death and Dying in the Middle Ages*. New York.
- DUDAY, H. 2005: *L'Archéothanatologie ou l'archéologie de la mort*. In: Dutour, O. – Hublin, J.-J. – Vandermeersch, B. (eds.), *Objets et méthodes en paléanthropologie*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 153–207.
- DUDAY, H. 2009: *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeoethanatology*. Oxford.
- DUDAY et al. 1990 (DUDAY, H. – COURTAUD, P. – CRUBEZY, E. – SELLIER, P. – TILLIER, A. M.): *L'Anthropologie „de terrain“: reconnaissance et interpretation des gestes funéraires*. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Numéro spécial, tome 2, numéro 3–4, 29–50.
- DUDAY, H. – GUILLON, M. 2006: *Understanding the Circumstances of Decomposition When the Body Is Skeletonized*. In: Schmitt, A. – Cunha, E. – Pinheiro, J. (eds.), *Forensic Anthropology and Medicine. Complementary Sciences From Recovery to Cause of Death*. Totowa: Humana Press, 117–158.

- DUNN, M. – DAVIDSON, L. K. eds. 2000: *The Pilgrimage to Compostela in the Middle Ages*. New York.
- DUŠEKOVÁ, S. 1980: Cintorín z 15.–17. stor. v Smoleniciach, *Slovenský národopis* 28, 433–453.
- DÜLMEN, R. 1999: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Praha.
- DÜNNINGER, H. 1963: Was ist Wallfahrt?, *Zeitschrift für Volkskunde* 59, 221–232.
- EGAN, G. – PRITCHARD, F. et al. 2002: *Dress Accessories c. 1150 – c. 1450. Medieval Finds from Excavations in London 3*. London.
- EIRE, C. M. N. 1995: *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteenth-century Spain*. Cambridge.
- ELLIOT, L. 2004: *Clothing in the Middle Ages*. Crabtree.
- D'ELVERT, CH. 1871: Zur Geschichte von Brünn. III. Die Kirch- und Friedhöfe, *Notizen- Blatt der historisch-statistischen Section der kais-königl, Mährisch –schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde* 178, 57–59.
- D'ELVERT, CH. 1879: Restaurierung der St. Jakobskirche in Brünn. Aus dem notizenblatte der historisch-statistischen Section, Nr. 10 und 11 besonders abgedruckt. Brünn.
- ENDLER, J. 2010: *Příběhy brněnských hřbitovů*. Brno.
- EPPLER, G. ed. 2009: *Grabkultur in Deutschland: Geschichte der Grabmäler*. Berlin.
- FALK, F. 1969: *Ringe aus vier Jahrtausenden*. Pforzheim.
- FALTÝNEK, K. – ŠLÉZAR, P. 2006: Archeologické výzkumy sakrálních staveb v Litovli, *Archaeologia historica* 31, 303–322.
- FEHRING, G. P. 1972: Unterregenbach. Kirchen – Herrsitz – Siedlungsberichte, *Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg* 1, 13–152.
- FEHRING, G. P. 1979: Missions- und Kirchenwesen in archäologischer Sicht. In: Jankuhn, H. – Wenskus, R. (eds.), *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte* 22. Sigmaringen: Thorbecke, 547–594.
- FEHRING, G. P. – SCHOLKMANN, B. 1995: *Die Stadtkirche St. Dionysius in Esslingen am Neckar. Die archäologische Untersuchung und ihre Ergebnisse*. Stuttgart.
- FINGERLIN, I. 1971: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin.
- FISCHER, A. 1921: *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*. Lwów.
- FISCHER, N. 2001: *Geschichte des Todes in der Neuzeit*. Erfurt.
- FISCHER, N. – HERZOG, M. eds. 2005: *Nekropolis: Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden*. Stuttgart.
- FLODR, M. 1990: *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století I. Úvod a edice*. Brno.
- FLODR, M. 1992: *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století II. Komentář*. Brno.
- FLODR, M. 1993a: *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*. Brno.
- FLODR, M. 1993b: *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století III. Rejstříky a přehledy*. Brno.
- FLODR, M. 1995: *Privilegium města Brna z roku 1243 a jeho velké dědictví, Brno v minulosti a dnes* 13, 23–37.
- FLODR, M. 2001: *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359)*. Brno.
- FLODR, M. 2005: *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Brno.
- FLODR, M. 2006: *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana (1359–1389)*. Brno.
- FLODR, M. 2007: *Nálezy brněnského městského práva. Sv. I (–1389)*. Brno.
- FLODR, M. 2008a: *Brněnské městské právo na konci středověku (1389 – konec 15. století)*. Brno.
- FLODR, M. 2008b: *Jan z Gelnhausenu. Příručka práva městského (Manipulus vel direktorium iuris civilis)*. Brno.
- FLODR, M. 2010: *Pamětní kniha města Brna z let 1391–1515*. Brno.
- FLODROVÁ, M. 1992: *Brněnské hřbitovy*. Brno.
- FLODROVÁ, M. 1997: *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*. Brno.
- FLODROVÁ, M. – MÜLLER, Z. 2007: *Staré Staré Brno. Vyprávění o minulosti nejstarší části města Brna*. Brno.
- FLÜELER, M. – FLÜELER, N. eds. 1992: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300*. Stuttgart.
- FOLTÝN, D. et al. 2005: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha.
- FORGEAIS, A. 1862–1866: *Collection de plombs historiques trouvés dans la Seine I–V*. Paris.
- FROLÍK et al. 1992 (FROLÍK, J. – KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z. – ŽEGLITZ, J.): *L'archeologie et la culture spirituelle du Moyen Age (Quatre miniatures)*, *Památky archeologické LXXXIII*, 149–173.
- FULTON, R. et al. 1976: *Death, Grief, and Bereavement: A bibliography, 1845–1975*. New York.
- GALETA, P. 2000: *Antropologický rozbor kosterního materiálu ze hřbitova kostela sv. Jakuba (15. a 16. století)*. Brno. Ročníková práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- GALETA et al. 2008 (GALETA, P. – SLÁDEK, V. – SOSNA, D. – ČECHURA, M.): *Hodnocení distribuce izolovaných kostí na hřbitově u kostela sv. Ducha ve Všerubech: využití*

- randomizačních metod. In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*. Brno–Praha–Plzeň: AÚ AV ČR, 61–75.
- GANZ-BLÄTTLER, U. 2000: *Andacht und Abenteuer. Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger (1320–1520)*. Jakobus-Studien 4. Tübingen.
- GEARY, P. J. 1994: *Living with the Dead in the Middle Ages*. London.
- GENNEP, A. van 1909: *Les Rites de passage. Etude systématique des rites*. Paris.
- GENNEP, A. van 1960: *The rites of passage*. London (anglická verze práce z roku 1909).
- GENNEP, A. van 1997: *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha (překlad práce z roku 1909).
- GOODY, J. 1974: *Death and the Interpretation of Culture: A Bibliographic Overview*, *American Quarterly* 26/5, 448–455.
- GORDON, B. – MARSHALL, P. eds. 2001: *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge.
- GRETZSCHEL, M. 1996: *Historische Friedhöfe in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. München.
- GRODZISKA, K. 1992: *Cmentarze Podgórze*. Kraków.
- GROSMANNOVÁ, D. 2002: *Medaile a svátostky poutních míst na Moravě*, *Numismatik* 7, 20–22.
- GROßSCHMIDT, K. et al. 2000: *Die Skelettfunde aus der Pfarrkirche von A Wichten warth in Niederösterreich. Anthropologische Ergebnisse*, *Fundberichte aus Österreich* 38, 671–680.
- GROßSCHMIDT, K. – RANDL, U. 2000: *Die Skelettfunde aus der Pfarrkirche St. Christophen, Niederösterreich. Sonderbestattungen als Hinweis auf Krankheiten?*, *Fundberichte aus Österreich* 38, 719–723.
- GRUNDMANN, H. 1961: *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*. Darmstadt.
- GRYC, J. – WYRWA, A. M. 2010: *Muszla pielgrzymia z Góry Zamkowej w Cieszynie – nowy punkt na mapie dróg do grobu św. Jakuba w Composteli*, *Archaeologia historica* 35, 443–449.
- HAASIS-BERNER, A. 1995a: *Die Jakobsmuschel in Grabfunden – Hinweise zu Ursprung und Bedeutung eines Pilgerzeichens*, *Sternenweg* 16, 3–10.
- HAASIS-BERNER, A. 1995b: *Pilgerzeichen des Hochmittelalters. Untersuchung zu ihrer Entstehung und Bedeutung*. Magisterarbeit der Phil. Fakultät Abt. Ur- und Frühgeschichte der Universität Freiburg/Br.
- HAASIS-BERNER, A. 1999: *Die Pilgerzeichen des 11.–14. Jahrhunderts. Mit einem Überblick über die europäische Pilgerzeichenforschung*. In: *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag*. Rahden: Leidorf, 271–277.
- HAASIS-BERNER, A. 2003: *Pilgerzeichen des Hochmittelalters. (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 94)*. Würzburg.
- HADLEY, D. 2001: *Death in Medieval England: An Archaeology*. Stroud.
- HAGLUND, W. D. – SORG, M. H. eds. 2002: *Advances in forensic taphonomy. Method, theory and archaeological perspectives*. London.
- HANÁKOVÁ, H. – MARTINEC, V. – VYHNÁNEK, L. 1975: *Barokní pohřby od sv. Jindřicha na Novém Městě pražském*, *Sborník Národního muzea v Praze, řada B* 31, 91–107.
- HANULIAK, M. 1978: *Problematika hrobů pod náhrobními kameňmi v 11.–14. století na Slovensku*, *Archaeologia historica* 3, 67–82.
- HANULIAK, M. 1979: *Hroby pod náhrobními kameňmi v 11.–14. století*, *Slovenská archeológia* XXVII, 167–183.
- HANUŠOVÁ, V. 2008: *Archeologie a pohřební ritus (hmotné doklady pohřbívání v pozdním středověku a novověku v jižních Čechách)*. České Budějovice. Bakalářská diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Filozofická fakulta. Archeologický ústav.
- HANUŠOVÁ, V. 2010: *Pohřební výbava mrtvých na novověkých pohřebištích (Hmotná kultura měšťanského prostředí na příkladu pohřebiště na příkladu pohřebiště u kostela sv. Mikuláše v Českých Budějovicích)*. České Budějovice. Magisterská diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Filozofická fakulta. Archeologický ústav.
- HANUŠOVÁ, V. 2011: *Pohřební ritus a hmotná kultura pohřebišť 16.–19. století v Čechách*, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 4/11, 51–67.
- HANUŠOVÁ, V. – THOMOVÁ, Z. 2012: *Pohřebiště a hmotná kultura u kostela sv. Mikuláše v Českých Budějovicích*, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 25, 209–229.
- HARBISON, P. 1991: *Pilgrimage in Ireland. The monuments and the people*. London.
- HAUNER, E. 1942: *Premonstrátské medaile, jetony, známky a odznaky bývalé českomoravské cirkarie*, *Numismatický časopis* 18, 33–36.
- HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C. 1947: *Brno. Stavební a umělecký vývoj města*. Praha.
- HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C. 1975: *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin*. Brno.
- HÄUßLING, J. M. ed. 2005: *Nach dem Weg nach Santiago de Compostela. Der Jakobsweg – Kulturstraße Europas*. Münster.
- HÄVERNICK, W. 1982: *Münzen als Grabbeigaben 750–1815*, *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 27/29, 27–51.

- HEATH, S. 1911: *Pilgrim Life in the Middle Ages*. London.
- HEERS, J. 2006: *Svátky bláznů a karnevaly*. Praha.
- HEINDEL, I. 1990: *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*. Berlin.
- HELL, V. – HELL, H. 1966: *The great pilgrimage of the Middle Ages: The road to St. James of Compostela*. New York.
- HERBERS, K. 2006: *Jakobsweg. Geschichte und Kultur einer Pilgerfahrt*. München.
- HERBERS, K. ed. 1988: *Deutsche Jakobspilger und ihre Berichte*. *Jakobus-Studien* 1. Tübingen.
- HERBERS, K. ed. 1999: *Stadt und Pilger. Soziale Gemeinschaften und Heiligenkult*. *Jakobus-Studien* 10. Tübingen.
- HERBERS, K. – BAUER, D. R. eds. 1995: *Der Jakobuskult in Süddeutschland. Kultgeschichte in regionaler und europäischer Perspektive*. *Jakobus-Studien* 7. Tübingen.
- HERBERS, K. – BAUER, D. R. eds. 2003: *Der Jakobuskult in Ostmitteleuropa. Austausch – Einflüsse – Wirkungen*. *Jakobus-Studien* 12. Tübingen.
- HERBERS, K. – BÜNZ, E. 2007: *Der Jakobuskult in Sachsen*. *Jakobus-Studien* 17. Tübingen.
- HERBERS, K. – KLEIN, H. W. eds. 1997: *Libellus Sancti Jacobi. Auszüge aus dem Jakobsbuch des 12. Jahrhunderts*. Ins Deutsche übertragen und kommentiert. *Jakobus-Studien* 8. Tübingen.
- HERBERS, K. – PLÖTZ, R. eds. 1993: *Spiritualität des Pilgers. Kontinuität und Wandel*. *Jakobus-Studien* 5. Tübingen.
- HERBERS, K. – PLÖTZ, R. eds. 1996: *Nach Santiago zogen sie. Berichte von Pilgerfahrten ans „Ende der Welt“*. München.
- HERBERS, K. – PLÖTZ, R. eds. 1998: *Der Jakobuskult in „Kunst“ und „Literatur“*. Zeugnisse in Bild, Monument, Schrift und Ton. *Jakobus-Studien* 9. Tübingen.
- HERBERS, K. – RÜCKERT, P. eds. 2008: *Augsburger Netzwerke zwischen Mittelalter und Neuzeit. Wirtschaft, Kultur und Pilgerfahrten*. *Jakobus-Studien* 18. Tübingen.
- HERBERS, K. – RÜCKERT, P. eds. 2011: *Pilgerheilige und ihre Memoria*. *Jakobus-Studien* 19. Tübingen.
- HEUER, L. 1995: *Ländliche Friedhöfe in Unterfranken*. Röll.
- HIMMELOVÁ et al. 1993 (HIMMELOVÁ, Z. – KUNDERA, L. – PROCHÁZKA, R. – UNGER, J.): *Záchranné výzkumy v Brně v r. 1991 (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 1991, 85–88.
- HIMMELOVÁ, Z. – PROCHÁZKA, R. 1993: *Záchranné výzkumy v Brně v r. 1990 (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 1990, 100–102.
- HIRŠ, J. 2009: *Svátořky na Znojemsku ve vztahu k poutním místům*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Pedagogická fakulta. Katedra historie.
- HOLUB et al. 2002 (HOLUB, P. – KOVÁČIK, P. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – PROCHÁZKA, R. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2001*, *Přehled výzkumů* 43, 71–114.
- HOLUB et al. 2003 (HOLUB, P. – KOVÁČIK, P. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2002*, *Přehled výzkumů* 44, 57–121.
- HOLUB et al. 2004a (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – KOVÁČIK, P. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – PROCHÁZKA, R. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Systematický archeologický výzkum města Brna*, *Forum Urbes Medii Aevi* I, 57–97.
- HOLUB et al. 2004b (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2003*, *Přehled výzkumů* 45, 39–95.
- HOLUB et al. 2005a (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Ke stavu poznání nezděné měšťanské architektury vrcholně středověkého Brna*, *Forum Urbes Medii Aevi* 2, 44–101.
- HOLUB et al. 2005b (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2004*, *Přehled výzkumů* 46, 111–169.
- HOLUB et al. 2005c (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – POLÁNKA, P. – ZŮBEK, A.): *Brno – Joštova, Moravské náměstí, Rašínova. Terénní dokumentace z akce A028/2005 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.*
- HOLUB et al. 2006a (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Brno (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 47, 170–226.
- HOLUB et al. 2006b (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Brněnské středověké a raně novověké hřbitovy z pohledu archeologie*, *Brno v minulosti a dnes* 19, 267–294, 580–583.
- HOLUB et al. 2007 (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Brno (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 48, 410–461.
- HOLUB et al. 2008 (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Brno (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 49, 356–393.
- HOLUB et al. 2009 (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A.): *Brno (okr. Brno-město)*, *Přehled výzkumů* 50, 345–376.
- HOLUB et al. 2010 (HOLUB, P. – KOLAŘÍK, V. – MERTA, D. – PEŠKA, M. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZAPLETALOVÁ, D. –

- ZŮBEK, A.): Brno (okr. Brno-město), Přehled výzkumů 51, 395–432.
- HOLUB et al. 2013 (HOLUB, P. – KOLARÍK, V. – SEDLÁČKOVÁ, L. – SLAVÍKOVÁ, A. – STANĚK, P.): Brno, Smetanova 19 – polyfunkční dům. Nálezová zpráva č. 08/13 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- HOLUB, P. – PEŠKA, M. 2006: Jakubská 6 – Rašínova 3, kanalizační přípojka. Nálezová zpráva č. 02/06 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- HOPPER, S. 2002: To be a pilgrim: the medieval pilgrimage experience. Sutton.
- HORÁČKOVÁ, L. 1994: Brno, katedrála sv. Petra a Pavla, antropologický posudek hrobů. Příloha nálezové zprávy č. 55/94 uložené v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno.
- HORÁČKOVÁ, L. 1996: Antropologické vyhodnocení kosterních pozůstatků z archeologického výzkumu katedrály sv. Petra a Pavla v Brně (rukopis uložený v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.).
- HORÁČKOVÁ, L. – BENEŠOVÁ, L. 1996: Antropologické hodnocení kosterních nálezů z katedrály sv. Petra a Pavla v Brně, Pravěk. Nová řada 1994/4, 319–322.
- HORVÁTH, B. 1970: A tisztaörvényi párta és pártaöv, Folia Archaeologica 21, 168.
- HORVÁTHOVÁ, E. 1993: Predstavy o posmrtnom živote v koreláciach s pohrebnými obradmi. In: Krekovič, E. (ed.), Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava: Slovenská národopisná spoločnosť, Slovenská akadémia vied, 60–68.
- HOŠŠO, J. 1989: Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 39–40, 249–292.
- HOŠŠO, J. – LESÁK, B. 1996: Archeologický výskum predrománskej rotundy a karnera zaniknutej osady Sv. Vavrinca v Bratislave, Archaeologia historica 21, 241–251.
- HOULBROOKE, R. 1998: Death, Religion and the Family in England 1480–1750. Oxford.
- HOULBROOKE, R. ed. 1989: Death, Ritual and Bereavement. London.
- HOUSTON, M. G. 1996: Medieval costume in England and France. The 13th, 14th, and 15th centuries. Toronto.
- HOWARTH, G. – LEAMAN, O. eds. 2001: Encyclopedia of Death and Dying. London – New York.
- HRDINA, J. – KÜHNE, H. – MÜLLER, T. eds. 2007: Wallfahrt und Reformation – Pouť a reformace. Zur Veränderung religiöser Praxis in Deutschland und Böhmen in den Umbrüchen der Frühen Neuzeit. Europäische Wallfahrtsstudien 3. Frankfurt am Main.
- HRDLIČKA, L. – RICHTER, M. 1974: Slovanské a středověké osídlení Oškobrhu u Poděbrad, Památky archeologické LXV, 111–217.
- HRUBEC, I. 1971: Výzkum zaniknutej dediny Dolný Poltár, Archeologické rozhledy XXIII, 69–79.
- HRUBÝ, V. 1961: Staroslovanské Brno, Brno v minulosti a dnes 3, 130–140.
- HUCHER, M. E. 1853: Des Enseignes de pèlerinage. Paris.
- HUML, V. 1997: K výzkumu fary u kostela sv. Michala na Starém Městě pražském. In: Michna, P. – Nekuda, R. – Unger, J. (eds.), Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 293–300.
- HUNTINGTON, R. – METCALF, P. 1979: Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual. Cambridge.
- CHAUNU, P. 1978: La mort à Paris. XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. Paris.
- CHARVÁT, K. 1985: Smrt, pohreb a mrtvi v tradícii a zvykoch ľudových, Slovenské pohľady 15, 23–28.
- CHARVÁT, P. 1994: De Theutonicis uxorisque eorum: Etnicita v archeologii středověkých Čech, Listy filologické 117, 32–36.
- CHARVÁT, P. 1996: Pouti ke svatým místům ve středověké Evropě, Dějiny a současnost 18/4, 5–8.
- CHIFFOLEAU, J. 1980: La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge (vers 1320 – vers 1480). Roma.
- CHLUMECKÝ P. ed. 1859: Des Ratsherrn und Apothekers Georg Ludwig Chronik von Brünn (1555–1604). Brünn.
- CHORVÁTOVÁ, H. 2004: Niekoľko poznámok k otázke „milodarov“ v hrobech včasného stredoveku. In: Fusek, G. (ed.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied Nitra, 143–149.
- CHROUSTOVSKÝ, L. – PRŮCHOVÁ, E. 2011: Classification of Post-medieval Secondary Mortuary Practices and Disturbances, Interdisciplinaria archaeologica II, 55–62.
- CHUDZIŃSKA, B. 1998: Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu. Kraków.
- ILLI, M. 1992: Wohin die Toten gingen. Zürich.
- JACKOWSKI, A. 1991: Zarys geografii pielgrzymek. Kraków.
- JAFARI, D. 2008: Pilgern als eine neue Form des Tourismus: Die Entwicklung des spirituellen Reisens auf dem Jakobsweg. Norderstedt.
- JAN, L. – PROCHÁZKA, R. – SAMEK, B. 1996: Sedm set let brněnské kapituly. Brno.
- JÖCKLE, C. 2011: Memento Mori: Berühmte Friedhöfe Europas. Utting.
- KARÁSKOVÁ, P. 2010: Laické pohřby na Moravě v 16. a 17. století. Brno. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Historický ústav.

- KAŠING, P. 2009: Ostravské hřbitovy aneb Zahrady věčnosti nejsou vždy věčné. Ostrava.
- KAŠPAR, V. – SKALICKÁ, E. eds. 2006: Pražská pohřebiště a hřbitovy. Praha.
- KEBRLOVÁ, E. – KROUPA, P. 1996: Farní kostel u sv. Jakuba v Brně. Restaurátorská zpráva k obnově vnějšího pláště (IV.–V. etapa, 1995–1996). Díl 1. Dějiny a ikonografie kostela. Brno (rukopis uložený v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.).
- KEJŘ, J. 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.
- KENDALL, A. 1970: Medieval Pilgrims. London.
- KIRFEL, W. 1969: Der Rosenkranz. Ursprung und Ausbreitung. Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients, Heft 1. Waldorf–Hessen.
- KIZIK, E. 1998: Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku: studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk.
- KLANICOVÁ, E. – PEŠKA, J. 1996: Archeologický výzkum na náměstí T. G. Masaryka v Břeclavi, Přehled výzkumů 1992, 74–75.
- KLÁPŠTĚ, J. 1999: Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách, Archeologické rozhledy LI, 774–808.
- KLÁPŠTĚ, J. ed. 2002: Archeologie středověkého domu v Mostě (čp. 226). Mediaevalia archaeologica 4. Praha–Most.
- KLOBOUKOVÁ, L. 2008: Církevní svátostky z období baroka na Olomoucku. Brno. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita. Pedagogická fakulta. Katedra historie.
- KLOBOUKOVÁ, L. 2010: Církevní svátostky střední Moravy. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Pedagogická fakulta. Katedra historie.
- KLOZÍKOVÁ, V. 2008: Vampyrismus a jeho projevy v pohřebním ritu. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Katedra antropologie.
- KOENIGSMARKOVÁ, H. 1980: Středověké poutní odznaky ze sbírek UPM. In: Raus, J. (ed.), Sborník statí na počest 60. výročí narození PhDr. Dagmar Hejdové, CSc., Acta Uměleckoprůmyslového muzea Praha 15. Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum Praha, 54–71.
- KOLAŘÍK et al. 2005 (KOLAŘÍK, V. – POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A.): Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě sekundárních kolektorů Brno – stoková síť města Brna (ISPA project), 10. stavba a 11. stavba. Nálezová zpráva č. 36/05 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- KOLAŘÍK, V. 2007a: Brno, blok 42a (Rašínova ul.). „Sanace brněnského podzemí“. Nálezová zpráva č. 39/07 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- KOLAŘÍK, V. 2007b: Opevnění města Brna do konce třicetileté války na základě archeologických výzkumů. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- KOLAŘÍK, V. 2008: Vrcholně středověké opevnění města Brna, Forum Urbes Medii Aevi V, 122–161.
- KOLAŘÍK, V. – PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. 2005: Brno, Anenské terasy. Nálezová zpráva č. 25/05 uložená v archivu společnosti Archaia Brno, o. p. s.
- KOLAŘÍK, V. – SEDLÁČKOVÁ, L. 2008: Brno, Koží 5. Polyfunkční dům. Nálezová zpráva č. 39/08 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- KOLAŘÍK, V. – ZŮBEK, A. 2005: Brno – blok 51. Terénní dokumentace z akce A068/2004 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- KOLNÍKOVÁ, E. 1967: Obolus mrtvých vo včasnostredovekých hrobch na Slovensku, Slovenská archeológia XV, 189–254.
- KONEČNÝ, L. 1996: Počátky Brna ve světle nejnovějších poznatků, Forum Brunense 1995/96, 7–20.
- KOSLOFSKY, C. 1995: Honour and violence in German Lutheran funerals in the confessional age, Social History 20/3, 315–337.
- KOSLOFSKY, C. 2000: The Reformation of the Dead. Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700. London–New York.
- KOSMAN, M. 1994: Cmentarze dawnego Wilna. Toruń.
- KOSTROUCH, F. – KODERA, P. 2010: Výzkum hřbitova u kostela sv. Jana Evangelisty v Blovicích, Archaeologia historica 35, 183–202.
- KOVÁŘ, D. 2001: Budějovické hřbitovy: malý kulturně-historický průvodce. České Budějovice.
- KOZŁOWSKA, K. – TURAKIEWICZ, R. 2004: Początki i rozwój Raciborza. In: Abłamowicz, D. – Furmanek, M. – Michnik, M. (eds.), Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne. Gliwice, 157–170.
- KÖSTER, K. 1972: Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien. In: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400. Köln: Schnütgen-Museum, 146–160.
- KÖSTER, K. 1983: Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostraßen. Saint Leonard, Rocamadour, Saint-Gilles, Santiago de Compostella. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 2. Neumünster.
- KÖSTER, K. 1984: Mittelalterliche Pilgerzeichen. In: Kriss-Rettenbeck, L. – Möhler, G. (eds.), Wallfahrt kennt keine Grenze. München–Zürich, 203–223.
- KÖSTER, K. 1985: Les coquilles et enseignes de pèlerinage de Saint-Jacques de Compostelle et des routes de Saint-Jacques en occident. In: Santiago de Compostela. 1000 Ans de Pèlerinage. Ghent: Crédit communal, 85–95.

- KÖSTER, K. 1988: Pilgerzeichen und Ampulen. In: *Stadarchäologie in Deutschland und den Nachbarländern*. Lübeck, 227–286.
- KRABATH, S. 2001: Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung. Rahden.
- KRABATH, S. – PIEKALSKI, J. – WACHOWSKI, K. 2011: Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej. *Wratislavia Antiqua* 13. Wrocław.
- KRÁL, P. 2002: Rituál a ceremoniál na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C 49, 71–86.
- KRÁL, P. 2004: Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku. České Budějovice.
- KRÁLÍKOVÁ, M. 2004: Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17.–19. století. Brno. Rigorózní práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- KRÁLÍKOVÁ, M. 2005: Devocionálie z bývalého hřbitova na místě dnešního kostela sv. Václava v Břeclavi, *Jižní Morava* 41, 285–296.
- KRÁLÍKOVÁ, M. 2007a: Devocionálie z brněnského hřbitova 18.–19. století jako součást katolického pohřebního ritu, *Brno v minulosti a dnes* 20, 111–121, 556–559.
- KRÁLÍKOVÁ, M. 2007b: Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 35. Brno.
- KRÁLÍKOVÁ, M. – KRÁLÍK, M. 2009: Devocionálie jako předměty religiозní i dekorativní povahy. In: Křížová, A. (ed.), *Ornament – oděv – šperk. Archaické projevy materiální kultury*. Brno: Masarykova univerzita, 170–186.
- KROUPA, P. 1999: Farní kostel sv. Jakuba většího v Brně. In: Chamonikola, K. (ed.), *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550, II*. Brno: Moravská galerie, 90–97.
- KROUPA, P. 2005: Dům Královopolské kartouzy – Widmanův palác. In: Jeřábek, T. – Kroupa, J. a kol, *Brněnské paláce. Stavby duchovní a světské aristokracie v raném novověku*. Brno: NPÚ, ÚOP v Brně, Barrister&Principal, 189–194.
- KRUPICA, O. 1954: Výzkum v Krásně na Slovensku v r. 1953, *Archeologické rozhledy* VI, 361–368.
- KRUPICA, O. 1978: Stredoveké Krásno, *Západné Slovensko* 5, 169–333.
- KUDLÁČKOVÁ, A. 2006: Pohřbívání v kostelech na Moravě a ve Slezsku v 9.–15. Století. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- KURASIŃSKI, T. 2004: Węnować w zaświaty. Oznaczeniu klucza w przestrzeni grobowej (na przykładzie znalezisk z terenu Polski wczesnopiastowskiej), *Archaeologia historica* 29, 225–238.
- KUČA, K. 2000: Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic. Praha–Brno.
- KÜHN, CH. 2005: Die Pilgerfahrt nach Santiago de Compostela. Geschichte, Kunst und Spiritualität. Leipzig.
- KÜHNE, H. – LAMBACHER, L. – HRDINA, J. eds. 2013: Wallfahrer aus dem Osten Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Europäische Wallfahrtsstudien 10. Frankfurt am Main.
- KÜHNE, H. – LAMBACHER, L. – VANJA, K. eds. 2008: Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen: Symposium in memoriam Kurt Köster (1912–1986) und Katalog der Pilgerzeichen im Kunstgewerbemuseum und im Museum für Byzantinische Kunst der Staatlichen Museen zu Berlin. Europäische Wallfahrtsstudien 4. Frankfurt am Main.
- KÜHNE, H. – RADTKE, W. – STROHMAIER-WIEDER, G. eds. 2002: Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Berlin.
- KÜHNEL, H. ed. 1992: Wallfahrt und Alltag im Mittelalter und früher Neuzeit. Wien.
- KVĚT, R. 1993: Stezky brněnského údělu, *Brno v minulosti a dnes* 11, 122–125.
- KVĚT, R. 1994a: Brno z hlediska starých stezek a osídlování naší krajiny, *Brno v minulosti a dnes* 12, 161–168.
- KVĚT, R. 1994b: Staré stezky na Brněnsku, *Brno v minulosti a dnes* 12, 255–285.
- KVÍTKOVÁ, L. 2001: Geneze kvartérních sedimentů v prostoru náměstí Svobody v Brně, *Geologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku v roce 2000*, 8–10.
- KYBALOVÁ, L. 2009a: Dějiny odívání. *Renesance*. Praha.
- KYBALOVÁ, L. 2009b: Dějiny odívání. *Středověk*. Praha.
- KYLL, N. 1964: Die Bestattung der Toten mit dem Gesicht nach unten, *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete* 27, 168–183.
- LAMBACHER, L. 2011: Stand und Perspektiven der europäischen Pilgerzeichenforschung. In: Diener, A. (ed.), *Religiosität in Mittelalter und Neuzeit*. Paderborn, 63–74.
- LANZI, G. – LANZI, N. 2012: Der Jakobsweg. Geschichte und Kultur. Darmstadt.
- LAŠTOVICOVÁ, I. 2010: Pohřební praxe v křesťanském středověku jako promítnutí sociálních vztahů. Brno. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav religionistiky.
- LANTSCHNER, M. 1993: Ausgrabungen in der Stadtpfarrkirche St. Ulrich von Hollabrunn, *Fundberichte aus Österreich* 32, 349–358.

- LAUWERS, M. 1997: *La mémoire des ancêtres. Le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age*. Paris.
- LAUWERS, M. 2002: Smrt a mrtví. In: Le Goff, J. – Schmitt, J.-C. et al. (eds.), *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 676–689.
- LAUWERS, M. 2005: *Naissance du cimetière. Lieux sacrés et terre des morts dans l'Occident médiéval*. Paris.
- LEBRUN, F. 1971: *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Mouton.
- LECOUTEUX, C. 1986: *Fantômes et revenants au moyen age*. Paris.
- LECOUTEUX, C. 1997: *Přízraky a strašidla středověku*. Praha.
- LECOUTEUX, C. 2009: *Histoire des vampires: autopsie d'un mythe*. Paris.
- LECHNER, G. M. 1980: *Der heilige Benedikt und die Volkskunde*. In: Neuhardt, J. (ed.), *1500 Jahre St. Benedikt, Patron Europas*. Salzburg: Dommuseum, 46–53.
- LEISNER, B. – NEUMANN, W. eds. 2002: *Vom Reichsausschuss zur Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal*. Kassel.
- LITTEN, J. 1991: *The English Way of Death: The Common Funeral Since 1450*. Hale.
- LOSKOTOVÁ, I. 1993: Než vznikla Stará radnice, *Forum Brunense* 1993, 207–215.
- LUDVIKOVSKÝ, J. – ZEMEK, M. eds. 2003: *Řezbář Jindřich: Cronica domus Sarensis. Maior et Minor*. Brno.
- LUTZ, D. – PROHASKA-GROSS, CH. eds. 1992: *Vor dem grossen Brand. Archäologie zu Füssen des Heidelberger Schlosses*. Stuttgart.
- MACEK, J. 2002: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*, díl 3, 4. Praha.
- MACHÁŇOVÁ, L. 2009: *Kovové součásti středověkých oděvů získané archeologickými výzkumy v Jihlavě*. In: Křížová, A. (ed.), *Ornament – oděv – šperk. Archaické projevy materiální kultury*. Brno: Masarykova univerzita, 160–169.
- MAIELLO, B. 2004: Nejnovější poznatky o vampyrismu, *Český lid* 91, 341–350.
- MAIELLO, B. 2005: *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*. Praha.
- MALINOVÁ, L. 2002: *Kultura a smrt. Kulturně – antropologická studie prostředí smrti a umírání*. Hradec Králové. Bakalářská diplomová práce. Pedagogická fakulta. Ústav filosofie a společenských věd.
- MALINOWSKI, T. 2004: „Zamknięte na kłódki“ dziecko z Rowokołu. In: Dzieduszycki, W. – Wrzesiński, J. (eds.), *Dusza maluczka, a strata ogromna. Funeralia Lednickie, Spotkanie 6*. Poznań: SNAP, 155–165.
- MALÍK, P. 1995: *Pohřební ritus na Moravě v období středověku*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- MALÝ, T. 2008: *Smrt a spása duše v 17.–18. století: brněňští měšťané a osudy potridentské zbožnosti*. Brno. Disertační práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Historický ústav.
- MALÝ, T. – MAŇAS, V. – ORLITA, Z. 2010: *Vnitřní krajina zmizelého města. Náboženská bratrstva barokního Brna*. Brno.
- MANIKOWSKA, H. 2008: *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*. Wrocław.
- MANIKOWSKA, H. – ZAREMSKA, H. eds. 1995: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Warszawa.
- MARETHOVÁ, B. 2008: Příspěvek k poznání raně středověkých pohřebišť (zvyk ukládání mincí do hrobů), *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 7–44.
- MAŠKOVÁ, P. 2009: *K obrazu středověkého pohřebišťe – církevní normy a výpověď archeologických pramenů*. In: Dobosz, J. (ed.), *Kościół w Monarchiach Przemyslidów i Piastów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 73–85.
- MATĚJÍČKOVÁ, A. 2000: Brno (k. ú. Štýřice, okr. Brno-město), *Přehled výzkumů* 41 (1999), 153.
- MATHEUS, M. 1999: *Pilger und Wallfahrtsstätten in Mittelalter und Neuzeit*. Stuttgart.
- MAZÁČOVÁ, P. 2012: *Opasek jako symbol a součást středověkého oděvu: příspěvek k hmotné kultuře českého středověku*. Praha.
- MÄRTENSSON, A. W. et. al. 1980: *St. Stefan in Lund: ett monument ur tiden*. Lund.
- MCMANNERS, J. 1981a: *Death and the Enlightenment: Changing attitudes to Death among Christians and Unbelievers in 18th century France*. Oxford.
- MCMANNERS, J. 1981b: *Death and the French Historians*. In: Whaley, J. (ed.), *Mirrors of mortality. Studies in the Social History of Death*. London: Routledge Revivals, 106–130.
- MELCZER, W. 1993: *The Pilgrim's Guide to Santiago De Compostela. First English Translation, with Introduction, Commentaries, and Notes*. New York.
- MELZER, G. 1984: *Archäologische Untersuchungen in der Pfarrkirche St. Martin zu Thalgau, Salzburg, Fundberichte aus Österreich* 23, 37–59.
- MENDL, B. 1935: *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Brno.
- MERTA, D. 1996: *Brno – Žerotínovo nám. 3–5, Zemský dům. Nálezová zpráva č. 04/96 uložená v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno*.

- MERTA, D. 1997: Brno, Rašínova 6. Nálezová zpráva č. 12/97 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- MERTA, D. 1999a: Brno (okr. Brno-město). Rašínova ul. č. 4, parc. č. 185 (2 statické sondy), Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 301.
- MERTA, D. 1999b: Brno (okr. Brno-město). Rašínova ul. č. 4, parc. č. 185, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 301–306.
- MERTA, D. 1999c: Brno (okr. Brno-město). Starobrněnská ul. č. 2, 4–6, 8, parc. č. 448, 452, 453, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 306–309.
- MERTA, D. 2002: Sanace brněnského podzemí blok 34. Nálezová zpráva č. 09/02 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- MERTA et al. 2000a (MERTA, D. – PEŠKA, M. – PROCHÁZKA, R. – SADÍLEK, J.): Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 1999, Přehled výzkumů 41 (1999), 35–61.
- MERTA et al. 2000b (MERTA, D. – PEŠKA, M. – SADÍLEK, J. – URBÁNKOVÁ, K.): Kostel sv. Mikuláše na Dolním Trhu v Brně, Brno v minulosti a dnes 15, 107–132, 465–467.
- MERTA et al. 2001 (MERTA, D. – KOVÁČIK, P. – PEŠKA, M. – PROCHÁZKA, R. – SADÍLEK, J.): Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2000, Přehled výzkumů 42 (2000), 75–107.
- MERTA et al. 2005 (MERTA, D. – POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A.): Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Pasáž Magnum“, na ul. Česká 10, Jakubská 3 v Brně. Nálezová zpráva č. 46/05 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- MERTA et al. 2007 (MERTA, D. – PEŠKA, M. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A.): Jakubské náměstí – jedno z center lokality Brna?, Forum Urbes Medii Aevi IV, 144–161.
- MERTA, D. – PEŠKA, M. 2002: Železářský výrobní areál z počátku 13. století v prostoru náměstí Svobody v Brně, *Archeologia technica* 13, 33–42.
- MERTA, D. – SEDLÁČKOVÁ, L. 2013: Druhá starobrněnská rotunda, *Vlastivědný věstník moravský* LXV, 27–34.
- MERTA, D. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A. 2005: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Komplexní regenerace historického jádra – ostatní komunikace – Rekonstrukce Jakubského nám.“. Nálezová zpráva č. 22/05 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- MERTA, D. – ZAPLETALOVÁ, D. – ZŮBEK, A. 2001: Brno, Obchodní galerie Velký špalíček. Nálezová zpráva č. 18/01 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- MEZNÍK, J. 1993: Mory v Brně ve 14. století, *Mediaevalia Historica Bohemica* 2, 225–235.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1988: K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243. In: Horváth, V. (ed.), *Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.–30. októbra 1986*. Bratislava: Archív hlavného mesta SSR Bratislavy, 251–274.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1991: K chronologickému postavení přezek se zdobeným kruhovým rámečkem a zeslabením v místě uchycení oka trnu, *Sborník Společnosti přátel starožitností* 2, 75–78.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. – PROCHÁZKA, R. 2010: K některým aspektům každodenního a svátečního života středověkého člověka na Moravě a ve Slezsku, *Archaeologia historica* 35, 7–44.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. – UNGER, J. 1985: Hrob vinaře z 18. století v Mikulově. In: Moravín. *Sborník vinohradnicko-vinařských aktualit*. Mikulov: ČSVTS – Moravín při Regionálním muzeu, 107–109.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. – UNGER, J. 1987: Zaniklá ves Koválov u Žabčic. Mikulov.
- MILLER, J. D. 2001: *Beads and Prayers: The Rosary in History and Devotion*. Continuum.
- MITHAY, S. 1985: A Györi XVI–XVII. Századi temető, *Communicationes archaeologicae Hungariae*, 195–198.
- MITCHINER, M. 1986: *Medieval Pilgrim and Secular Badges*. London.
- MLADÝ, K. 2003: 120 let ústředního hřbitova (malé zamyšlení nad velkým jubileem). Brno.
- MORYSON, F. 1977: *Cesta do Čech*. Praha (překlad: A. Bejblík).
- MUCHE, S. 2007: *Protestantische Friedhöfe. Protestantische Bestattungs- und Beigabensitte im gräberarchäologischen Befund*. Grin Verlag.
- MULLINS, E. 2001: *The Pilgrimage to Santiago. A classic account of one the world's most famous journeys – from Paris to Santiago de Compostela*. Oxford.
- NARDO, D. 1996: *Life on a Medieval Pilgrimage*. San Diego.
- NAVRÁTILOVÁ, A. 1993: K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici. In: Krekovič, E. (ed.), *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Studio NONA, 69–75.
- NAVRÁTILOVÁ, A. 1996: „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu, *Český lid* 83, 21–30.
- NAVRÁTILOVÁ, A. 1998: Hřbitov jako místo kontaktu dvou světů, *Folia ethnographica* XXXII, 153–161.
- NAVRÁTILOVÁ, A. 2004: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha.
- NAVRÁTILOVÁ, A. 2005: *Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa*, *Studia mythologica Slavica* 8, 115–136.

- NAWROLSKA, G. 2004: Dokąd pielgrzymowali elblążanie w średniowieczu? Znaki pielgrzymie świadectwem pobożnych wędrówek. In: Czaja, R – Nawrońska, G. – Rębowski, M. (eds.), *Archaeologia et historia urbana. Elbląg: Muzeum w Elblągu*, 517–527.
- NEČASOVÁ, K. – VALŮŠEK, D. 2006: *Historie zlínských hřbitovů*. Zlín.
- NECHVÁTAL, B. 1999: *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště*. Praha.
- NEŠPOR, Z. 2005: Sociální aspekty pohřebního ritu českých nekatolíků v 18. a 19. století. In: Kováč, M. – Kovács, A. – Podolinská, T. (eds.), *Cesty na druhý svět. Smrt a posmrtný život v náboženstvích světa*. Bratislava: Chronos, 235–250.
- NEUHARDT, J. 1996: Die Wallfahrt im Leben der Christenheit. In: *Salzburger Wallfahrten in Kult und Brauch*. Salzburg, 7–20.
- NĚMEC, I. et al. 1980: *Slova a dějiny*. Praha.
- NIEDERLE, L. 1911: *Život starých Slovanů I*. Praha.
- NIEDZIELSKA, M. 1992: *Toruńskie cmentarze*. Toruń.
- NORRIS, H. 1999: *Medieval Costume and Fashion*. New York.
- NOVOTNÝ, B. 1973: Slovánské osídlení a hroby z pozdní doby hradištní na Starém Brně (okr. Brno), *Přehled výzkumů 1972*, 66–67.
- OBŠUSTA, P. 1999: *Krhov (okr. Třebíč), Přehled výzkumů 39 (1995–1996)*, 426.
- OHLER, N. 1990: *Sterben und Tod im Mittelalter*. München–Zürich.
- OHLER, N. 1994: *Pilgerleben im Mittelalter. Zwischen Andacht und Abenteuer*. Freiburg im Breisgau.
- OHLER, N. 2000: *Pilgerstab und Jakobsmuschel. Wallfahrten in Mittelalter und Neuzeit*. Düsseldorf.
- OHLER, N. 2001: *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany (překlad práce z roku 1990).
- OHLER, N. 2002: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha (překlad práce z roku 2000).
- OMAN, CH. 1974: *Britisch Rings 800–1914*. London.
- OMELKA, M. 2007: Nález neobvykle členěného medailonu s vyobrazením kříže svatého Benedikta a Zachariášova požehnání ze Šporkovy ulice č. p. 322/III v Praze, *Archaeologica Pragensia* 18, 143–152.
- OMELKA, M. – ŘEBOUNOVÁ, O. 2008: Soubor korálků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha – Malá Strana), *Archeologie ve středních Čechách* 12, 887–961.
- OMELKA, M. – ŘEBOUNOVÁ, O. – ŠLANCAROVÁ, V. 2009a: Poznámky k pohřební výbavě a její symbolický význam pro obyvatele barokních Čech a Moravy, *Archaeologia historica* 34, 591–602.
- OMELKA, M. – ŘEBOUNOVÁ, O. – ŠLANCAROVÁ, V. 2009b: Soubor křížků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha – Malá Strana). I. Obecné formy kříže, *Archeologie ve středních Čechách* 13, 1001–1083.
- OMELKA, M. – ŘEBOUNOVÁ, O. – ŠLANCAROVÁ, V. 2010: Soubor křížků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha – Malá Strana). II. Speciální kříže, *Archeologie ve středních Čechách* 14, 467–520.
- OMELKA, M. – ŘEBOUNOVÁ, O. – ŠLANCAROVÁ, V. 2011: Špendlík – před hradbou a za hradbou, *Archaeologia historica* 36, 523–540.
- OMELKA, M. – ŠLANCAROVÁ, V. 2007: Soubor prstenů ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha – Malá Strana), *Archeologie ve středních Čechách* 11, 671–709.
- OURSEL, R. 1978: *Pèlerins du Moyen Age. Les hommes, les chemins, les sanctuaires*. Paris.
- PAUKRT, V. 1976: *Románské karnery na Moravě*. Brno. Diplomová práce. Univerzita J. E. Purkyně. Filozofická fakulta. Katedra věd o umění.
- PERNIČKA, J. 1985: Brněnský architekt Mořic Grimm. In: Sedlář, J. (ed.), *Uměleckohistorický sborník*. Brno: Blok, 172–194.
- PEŠKA, M. 1997: Brno – Dominikánské náměstí „rampa“ u kostela sv. Michala. Nálezová zpráva č. 58/97 uložená v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno.
- PEŠKA, M. 1998: *Urbánní archeologie, počátky Brna a databáze Kontext*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- PEŠKA, M. 1999: Brno (okr. Brno-město). Dominikánské nám., parc. č. 509, *Přehled výzkumů 39 (1995–1996)*, 384–385.
- PEŠKA, M. 2001: Brno, blok 42 (vozovka Česká, Jakubská, Rašínova a Solniční). Nálezová zpráva č. 22/00 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PEŠKA, M. 2002: Sanace brněnského podzemí blok 32. Nálezová zpráva č. 26/02 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PEŠKA, M. 2003: Sanace brněnského podzemí blok 33. Nálezová zpráva č. 13/03 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PEŠKA, M. 2009: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Komplexní regenerace historického jádra – ostatní komunikace – rekonstrukce ulice Rašínovy. Nálezová zpráva č. 26/09 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. 2001: Brno, náměstí Svobody 17. „Dům pánů z Lipé“. Nálezová zpráva č. 19/01 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PEŠKA, M. – ZAPLETALOVÁ, D. – SEDLÁČKOVÁ, L. 2005: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického

- výzkumu při stavbě sekundárních kolektorů K7, Koblížná – náměstí Svobody v k.ú. Brno-střed. Koblížná, Sukova, Poštovská a Kozí. Nálezová zpráva č. 39/05 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PETRYCKA, A. 2003: „Umrzec w wianku“. Próba interpretacji nowozytnych pochówków z wiankami, *Kwartalnik historii kultury materialnej* LI, 19–25.
- PÉRICARD-MÉA, D. 1978: *Pèlerins du Moyen Age. Les hommes, les chemins, les sanctuaires*. Paris.
- PÉRICARD-MÉA, D. 2002: *Les pèlerinages au Moyen Age*. Paris.
- PÉRICARD-MÉA, D. 2006: *Les Routes de Compostell*. Paris.
- PLÖTZ, R. 1979: Peregrini – Palmieri – Romei. Untersuchungen zum Pilgerbegriff der Zeit Dantes, *Jahrbuch für Volkskunde* N.F. 2, 103–134.
- PLÖTZ, R. 1982: Strukturwandel der peregrinatio im Hochmittelalter. Begriff und Komponenten, *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 26/27, 129–151.
- PLÖTZ, R. ed. 1990: *Europäische Wege der Santiago-Pilgerfahrt. Jakobus-Studien* 2. Tübingen.
- PLÖTZ, R. – RÜCKERT, P. eds. 2004: *Der Jakobuskult im Rheinland. Jakobus-Studien* 13. Tübingen.
- POHANKA, R. 2003: Lebendig begraben – Ein Skelettfund aus dem Chor der Minoritenkirche in Wien: Opfer der Medizin, Übeltäter oder Wiedergänger. In: Kühnreiter, K. – Kühnreiter, T. (eds.), *Beiträge zur historischen Archäologie. Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 60. Geburtstag. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 6*. Wien: ÖGM, 167–171.
- POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A. 2006: Brno – Jakubská, oprava inženýrských sítí. Nálezová zpráva č. 10/06 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A. 2007a: Jakubská, Rašínova (elektrické vedení). Nálezová zpráva č. 15/07 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- POLÁNKA, P. – SEDLÁČKOVÁ, L. – ZŮBEK, A. 2007b: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Komplexní regenerace historického jádra – ostatní komunikace“. Náměstí Svobody, p.p.č. 537, k.ú. Brno-město. Nálezová zpráva č. 15/07 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- POLÁNKA, P. – ZŮBEK, A. 2006: Brno – Běhounská ulice (havárie vody). Nálezová zpráva č. 27/06 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- POLLA, B. 1986: *Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom*. Bratislava.
- POLLAK, M.-CH. 2008: *Wallfahrten im Mittelalter Unter besonderer Berücksichtigung der Wallfahrt nach Wasserleben ab 1231*. München.
- PRAŽÁK, O. 2011: *Antropometrická analýza novověkých kosterních pozůstatků z Anenských teras v Brně*. Brno. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- PRIGENT, D. 1996: *Les céramiques funéraires (XIe–XVIIe siècle)*, *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque ARCHEA*, 215–224.
- PROCHÁZKA, R. 1997: Brno – Rašínova ul. sondy. Nálezová zpráva č. 7/97 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PROCHÁZKA, R. 1998: Brno – Běhounská č.o. 7, přípojka inž. sítě. Nálezová zpráva č. 10/98 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- PROCHÁZKA, R. 1999a: Archeologické výzkumy mendikantských klášterů v Brně, *Pravěk. Nová řada* 8, 277–296.
- PROCHÁZKA, R. 1999b: Brno (Brno-město). Běhounská ul. č. 7, parč. č. 32, *Přehled výzkumů* 40 (1997–1998), 280.
- PROCHÁZKA, R. 2000: Zrod středověkého města na příkladu Brna (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech), *Mediaevalia archaeologica* 2, 7–158.
- PROCHÁZKA, R. 2003: Počátky jihomoravských měst a etnické změny, *Archaeologia historica* 28, 267–295.
- PROCHÁZKA, R. 2007a: *Area ...sive parva, sive magna...* Parcela ve vývoji raného a komunálního města, *Forum Urbes Medii Aevi* IV, 6–41.
- PROCHÁZKA, R. 2007b: Poznámky k brněnským hřbitovům období středověku a raného novověku, *Brno v minulosti a dnes* 20, 529–532.
- PROCHÁZKA, R. 2009: Otázka předlokačního a lokačního Brna v konfrontaci písemných a archeologických pramenů. In: Žuffová, J. (ed.), *Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 12. Trnava: Pamiatkový ústav, Regionálne stredisko v Trnave, 103–112.
- PROCHÁZKA, R. – DOLEŽEL, J. 2001: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst, *Přehled výzkumů* 42 (2000), 25–74.
- PROCHÁZKA, R. – LOSKOTOVÁ, I. 1999: K topografii a interpretaci předlokačního osídlení brněnského historického jádra, *Archeologia historica* 24, 169–188.
- PROCHÁZKA, R. – PEŠKA, M. 2007: Základní rysy vývoje brněnské keramiky ve 12.–13./14. století, *Přehled výzkumů* 48, 143–299.
- PROCHÁZKA, R. – UNGER, J. 1994: Brno, katedrála sv. Petra a Pavla. Nálezová zpráva č. 55/94 uložená v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno.
- PROKEŠ, L. 2007: Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami). *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana. Supplementum* 1. Brno.

- PŘIBIL, B. 1932: Soupis československých svátostek, katolických medailí a jetonů, Numismatický časopis československý 7, 1–83.
- PŘIBIL, B. 1938: Soupis československých svátostek, katolických medailí a jetonů, Numismatický časopis československý 13–14, 5–96.
- PUSZTAI, T. 1994: Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende (sic) des 17–18. Jahrhunderts von Zsámbék. In: *A kökörtől a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter*. Szeged, 531–543.
- RADOMĚRSKÝ, P. 1955: Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. Příspěvek k datování kostrových hrobů mladší doby hradištní, Sborník Národního musea v Praze, řada A, IX/2.
- RAHN, F. 2008: Historische Friedhöfe: Denkmalpflege und museale Nutzung. Kassel.
- REICHENBACH, K. 2004: Sicheln in mittelalterlichen Gräbern in der Slowakei, *Archaeologia historica* 29, 549–560.
- REBKOWSKI, M. 2004: Pielgrzymki mieszczańców średniowiecznych miast południowego wybrzeża Bałtyku w świetle archeologii. Wstęp do badań, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52, 153–188.
- REBKOWSKI, M. 2011: Boundary of a Town and Boundaries in a Town. Spatial Divisions of Chartered Towns in Thirteenth-Century Pomerania in the Light of Archaeological Sources, *Quaestiones Medii Aevi Novae* 16. *Frontiers and Borderlands*, 149–170.
- RICHARDSON, C. ed. 2004: *Clothing Culture, 1350–1650*. Ashgate.
- RICHTER, V. 1936: Z počátků města Brna, *Časopis Matice moravské* LX, 257–314.
- RITZ, G. 1962: *Rosenkranz*. München.
- ROBINSON, M. 1997: *Sacred places, pilgrim paths: an anthology of pilgrimage*. New York.
- RODWELL, W. 1981: *The archaeology of the English church: The study of historic churches and churchyards*. London.
- ROKSANDIC, M. 2002: Position of skeletal remains as key to understanding mortuary behavior. In: Haglund, W. D. – Sorg, M. H. (eds.), *Advances in forensic taphonomy. Method, theory and archaeological perspectives*. London: CRC Press, 95–113.
- ROUČKOVÁ, B. 2008: *Kostnice pod kostelem sv. Jakuba Většího v Brně*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- RÖCKELEIN, H. ed. 2004: *Der Kult des Apostels Jakobus d.Ä. in norddeutschen Hansestädten*. *Jakobus-Studien* 15. Tübingen.
- RÖHRICHT, R. 1967: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Innsbruck.
- RUBINKOVÁ, M. 1999: *Pohřební ritus 17. a 18. století na Moravě*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie.
- RUDOLPH, C. 2004: *Pilgrimage to the End of the World. The Road to Santiago de Compostela*. Chicago.
- RUTTKAY, A. 1989: Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska, *Archaeologia historica* 14, 355–377.
- RYDBECK, M. 1955: Grav 301 vid dominikanerklostret i Hälsingborg, *Kring Kärnan* 6, 79–93.
- RZEHA, A. 1909: Gefäßfunde in Baugrunde der Brüner Häuser, *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums* 9, 94.
- SADÍLEK, J. 1999: Brno, Rašínova – Koliště, optický kabel. Nálezová zpráva č. 21/99 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.
- SAFRTÁLOVÁ, Z. 2011: *Oděv, schánka lidského těla i duše. Renesanční odívání měšťanských elit v metropolích zemí Koruny české*. Ústí nad Labem.
- SAMEK, B. 1994: *Umělecké památky Moravy a Slezska 1 (A–I)*. Praha.
- SAMSON-HIMMELSTJERNA, C. von 2004: *Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung*. Berlin.
- SAUER, F. 2000: Die Ausgrabungen in der Pfarrkirche von Altlichtenwarth in Niederösterreich, *Fundberichte aus Österreich* 38, 327–669.
- SAUER, F. – KELLNER, H. 2000: Die Ausgrabungen in der Pfarrkirche von St. Christophen, Niederösterreich, *Fundberichte aus Österreich*, 38, 701–718.
- SCARISBRICK, D. 2004: *Historic Rings: Four Thousand Years of Craftsmanship*. Tokyo.
- SCARISBRICK, D. 2007: *Rings: Jewelry of Power, Love, and Loyalty*. Hardcover.
- SCOTT, M. 2004: *Medieval Clothing and Costumes. Displaying Wealth and Class in Medieval Times*. New York.
- SCOTT, M. 2009: *Medieval Dress and Fashion*. London.
- SEDLÁČKOVÁ, L. 2007: *Česká 10. Brněnská městská parcela do poloviny 14. století v odrazu hmotné kultury*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie.
- SEJBAL, J. 1957: *Moravské denárové mince markraběte Jošta (nálezy z Hustopeč 1926 a Bošovic 1879)*. Praha.
- SELUCKÁ et al. 2004 (SELUCKÁ, A. – RICHTROVÁ, A. – DUFEK, R. – MERTA, D. – ZŮBEK, A.): Průzkum a konzervace kordu z archeologického nálezů. In: *Sborník konference konzervátorů a restaurátorů, Liberec 2004*. Brno: Technické muzeum Brno, 120–124
- SCHAUTA, M. 2008: *Die ersten Jahrhunderte christlicher Pilgerreisen im Spiegel spätantiker und frühmittelalterlicher*

- Quellen. Frankfurt am Main – Berlin–Bern–Bruxelles – New York – Oxford–Wien.
- SCHÄFER, H. – GROSS, U. 1983: Die ehemalige Peterskirche in Vaihingen/Enz, Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 8, 5–56.
- SCHENK, G. J. 2008: Dorthin und wieder zurück. Mittelalterliche Pilgerreisen ins Heilige Land als ritualisierte Bewegung in Raum und Zeit. In: Gengnagel, J. – Horstmann, M. – Schwedler, G. (ed), Prozessionen, Wallfahrten, Aufmärsche. Bewegung zwischen Religion und Politik in Europa und Asien seit dem Mittelalter. Köln: Böhlau, 19–86.
- SCHIMMELPFENNIG, B. 1978: Die Anfänge des Heiligen Jahres von Santiago de Compostela im Mittelalter, *Journal of Medieval History* 4, 285–303.
- SCHMITT, J. C. 2002: Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti. Praha.
- SCHMUGGE, L. 1979: „Pilgerfahrt macht frei“. Eine These zur Bedeutung des mittelalterlichen Pilgerwesens, *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 74, 16–31.
- SCHRAMM, W. 1905: Ein Buch für jeden Brünner. Brünn.
- SCHROEDER, S. 2001: Secondary Disposal of the Dead: Cross-Cultural codes, *World Cultures* 12.1, 77–93.
- SCHRÖDER, A. 1933: Pilgerzeichen im mittleren Deutschland, besonders in der Provinz Sachsen, *Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen und des Freistaates Anhalt* 29, 105–121.
- SCHÜTZ, J. H. 1909: Geschichte des Rosenkranzes. Paderborn.
- SKUTIL, J. 1955: Házení peněz do vody a vkládání peněz do hrobu, *Numismatické listy* 10, 21–25.
- SLÁDEK et al. 2008 (SLÁDEK, V. – GALETA, P. – SOSNA, D. – ČECHURA, M.): Metody terénní antropologie kosterních nálezů: hřbitov u kostela sv. Ducha ve Všerubech. In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*. Brno–Praha–Plzeň: Masarykova univerzita, 227–246.
- SLAVÍKOVÁ, A. – ZŮBEK, A. 2008: Brno (okr. Brno-město, k. ú. Město Brno). Josefská ulice, parc. č. 288, *Přehled výzkumů* 49, 305–306.
- SLEZÁKOVÁ, M. 2011: Vampyrismus a jeho projevy na severní Moravě a ve Slezsku v 17. a 18. století. Brno. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Historický ústav.
- SLIVKA, M. 1984: Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu, *Slovenská archeológia* XXXII, 377–429.
- SLIVKA, M. 1997: Dieťa na prvej i poslednej ceste, *Hieron – religionistická ročenka* II, 71–85.
- SLIVKA, M. 1998: Stredoveký homo viator (Slovensko vo vzťahu k mezinárodným pútnym miestam), *Archaeologia historica* 23, 303–320.
- SMÍŠEK, K. 2009: Numismatické určení mincí z předstihového záchranného archeologického výzkumu společnosti Archaia o. p. s. na lokalitě Brno, ul. Rašihova–Jakubská (A086/2007). Velké Přílepy (rukopis uložený v archivu Archaia Brno, o. p. s.).
- SOMMER, P. 2001: Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury. Praha.
- SOSNA, D. 2007: Sekundární pohřební aktivity: srovnávací studie. In: Budil, I. – Zíková, T. (eds.), *Antropologické symposium V. Ústí nad Labem – Plzeň: Dryada*, 169–182.
- SÖRRIES, R. 2003: Raum für Tote: die Geschichte der Friedhöfe von den Gräberstraßen der Römerzeit bis zur anonymen Bestattung. Braunschweig.
- SÖRRIES, R. 2011: Ruhe sanft: Kulturgeschichte des Friedhofs. Darmstadt.
- SPENCER, B. 1990: Pilgrim souvenirs and secular badges. Salisbury and South Wiltshire Museum. *Medieval Catalogue*, Part 2. Salisbury.
- SPENCER, B. 1998: Pilgrim souvenirs and secular badges. London.
- STANNARD, D. E. 1973: Death and Dying in Puritan New England, *The American Historical Review* 78/5, 1305–1330.
- STANNARD, D. E. 1977: *The Puritan Way of Death: A Study in Religion, Culture and Social Change*. Oxford University Press.
- STARÁ, D. 1988: K českým středověkým poutním odznakům, *Časopis Národního muzea – řada historická* 157/3–4, 140–148.
- STARKIE, W. 1965: *The Road to Santiago: Pilgrims of St. James*. University of California Press.
- STEINMANN, K.-H. 2010: *Pilgerzeichen und Wallfahrtsmedaillen: Das Bestimmungsbuch*. Remshalden
- STEJSKAL, D. – ŠEJVL, J. et al. 2011: *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha.
- STERNECK, T. 2007: „Chtějí krchov, by pak třeba na několika zámkuov zamčen byl, mocně odevřítí a to mrtvé tělo sami pochovati“. Pohřby v konfesijně rozděleném prostředí na příkladu předbělohorského Brna. In: Holý, M. – Mikulec, J. (eds.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku. Folia historica Bohemica, supplementum I*. Praha: Historický ústav AV ČR, 79–113.
- STOKSTAD, M. 1978: *Santiago de Compostela in the age of the great pilgrimages*. University of Oklahoma Press.
- STRÁNÍK, D. 2008: Víny na kralovickém hřbitově sv. Petra a Pavla, *Vlastivědný sborník. Čtvrtletník pro regionální dějiny severního Plzeňska* 18, 9–11.
- STUHLÍKOVÁ, J. 1996: Příspěvek k osídlení centra města Brna v době bronzové, *Pravěk. Nová řada* 1994/4, 155–164.

- STÜLZENBACH, A. 1998: Vampir- und Wiedergängererscheinungen aus volkskundlicher und archäologischer Sicht, *Concilium medii aevi* 1, 97–121.
- SUCHODOLSKI, S. 1998: Początki obola zmarłych w Wielkopolsce. In: Kóčka-Krenz, H. – Łosiński, W. (eds.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 496–504.
- SULITKOVÁ, L. 1998: Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. Úvodní svazek. Brno.
- SULITKOVÁ, L. 1999: Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. I. svazek. Knihy městského hospodaření. 1. Knihy početní a) komorní počty 1467–1619. Brno.
- SULITKOVÁ, L. 2001: Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. II. svazek. Knihy městského hospodaření. 1. Knihy početní b) radní počty 1523–1619. Brno.
- SULITKOVÁ, L. 2004: Vývoj městských knih v Brně ve středověku. Praha.
- SUMPTION, J. 1975: *Pilgrimage: an image of mediaeval religion*. London.
- SUMPTION, J. 2003: *The Age of Pilgrimage: The Medieval Journey to God*. New Jersey.
- SVITÁK, Z. 1995: Několik poznámek k průběhu komunikací v regionu brněnské aglomerace do vzniku středověkého města, *Brno v minulosti a dnes* 13, 186–205.
- SVOBODA, A. 2005: *Brněnské podzemí II*. Brno.
- SVOBODA, J. A. 2003: *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 19*. Brno.
- SZABÓ, J. G. 1982–1983: Geräte eines Gyöngyöspataer Weinbauers aus der Mittelalter, *Agria az Egri múzeum Évkönyve* 19, 182–186.
- ŠAUROVÁ, D. 1976: Výsledky výzkumu na Slavkovsku v roce 1974, *Archaeologia historica* 1, 159–163.
- ŠEBÁNEK, J. 1928a: „Doplněk k referátu o Šujanově Dějepis města Brna“, *Časopis Matice moravské* LII, 425–433 (samotný článek nemá vlastní název. J. Šebánek však o něm takto hovoří; jako o doplňku k ŠEBÁNEK 1928b).
- ŠEBÁNEK, J. 1928b: Recenze František Šujan, *Dějepis Brna. V Brně 1928*, *Časopis Matice moravské* LII, 407–412.
- ŠIKULOVÁ, V. 1968: Kostel sv. Václava v Ostravě, *Přehled výzkumů 1967*, 101–103.
- ŠLANCAROVÁ, V. 2006: Středověké prsteny z Brna, *Brno v minulosti a dnes* 19, 57–75, 557–568.
- ŠLANCAROVÁ, V. 2009: Nálezy středověkých prstenů z jižní Moravy, *Archaeologia historica* 33, 559–566.
- ŠOLLE, M. 1969: Kouřim v mladší a pozdní době hradištní, *Památky archeologické* LX, 1–224.
- ŠOLLE, M. 1990: Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči, *Památky archeologické* LXXXI, 140–207.
- ŠUJAN, F. 1928a: *Dějepis Brna*. Brno.
- ŠUJAN, F. 1928b: *Petrov či Špilberk?*, *Hlídka* 45, 434–440.
- ŠULCOVÁ, V. – ZŮBEK, A. 2012: Hrobové textilie z krypty kostela sv. Jakuba v Brně. Fórum pro konzervátory-restaurátory. Konference konzervátorů-restaurátorů Litoměřice 2012, 35–41.
- ŠVÁBENSKÝ, M. 1993: Osudy města Brna do roku 1243, *Brno v minulosti a dnes* 11, 223–266.
- ŠVÁBENSKÝ, M. 1995: K dějinám Brna v letech 1243–1411, *Brno v minulosti a dnes* 13, 259–337.
- TAAVI et al. 2006 (TAAVI, P. – EGGLE, K. – ANTO, A. – REIN, A.): The Formation and Location Features of Estonian Cemeteries, *Journal of Baltic Studies* 37/3, 277–297.
- TATE, B. R. 1990: *Pilgrimages to St James of Compostella from the British Isles during the Middle Ages*. Liverpool.
- TAYLOR, L. J. 2009: *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*. Brill.
- TENORA, J. 1928: K dějinám Brna v nejstarší době. Jízda biskupských komisařů 26. 6. 1293, *Hlídka* 45, 400–405.
- TIERNEY, T. 2000: *Renaissance Fashions*. New York.
- TOMAS, J. 1999: Od raně středověké aglomerace k právnímu městu (výbor studií). Litoměřice.
- TOMASI, M. 1993: *Smrt a vzkříšení, nebe a peklo. Výmysl a skutečnost*. Praha.
- TOMKOVÁ, K. 2005: Pohřební ritus na Pražském hradě a jeho předpolích ve středověku a novověku – charakteristika a vývoj. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1*, 159–196.
- TRAPP, M. 1888: *Brünn's kirchliche Kunst-Denkmaale*. Brünn.
- ULRICH-BOCHSLER, S. 1996: *Kirchengrabungen – wichtiger Fundus für Archäologie und Anthropologie*, *Archäologie der Schweiz* 19, 162–166.
- ULRICH-BOCHSLER, S. 1997: *Anthropologische Befunde zur Stellung von Frau und Kind in Mittelalter und Neuzeit. Sozio-biologische und soziokulturelle Aspekte im Lichte von Archäologie, Geschichte, Volkskunde und Medizingeschichte*. Bern.
- UNGER, J. et al. 1980: *Pohořelice-Klásterka*. Praha.
- UNGER, J. 1981: Archeologický výzkum románského kostela v Mušově, *Jižní Morava* 15, 253–254.
- UNGER, J. 1991: *Wiedertäuferfriedhöfe in Südmähren, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 7, 129–132.
- UNGER, J. 1993: Přínos archeologických výzkumů k dějinám církevní architektury na jižní Moravě. *Okres Hodonín, Jižní Morava* 29, 65–84.
- UNGER, J. 1997: Hroby z 15. a 16. stol. s nádobami dnem vzhůru na jižní Moravě. In: Kubková, J. – Klápště, J. – Ježek, M. – Meduna, P. et al. (eds.), *Život v archeologii středověku*. Praha: Peres, 639–648.

- UNGER, J. 2000: Pohřební ritus městského obyvatelstva 13. až 18. století v archeologických pramenech Moravy a Slezska, *Archaeologia historica* 25, 335–356.
- UNGER, J. 2002a: Pohřbívání v 16. století, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C 49, 41–48.
- UNGER, J. 2002b: Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 9. Brno.
- UNGER, J. 2003: Begräbnisriten vom 1. bis 18. Jahrhundert in archäologischen Quellen Mährens. Ein Überblick. In: Kühnreiter, K. – Kühnreiter, T. (eds.), *Beiträge zur historischen Archäologie. Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 60. Geburtstag. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 6*. Wien: ÖGM, 189–203.
- UNGER, J. 2006a: Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů 25. Brno.
- UNGER, J. 2006b: Zvláštnosti v pohřbech jinověrců za reformace a protireformace v Čechách a na Moravě. In: Zábajník, J. (ed.), *Aevum Medium. Zborník na počesť Jozefa Hošša*. Bratislava: Univerzita Komenského, 129–131.
- UNGER, J. 2007: Pohřební ritus a proměny chápání cesty dítěte na druhý svět v prvním a druhém tisíciletí, *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akademie vied* 42, 211–220.
- UNGER, J. 2011a: Odras christianizace Moravy v archeologických pramenech. In: Hanuš, J. et al., *Christianizace českých zemí ve středoevropské perspektivě*. Brno: Maticе moravská, 19–71.
- UNGER, J. 2011b: Přezky s kruhovým rámečkem jako součást mužského oděvu ve středověku, *Archeologické rozhledy* LXIII, 674–679.
- UNGER, J. – PROCHÁZKA, R. 1995: Počátky katedrály sv. Petra a Pavla v Brně ve světle archeologických výzkumů roku 1991–1992, *Brno v minulosti a dnes* 13, 90–111.
- URBAN, M. 1998: Prostory smrti: nástin vývoje hřbitovů zemí českých. Sokolov.
- URBÁNKOVÁ, K. – WIHODOVÁ, V. 2008: Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století. Brno.
- URE, J. 2006: *Pilgrimages: The Great Adventure of the Middle Ages*. New York.
- VALLAŠEK, A. 1967: Zistovací archeologický výzkum v areáli kostola v Starej Haliči. *Monumentorum Tutela* 4, 387–418.
- VECELLIO, C. 1977: *Vecellio's Renaissance costume book: All 500 woodcut illustrations from the famous sixteenth-century compendium of world costume*. New York.
- VELÍMSKÝ, T. 1991: Město na louce. Archeologický výzkum na Mariánské louce v Děčíně 1984–1989. Děčín.
- VELÍMSKÝ, T. 1998: K nálezům středověkých poutních odznaků v českých zemích, *Archaeologia historica* 23, 435–455.
- VELÍMSKÝ, T. 2006: Reflection of Pilgrimages in the Material Culture of the Czech Middle Ages. In: Doležal, D. – Kühne, H. (eds.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Pilgrimage in European Culture. Europäische Wallfahrtstudien 1*. Frankfurt am Main, 253–270.
- VERMOUZEK, R. 1974: Brněnské brány, *Časopis Maticе moravské* XCIII, 341–360.
- VERMOUZEK, R. 1983: Brno – křižovatka starých cest. In: Zřídka veselý, F. – Peša, V. (eds.), *Brno mezi městy střední Evropy*. Brno: Archiv města Brna, 186–190.
- VIČAR, O. 1965: Místopis Brna v polovici 14. století (Prostor uvnitř městských hradeb), *Brno v minulosti a dnes* 7, 242–283.
- VIČAR, O. 1966: Místopis Brna v polovici 14. století (Předměstí), *Brno v minulosti a dnes* 8, 226–273.
- VIČAR, O. 1968: Nejstarší městská měření v českých zemích, *Dějiny věd a techniky* 1, 69–88.
- VIČAR, O. 1969: Středověké městské parcelace, *Zprávy památkové péče* 29, 35–38.
- VIČAR, O. 1975: Několik topografických poznámek k jízdě velehradského opata v Brně roku 1293, *Časopis Maticе moravské* XCIV, 284–288.
- VODIČKA, J. 1965: Přehled vývoje farních a matričních obvodů v Brně, *Brno v minulosti a dnes* 7, 193–217.
- VOVELLE, G. – VOVELLE, M. 1970: *La Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des ames du purgatoire (XVe au XXe siècles)*. Paris.
- VOVELLE, M. 1976: *Les attitudes devant la mort: Problemes de methode, approches et lectures différentes*, *Annales ESC* 31/1, 120–132.
- VOVELLE, M. 1982: *Encore la mort: un peu plus qu'une mode?*, *Annales ESC* 37/2, 276–287.
- VOVELLE, M. 1983: *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Paris.
- WACHOWSKI, K. 2005: *Średniowieczne pielgrzymki mieszkańców Śląska*, *Archeologia Polski* 50, 103–128.
- WACHOWSKI, K. ed. 2010: *Średniowieczne i nowożytnie nekropole Wrocławia*. *Wratislavia antiqua* 12. Wrocław.
- WARD et al. 1987 (WARD, A. – CHERRY, J. – GERE, C. – CARTLIDGE, B.): *Der Ring im Wandel der Zeit*. Erlangen.
- WÁGNER, E. – DROBNÁ, Z. – DURDÍK, J. 1956: *Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. 1350–1450*. Praha.
- WEBB, D. 2000: *Pilgrimage in Medieval England*. New York.
- WEBB, D. 2001: *pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*. New York.

- WEBB, D. 2002: *Medieval European Pilgrimage, c.700 – c.1500*. New York.
- WEIDITZ, CH. 1994: *Authentic everyday dress of the Renaissance: all 154 plates from the „Trachtenbuch“*. New York.
- WEISS, H. 2012: *Das Kostüm vom 14ten bis zum 16ten Jahrhundert*. Paderborn.
- WHALEN, B. E. ed. 2011: *Pilgrimage in the Middle Ages*. Toronto.
- WHALEY, J. ed. 1981: *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*. London.
- WILDING, C. S. – BEAUMONT, A. R. – LATCHFORD, J. W. 1999: Are *Pecten maximus* and *Pecten jacobaeus* different species?, *Journal of the Marine Biological Association of the UK* 75/5, 949–952.
- WILKINS, E. 1969: *The Rose – Garden Games – The Symbolic Background to the European Prayer – Beads*. London.
- WILLIAMS, J. – STONES, A. eds. 1992: *The Codex Calixtinus and the Shrine of St. James. Jakobus-Studien 3*. Tübingen.
- WINSTON-ALLEN, A. 1997: *Stories of the Rose. The Making of Rosary in Middle Ages*. Pennsylvania State University Press.
- WINTER, Z. 1892: *Kulturní obraz českých měst I, II*. Praha.
- WINTER, Z. 1893: *Dějiny kroje v zemích českých: Od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha.
- WITTSTOCK, J. 1982: *Pilgerzeichen und andere Wallfahrtsdevotionalien in Norddeutschland*. In: *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt, Katalog Bremen*. Bremen: Das Landesmuseum, 193–200.
- WITTSTOCK, J. 1984: *Pilgerzeichen in Lübeck – Alte und neue Funde*, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kunstgeschichte* 8, 15–21.
- WITTSTOCK, J. 1998: *Der Bremer Pilgerzeichen-Fund*. In: Herbers, K. – Pötzel, R. (eds.), *Der Jakobus-Kult in „Kunst“ und „Literatur“*, *Jakobus-Studien 9*. Tübingen, 85–107.
- WOLLGAST, S. 1992: *Zum Tod im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Berlin.
- WOLLMAN, F. 1920: *Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské*, *Národopisný věstník československý* 14/1, 2, 1–16, 1–57.
- WOLLMAN, F. 1921: *Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské*, *Národopisný věstník československý* 15, 1–58.
- WOLLMAN, F. 1923: *Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské*, *Národopisný věstník československý* 16, 80–96, 113–149.
- WOLLMAN, F. 1925: *Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské*, *Národopisný věstník československý* 18, 133–169.
- WOLNY, G. 1856: *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften, Abtheilung 2: Brüner Diocese, Band 1*. Brünn.
- WORPOLE, K. 2003: *Last Landscapes: The Architecture of the Cemetery in the West*. London.
- WYRWA, A. M. 2009: *Święty Jakub Apostoł. Malakologiczne i historyczne ślady peregrynacji z ziem polskich do Santiago de Compostela*. Lednica–Poznań.
- YEOMAN, P. 1999: *Pilgrimage in medieval Scotland*. London.
- ZAPLETALOVÁ, D. 2006: *Staré Brno a brněnská předlokační aglomerace*, *Archeologické rozhledy LVIII*, 758–771.
- ZAPLETALOVÁ, D. 2009: *Starobrněnské pravobřežní Svratky v raném středověku*. In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (eds.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana. Supplementum 2*. Brno: Masarykova univerzita, 192–210.
- ZAPLETALOVÁ, D. – PEŠKA, M. 2005: *Nové poznatky ke starobrněnskému kostelu sv. Prokopa a jeho okolí. Příspěvek k historické topografii Starého Brna, Brno v minulosti a dnes* 18, 529–555, 674–686.
- ZATLOUKAL, P. 2006: *Brněnská architektura 1815–1915. Průvodce*. Brno.
- ZAWADZKA-ANTOSIK, B. 1973: *Pochówki dzieci w naczyaniach glinianych*, *Wiadomości Archeologiczne* 38, 365–369.
- ZÍBRT, Č. 1892: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha.
- ZUBER, R. 1987: *Osudy moravské církve v 18. století*. Praha.
- ZŮBEK, A. 2002: *Středověké přezky v brněnských nálezech*, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity M 7*, 123–153.
- ZŮBEK, A. 2003: *Brno. Běhounská (havárie vody). Nálezová zpráva č. 50/03 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.*
- ZŮBEK, A. 2004a: *Brno – blok 40 (Sanace brněnského podzemí). Nálezová zpráva č. 21/04 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.*
- ZŮBEK, A. 2004b: *Brno – blok 49 (Sanace brněnského podzemí). Nálezová zpráva č. 15/04 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o. p. s.*
- ZŮBEK, A. 2013: *Nález svatojakubské mušle ze středověkého hřbitova při kostele sv. Jakuba v Brně*, *Archeologické rozhledy LXV*, 401–404.
- ŽIVNÝ, M. 2004: *Mince v hrobech jako odraz sociální a duchovní kultury na Moravě v 11. a 12. století*. Brno. Rigorózní práce. Masarykova univerzita. Přírodověcká fakulta. Ústav antropologie.
- ŽIVNÝ, M. 2005: *Pohřební ritus na Moravě v 11.–15. století ve středoevropském kontextu Brno*. Disertační práce. Masarykova univerzita. Přírodověcká fakulta. Ústav antropologie.
- ŽIVNÝ, M. 2010: *Antropologické zpracování lidských kosterních pozůstatků ze hřbitova u kostela sv. Jakuba v Brně. Výsledky paleodemografické a osteometrické analýzy*. Brno.
- ŽIVNÝ, M. 2011: *Katalog antropologicky zkoumaných kosterních pozůstatků ze hřbitova u kostela sv. Jakuba v Brně*. Brno.

Seznam zkratek

al.	alii (latinsky)
AMB	Archiv města Brna
apod.	a podobně
ArchB	Archaiia Brno, o.p.s.
CDB	Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae
CDM	Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae
č.	číslo
ed.	editoval
eds.	editovali
inv.	inventární
ks	kus
max.	maximální
MuMB	Muzeum města Brna
např.	například
obr.	obrázek
o. p. s.	obecně prospěšná společnost
pozn.	poznámka
sign.	signatura
s. j.	stratigrafická jednotka
s. s. j.	svazek stratigrafických jednotek

RESUMÉ

I. Historical and topographical context

I.1 Burials on the territory of historical Brno and its outskirts in medieval and modern times

The problem of burials on the territory of historical Brno and its outskirts in medieval and modern times was not yet treated in a comprehensive way. In the historical perspective it was paid only marginal attention. In comprehensive works on the history of Brno we mostly find only brief mentions of cemeteries. The contribution of historical sources concerning the given topic, mainly those for the early medieval period, is almost zero. The situation turned better from the 13th and mainly the 14th century on, as the number of sources began to increase. However, the sources are mostly limited to only brief mentions of churches, cemeteries, parishes, etc. They were not yet summarized in any comprehensive study, but were only used individually in partial works. Historiography owes much to mainly the Modern Times with their relatively high volume of sources.

From the earliest period of the 6th–8th centuries on the territory of interest we do not yet know any clear evidence of burial activities. A matter of question is the settlement structure in that region. Settlement activities of this period, however, were unquestionably evidenced in the area of Spálená Street. It is well possible that the increasing number of excavations in the given area will eventually reveal the relevant cemeteries as well. From the period of the 9th–10th centuries we know two burial grounds. One of them was situated on the right bank of the river Svatka in what is now the area of Monastery of Brothers Hospitallers of St. John of God at the eastern side of Vídeňská Street (11 graves unearthed). Remnants of the other cemetery are probably represented by 4 graves discovered in the area north of Starobrněnská Street. An isolated grave, which can be dated to this period, was also unearthed during excavations in the Old Brno Monastery in the Mendlovo Square. This grave may have been part of another cemetery. It existed here in the subsequent period of the 11th–12th centuries and was laid out around a rotunda, whose origins are dated to the turn between 10th and 11th centuries. The excavation was not yet sufficiently analysed and evaluated. Another burial ground with a rotunda was localised on the right bank of the river Svatka at the western side of Vídeňská Street. 300 burials were recovered so far. 24 individuals buried near the first building phase of St. Peter's Church also are dated to the second half of the 12th century through to beginning of the 13th century.

The situation changed fundamentally in the 13th century. The town of Brno was founded and developed further as a central and decisive element in the region. A stable parish network also began to form. The number of inhabitants grew quickly, which was initially influenced to a certain extent by the inflow of foreign colonists. The town core was divided into two parish districts. The southern part was administered by the Church of St. Peter, where the central parish cemetery was situated. Burials have been conducted for a certain time near the Church of St. Michael in the Dominikánské Square, which became filial of St. Peter's Church. The northern part of the town was under jurisdiction of St. James' Church, which was surrounded by the parish cemetery. Some burghers may have been buried in monasteries, which were included in the urban area (Dominican, Minorite, Herburgian). Some of the suburbs also were divided among the St. James' and St. Peter's parishes. A small Church of St. Martin in an old settlement, which became part of the first suburban quarter, had parish right. A cemetery existed near this church. Medieval Jewish cemetery also was situated in this suburb. In medieval times, people were also buried in front of the St. Thomas' Church. This fact was proved by archaeological excavations in 2009 and 2010. St. Thomas was a monastic church built together with Augustinian Monastery in the 2nd half of the 14th century on the territory of the fourth suburban quarter, which was separated by the town walls from the adjacent parish district of the St. James' Church. The suburban settlements, which were not included in Brno municipal registers, often had their own parish church with adjacent cemetery. In Old Brno it was Church of Our Lady standing in the place of former rotunda in the area of Old Brno Monastery. There also was the Church of St. Procopius in what is now the Křížová Street, whose parish rights devolved upon the Church of St. Wenceslas near the Vojtova Street in 1314. The settlement on the so-called Provaznický Hill near the Pekařská Street was administered by the Church of All Saints. Burials were also conducted in the areas of suburban monasteries. Hospitals also had their cemeteries (St. Stephen in Křenová Street, St. Spirit in Pekařská Street and hospital at the Monastery of Cistercian Nuns in Old Brno).

In 1850, a new town cemetery was founded in the area of what is now Zemský dům (Moravian Diet House) in the Žerotínovo Square. The town council was forced to build it for capacity reasons. Adjacent to this building was the Chapel of Our Lady of Good Help. Burials have been conducted here until as late as 1785. At that time, by order of imperial edicts, all cemeteries existing inside the town also ceased to be used. A new large cemetery was founded north of what is now the Antonínská Street. It served its purpose until the Central

Cemetery in Brno was founded in 1883, which assumed its role and is still in operation today.

I.2 Brief history of St. James' cemetery

The cemetery which once existed in the area of what is now the Jakubské Square, was tightly connected with Church of St. James. This church counts among the oldest shrines in Brno. The exact date of its founding is not known, but the origin can be dated to the period 1201–1222. The church was founded during the reign of the Moravian Margrave Vladislav Henry, who died in 1222, and was consecrated by Bishop Robert of Olomouc, who assumed the office in 1201. The church was first mentioned in 1228. At that time, Ottokar I of Bohemia gave the church's patronage to the Monastery of Cistercian Nuns in Oslavany. All parish rights were confirmed to the church by Bishop of Olomouc in 1231.

The church and the cemetery were thus already founded at the beginning of the town constitution process. They served foreign colonists who settled down in future northern part of the town. The settlement in the southern part was associated with the Church of St. Peter and its filial shrine St. Michael, and followed an earlier village. The colonists were of various nationality. Most of them probably came from German speaking countries, maybe mostly from Austria. The sources also mention "*Gallici and Romani*". Since they did not understand neither Czech nor German, the bishop established a priest to confess and hold the church services. For this purpose served the Chapel of St. Nicholas. It was filial of the St. James' Church and had no right of burial.

After constitution of the town, the Church of St. James administered its northern part. The southern part was under jurisdiction of St. Peter's Church. In the 13th century, a dispute was in progress about the parish borders. The dispute was solved in 1293 by Abbot Konrad, who on the authority of Bishop of Olomouc carried out a demarcation ride. Discrepancies and rivalry among parishes persisted in the following centuries as well. To the St. James' parish belonged the inhabitants of Běhounská and Veselá quarters and a part of the population from Měnínská and maybe even Brněnská quarters. At the end of the 16th century, in consequence of an overall decline of St. Peter's Chapter (and maybe also a temporary dissolution of the parish), the whole town with most of the suburbs passed under administration of St. James' parish. The church cemetery of St. James thus became the largest and central cemetery in the town of Brno. A sort of turning point in the development of the cemetery came with the year 1580 when a new town cemetery was founded. It was rather intended for the poor inhabitants, whereas wealthier burghers and personalities

connected with the parish church were still buried in the St. James' cemetery. Disputes occurred in association with burials of protestants in the cemetery. They culminated at the beginning of the 17th century, but were soon definitely solved by the recatholisation process following the Battle of White Mountain.

The St. James' cemetery served its purpose until the end of the 18th century. Burial activity was cancelled on 20 February 1785 by order of an imperial edict from February 20th and 21st, 1784, which declared a ban upon burials in built-up urban area. The town council decided about further use of the cemetery in 1787. The cemetery area including the accessory features were put up for auctions, which have taken place in 1788 and 1789. The area thus definitely devolved upon the secular utility sphere.

I.3 Topographic position of the cemetery inside the town

The St. James' Church with cemetery were situated in the northern part of the town, not very far (about 70 m) from the northern segment of the town wall. The church was placed between two roads, which connected the Lower market (Dolní trh) with town walls and thereby with surrounding world. Lower market (today náměstí Svobody/Liberty Square) became the main marketplace in the northern part of the town. In its north-western corner began the Veselá Street (today Česká Street), which ran about 110 m west of the St. James' Church and ended in a town gate called Veselá. From the north-western corner of Lower market ran out the Běhounská Street, whose one part was at least from the 17th century delimited on the western side by the perimeter wall of St. James' cemetery. The street continued towards the Běhounská gate. The lines of both of the above-mentioned streets were formed by buildings on individual adjacent town plots. The streets were interlinked by a connecting road in immediate neighbourhood, north of the St. James' Church. It was named Za kostelem sv. Jakuba ("behind the Church of St. James"). Among buildings along its northern side also was the St. James' presbytery with a garden. The presbytery grounds extended to as far as the town wall. The church and the cemetery were connected with the Lower market by the Hřbitovní Street, which already does not exist today. The church was situated about 100 m from the marketplace. From the 14th century at the latest, the town core was divided into four districts (quarters). The cemetery was placed in the Běhounská quarter at the border to Veselá quarter.

I.4 Geomorphological conditions in the area and their development before the emergence of St. James' cemetery

The present-day terrain configuration in the area where once was the St. James' cemetery corresponds in general to geomorphological situation at that time. The church and the cemetery were laid out in an area which sloped moderately down from the north and northwest to the east and southeast towards the river Ponávka. In southern direction, the terrain sloped down to probably a "water-bearing depression", which extended from the west to the east across the northern part of the náměstí Svobody Square. The uppermost part of geological subsoil consists of a soil horizon (topsoil), which rests upon a loess drift. Loess is deposited on Tertiary sediments composed of calcareous marlstones (in this region they are called "tégly").

Unlike the southern part of the town, it was a location less suitable for settlement. The area was not intensively occupied until the arrival of foreign colonists in the 13th century. Evidence of older medieval use of this area is absent. Recent archaeological research yielded sporadic evidence of prehistoric settlement activity which, however, probably was not really distinct. A total of five pits were documented, extending in the southern and south-eastern neighbourhood of present-day church. The fill of only one of these pits yielded datable material, namely sparse fragments of ceramic vessels. They can be classed with the Velatice phase of Middle-Danube Urnfield Culture. The above-mentioned pit probably represented the relic of a storage pit. Skeletal remains of an individual aged under 18/20 years, of undetermined sex, were scattered in non-anatomic position over the bottom of this pit.

II. Archaeological evidence

Until 2013, 34 archaeological actions were undertaken in the area of former St. James' cemetery in Brno and in its immediate neighbourhood. All of them but two were conducted by the company Archaia Brno. Apart from one exception, they represented development-led rescue excavations. Building encroachments on the terrain had various parameters, from small-scale digs (test pits, reconstruction of civil engineering networks) over linear constructions (civil engineering networks) through to vast areas (reconstruction of road surface). The excavations were mostly carried out in parallel with building works. Only the excavation of trench D5 within action No. A055/2001 exhibited some characteristics of systematic monitoring research. About a systematic excavation of the cemetery

we can only speak in a sense that as good as all of the ground encroachments carried out have been monitored.

A great deal of knowledge was obtained. Many other pieces of knowledge, however, still remain unused. A problem in this regard also consisted in the existence of the cemetery. Funerary activities caused a continuous "erasure" of important information. Distinct encroachments on archaeological evidence were induced by the subsequent development of the area after abolition of the cemetery. The terrain was modified, new buildings arose at the perimeter of the cemetery, and in the western part the Rašínova Street was laid out and built. Archaeological contexts were repeatedly destroyed by construction of civil engineering networks and by changes of road surface. This all has taken place during the whole 19th century and the most part of the 20th century without any professional archaeological documentation. This unfavourable situation did not change until after 1989.

III. Results of research on a cemetery complex

III.1 St. James' sacred precinct and its features

The St. James' sacred precinct covered a considerable area in the northern part of the then town. Its central feature was the church. The most extensive part was represented by the cemetery which was situated around the church. In medieval times, the area of the cemetery included at least five chapels, which we know from written sources (St. Maurice, Corpus Christi, St. Dorothea, Eleven Thousand Virgins, Annunciation). In later times, a funerary chapel of Louis Raduit de Souches was annexed to the church. An unspecified building feature – "Totenkapelle" (Chapel of the Dead) is mentioned in the mid-18th century. In a plan showing the neighbourhood of the St. James' Church at the end of the 18th century we can see in the south-western corner of the cemetery a building designated as "Beinhaus" (ossuary). The sacred precinct also included the presbytery. In literary sources it is mentioned to have been placed in the northern neighbourhood of the church. East of the presbytery extended a parish garden to as far as the town wall. Sources also inform us about the existence of a parish school. The area of the precinct has gradually been extended, mostly due to extension of the cemetery. The nearby houses and plots were also mentioned to have built or maintained chapels and altar prebends. A house in the western neighbourhood of the presbytery was purchased to accommodate the St. James' chaplains.

III.2 Topographic demarcation of the cemetery and its development

From an archaeological perspective, the period of existence of the cemetery was in principle beyond doubt. It can be supposed that burials were conducted here since the beginning of settlement in this part of the town, which has been associated with the arrival of foreign colonists. The cemetery was connected with the parish church of St. James, whose origin can be dated to the interval 1201–1222. Funerary activities were terminated in 1785.

Based on results of archaeological excavations, it was possible to distinguish three main building phases of the St. James' Church. The knowledge obtained allows to conclude that each of these phases was connected with important changes in spatial layout of the sacred precinct (above all the cemetery) and its surroundings.

Before the build-up of the earliest documented construction phase of the church, at this place existed an area enclosed by a ditch and a palisade or fence. This area could not yet be clearly interpreted. It is well possible that it was an older building structure from the time before the arrival of colonists. However, the variant that this area was built by the colonists seems to be more likely. It was probably a demarcation of the sacred precinct in the initial phase of settlement. Such an enclosed cemetery, however, must have been related to some other shrine which would have preceded the above-mentioned church.

The enclosure was abolished later, and the construction of the first church probably caused changes in the nearby built-up area and induced the subsequent stabilisation of the urbanisation scheme of the sacred precinct and its surroundings, which underwent partial transformation. The cemetery surrounded the church on the western, southern and eastern sides. In the north there was a public road which made the sacred precinct accessible from the Česká (Veselá) Street and probably also from the Běhounská Street already. In the south, the sacred precinct was connected with Lower market through a street which was known later as Hřbitovní. The cemetery was delimited by the surrounding built-up area. The church took up an area of 900 m², the burial ground around the church can be reconstructed to 2050 m².

Significant changes were connected with the second building phase of the church, probably at the end of the 13th century or at the beginning of the 14th century. This phase involved distinct extension of the previous church which was demolished. It may have been a planned conceptual solution which intended to buy out the plots in the surrounding area to create sufficient place for the build-up of a new church with adjacent cemetery. The need for extension of the cemetery,

caused by the increasing number of deceased, may have been a parallel factor which made the community undertake this step. The cemetery also had to be extended due to reduction of the original area by the build-up of a larger church. Probably it was a relatively fast, one-time realisation. The cemetery was extended in western and eastern direction. Burials were also conducted north of the church, in an area cleared by shifting the church in southern direction. However, despite extensions, the burial ground soon encountered a lack of space. Therefore another plots had been acquired. The purchase of town plots is mentioned in written sources for the years 1348 and 1350. Probably it was the built-up area in the south-western neighbourhood of the church, at the western side of the Hřbitovní Street. This extension was proved by archaeological evidence. The cemetery was still delimited by the built-up area. In the north, however, it was probably separated by some kind of enclosure from the Za kostelem sv. Jakuba Street ("behind the St. James' Church"). The church took up an area of 1560 m², the burial ground around the church can be reconstructed to 4240 m².

The build-up of the present-day church, according to written sources, started before the mid-15th century. Archaeological research has attested that it was built more or less on the foundations of its predecessor, the extension of the area was not very distinct. The western and southern borders of the cemetery, delimited by the built-up area, remained unchanged. The burial ground was extended in the east by inclusion of a plot in the south-eastern corner of where is now the square. If not earlier, in this phase definitely declined the built-up area in the Běhounská Street behind the church choir. Only a town plot in the north-eastern corner of present-day square was preserved, which turned into the base of the St. James masons' guild. The cemetery was separated from the Běhounská Street by a walled enclosure. The same wall probably also separated the cemetery from the Za kostelem sv. Jakuba Street in the north. In the 17th century at the latest, in connection with build-up of the Liechtenstein palace, some of the plots in the south-western part of the cemetery devolved back upon the secular sphere. After the above-mentioned changes, the main features in the relationship between the sacred precinct and the surrounding built-up area became stabilised and remained preserved until as late as the abolition of the cemetery at the end of the 18th century. The situation is reflected in pictorial documents from the 2nd half of the 17th century and is captured in the first plan of the cemetery and its surroundings from the late 18th century. The church took up an area of 1840 m², the burial ground around the church can be reconstructed to 4090 m².

After abolition of the cemetery in 1785, the relevant plots were relatively soon transformed to serve secular purposes. The plots in the south-western part were sold by auction to private hands and were built up. The most part of the cemetery area around the church turned into public space – since 1867 the Jakubské Square. A distinct encroachment on the spatial layout of the area was the build-up of Liechtensteinova (today Rašínova) Street at the turn between the 19th and 20th centuries. It took up the western part of the square and made it accessible in the north-southern direction. In the early 20th century, the buildings on the plot of former St. James masons' guild were demolished. The original houses along the Jakubské Square have been replaced by new houses in the late 19th and early 20th centuries. From the sacred precinct only the St. James' Church was left. The old presbytery, which was demolished during the build-up of Liechtensteinova Street, was transferred to a new building in the western neighbourhood (today Jakubská 11/Rašínova 5).

III.3 Appearance of the cemetery

The question of how the cemetery was delimited towards urban development could not be answered by archaeological research. Despite this fact we must suppose here an enclosure. However, it is well possible that the cemetery enclosure, at least in several segments, was substituted by the enclosures of individual town plots. Archaeological excavations only partially revealed the foundations and verified the course of the cemetery wall at the Běhounská Street. This street probably delimited the cemetery since the 16th century.

Judging from literary sources, the cemetery included 5 chapels which were built within the interval from the mid-14th century to as late as the 1st third of the 15th century. Exact location is only known with Chapel of St. Maurice, which was situated northwest of the church facade at the Za kostelem sv. Jakuba (later Farní) Street. Three chapels are said to have been annexed to the church: Eleven Thousand Virgins, Annunciation and Corpus Christi, the last mentioned probably connected with Chapel of St. Dorothea. It is possible to identify these chapels with three buildings, whose foundations were unearthed during archaeological excavations. They were associated with the second building phase of the church, or annexed to the church respectively. The Chapel of St. Maurice was proved to have been built on former town plot. It can possibly be identified with Hainczmann's house. Provost Hainczmann gave up his house in 1340 to let it transform into a chapel, whose consecration we do not know. More likely, however, seems to be that the Chapel of St. Maurice was built parallel to construction of the second building

phase of the church and at the time of Hainczmann's donation it was already standing. His house thus probably must be sought at some other place.

Ossuaries as free-standing aboveground buildings were not attested by archaeological excavations in the St-James' cemetery. In a late 18th century plan, a feature referred to as "*Beinhaus*" is depicted in the south-western corner of the cemetery near the rear wing of the Liechtenstein palace. This area was partly touched by archaeological excavation, which did not identify here remnants of any distinct constructions associated with an ossuary. It may have been a building of light construction. This might be indicated by the fact that the ossuary in the above-mentioned plan is coloured lighter than the other buildings. Also, little is known about the structure designated as "*Totenkapelle*", which is mentioned in mid-18th century sources in connection with construction of subterranean ossuaries southwest of the church. Archaeological research confirmed that these spaces were interconnected with a crypt under the western part of the church nave, which also has been used for deposition of skeletal remains. Ossuary was also found under the Chapel of St. Maurice. The custom of depositing bones in dug out pits, which is known from other localities, was not indisputably confirmed. Only a single dug out pit was identified near the southern church wall; it might be interpreted as an ossuary pit. However, it also might have been a modern feature.

The basic equipment of a cemetery certainly comprised a cross and eternal light which is mentioned in sources. Nevertheless, none of the contexts documented can be associated with any of these features. Only at the south-eastern wall of the church choir there were foundations of a cross which can be seen in 19th century pictures. The masonry at the north-eastern wall can be associated with a smaller cross or an external altar. Unspecified segments of foundation walls were identified southwest of the entrance tower and southwest of the choir. Archaeological excavations proved that the cemetery area has been used for other than funerary purposes as well. Several digging activities were detected. Their purpose, however, could not be identified. An unspecified wooden or timber-and-clay building may have been annexed for some time to the northern wall of the second building phase of the church.

Archaeological excavations did not reveal much about possible subdivision of the cemetery area. The secluded place delimited by the western church wall and the southern wall of the entrance tower may have been enclosed for some time. Possible functional subdivision of the cemetery area could not be proved and reconstructed. The only evident fact probably is the tendency to bury as closely as possible to church

walls. The terrain modifications in the cemetery area also remained unknown.

Indisputable evidence is known of a gradual raising of the ground surface in the cemetery. The excavation trenches along the church walls proved an increase in height of 1 m until the build-up of the present-day church. This increase already included the oldest activities associated with demarcation of the sacred precinct. We must also take into account the volume of skeletal remains, and the terrain mass was probably also raised by continuous “loosening” of soil induced by grave digging. The terrain may have also been raised by levelling the soil dug up from trenches for foundation walls of both documented building phases of the church, chapels and other buildings. The ground surface has been raised in the following period as well. It can be supposed that this activity mostly was intentional, related to construction of the church. The reason may have consisted in the effort to level the cemetery area to be as high as the church floor. Its surface is essentially the same as the ground surface which was reached until then at the western facade of the church. Raising of the surface should mainly have levelled the terrain sloping down towards the southeast in the area south of the church and near its end. The increase in height at the entrance near the sanctuary was reconstructed to about 1 m. Maximum increase can logically be supposed in the south-eastern corner of the cemetery, where the entrance from Běhounská Street was built. The raised ground leaned here against the cemetery wall. It cannot be clearly decided whether the earth dug up during building works sufficed for raising the ground, or whether it had to be brought from some other place. The surface was levelled to the present form during terrain modifications in the 19th century.

IV. Results of research on funerary aspects of a cemetery

IV.1 Parameters of the studied group of buried individuals

The excavations of St. James' cemetery gradually yielded an assemblage of 2162 primary burials. They were divided into 11 groups according to dating possibilities. The period of the 13th–15th centuries comprised 420 individuals. 262 burials indisputably fall within the subsequent period, which is associated with the present-day church. The other individuals could not be classified with regard to these two periods. Many burials remained undated. It can be supposed that the

most burials of group C come from the period until the end of the 16th century. A considerable part of modern burials were removed during terrain modifications in the area after abolition of the cemetery. The question is to what extent the burial activity at St. James was limited after the new cemetery in front of Veselá gate was founded in 1850.

IV.2 Burial rites

The total number of 2162 individuals found on site were buried in 1919 graves. Among them were 1826 single burials. Examples where the buried individuals shared the same grave pit with others were detected in 15.54 % of all cases. Multiple burials represented 4.85 % of all graves. Among them were graves containing two (64), three (17), four (3) and five individuals (3). In all of them we can suppose that the deceased were deposited in the grave pit during a single funeral ceremony. The combinations of sex and age as well as the position of individuals in a grave were varied. So-called coffin births might be present in at least four cases. The interpretational possibilities are limited by incomplete results of anthropological analyses.

130 burials were part of another funerary activities. One of them was only explored in a segment (at least 6 individuals). Two graves can be classified as “family” tombs (in one case 2 adults and 4 children, in the other 2 adults and 7 children). A rectangular pit sized 1.85 × 1.10 m can be classified as a “standard” collective grave, which was probably intended for a quick burial of 14 individuals. Collective burial was also identified with a shaft-like pit (2 × 1.80 m) containing skeletal remains of 22 individuals. Archaeological excavation, however, did not reach the bottom of the pit. The total number of buried individuals thus remained unknown. Perhaps it might have been an “open pit” where the burials have been performed continuously. Anyway, the individuals in both of the above-mentioned collective graves were buried properly, following the relevant rites; deviations only occurred in orientation. The contexts can be associated with the third building phase of the church. The first context was situated at a distance of 6 m from the northern church wall, the other was found at the same distance southeast of the choir. Of specific nature is the context near the south-western corner of the church, which represents a cellar (2.50 × 2 m, depth 2.50 m) belonging to the bought-out buildings in the neighbourhood of the medieval church; the cellar was probably used for a quick burial of victims of an infectious disease. Afterwards it still served for “ordinary” burials. A total of 72 individuals were recovered.

From among 11 burials which were classified as non-ritual (0.51 %), 7 were part of the above-mentioned activity. The

position of relevant skeletal remains indicated impious disposal. This was most evident in an individual who rested in prone position with extremities “spread apart”. A child also was found in prone position, and an individual rested in right-sided strongly crouched position. The situation with three non-ritual burials, which were found outside of this activity, was not entirely clear. The last individual rested in prone position and was maybe “squeezed” into the pit.

The documentation of skeletal remains in non-primary positions was not paid much attention during archaeological excavations. But it is true that the vast majority of these remains were found in solitary positions. In most of the bones, which were found during excavation of individual burials, it often was not possible to decide objectively whether they were indeed laid into the grave together with the deceased person, or whether they landed in the given positions as a result of digging out the other grave pits. In contexts where the bones were classified as a part of the fill of the grave pit it mostly was not possible to find any evidence that the bones should have been deposited in a pious way. Some examples rather indicated “careless” throwing of bones into the pit together with shovelled-out soil. A context was documented, where the digging out of the grave pit intruded on at least one burial. At least a part of its skeletal remains still must have been connected by ligaments. These bones were deposited near the wall of the grave pit on the right side of the new burial. The other bones were thrown into the grave during its backfilling.

Several examples of non-standard funerary practices were documented. An indisputable example was the burial of a female aged 20–35 years. She was deposited in a ritual position. Her thighs, however, were weighted by two stones. Such cases are usually connected with the effort to prevent the dead (revenants) from returning to the world of the living. Two burials of adult individuals had a tibia laid across their neck. This phenomenon was not accidental. The documented situation in at least one of these individuals clearly proved that the bone was laid into the grave intentionally. The question is what did this measure mean. Similar example was represented by the burial of an adult individual, who had a tibia laid across the thighs near the pelvis. The other tibia was placed between the legs of the deceased individual. A non-standard way of burial occurred in a twin grave of a male and a female who were buried hugging each other. The graves also contained various objects with symbolic or magical meaning. The orientation of several burials in the E–W direction might be associated with non-standard funerary practices.

Standard ritual burials were mostly deposited in supine position, which was indisputably proved in 1591 cases and

can reasonably be supposed with another 533 individuals. In 19 cases, the head was slightly turned to the right or left side (in some individuals it probably was caused secondarily). Seven individuals were buried lying on their side, left (4 cases) or right (3 cases). This way of burial was identified with 5 adults (two of them anthropologically determined: male and female) and 2 small children.

The position of the skull could not be determined in 1349 out of 2151 ritual burials. The skull was mostly found lying on its back. The same can be supposed with another 171 burials. The position of the skull in 8 burials, where the occipital bone was turned upwards, might indicate that the head of the deceased individual rested on a pad or was leaning against the wall of the grave pit. The skulls of another burials also rested on the occipital bone but were deflected to the left (89 cases) or the right side (87 cases). In 55 burials, the skull was deposited on the left side, in 39 burials on the right side. This naturally concerned all skeletal remains deposited on the side (7 cases). Many of the above-mentioned deflections may have been caused by decomposition processes.

The position of upper limbs was varied. Mutual position of both arms could only be assessed in 547 burials. 78 basic variants were distinguished. They were not primarily associated with sex or age of the individuals buried. In certain regard it can be said that the position of arms stretched along the body gradually lost its dominance. A turning point must probably have occurred between medieval and modern times. Most of the burials connected with the third building phase of the church already had the hands laid on the body of the deceased individuals. However, the position of arms laid along the body still occurs as well. And vice versa, in the earliest period also occur burials with hands lying on the body. During the whole period we can detect combinations of one arm stretched along and the other laid on the body. The most part of the burial period (mainly the 14th–16th centuries) typically exhibits a considerable variability of positions of the upper limbs.

The position of lower limbs, already with regard to their physiognomy, was not so varied. Mutual position of both legs could only be assessed in 810 burials. 14 basic variants were recorded. The stretched position of legs, from a parallel position through to the variant with ankles laid one beside the other, was clearly dominant. The legs were crossed in 14 cases. In several individuals (in supine position), the legs were flexed and laid to the side. The variants of deposition of lower limbs were not primarily associated with sex or age of the individuals buried (except the “foetal” position with strongly crouched legs, or legs spread apart). They occurred simultaneously during the whole burial period.

The orientation of graves in the W–E direction was clearly dominant: 1871 cases (87.15 %); among them 253 with “small” question mark, 235 with moderate deflection to the SW–NE direction, and 99 slightly deflected towards NW–SE. These small deviations most probably had not any more significant meaning. A more distinct shift was observed in 227 cases, among them 138 in the SW–NE and 89 in the NW–SE direction. The former deflections (above all SW–NE) were represented by 30 individuals buried radially around the church choir. The reason for the other orientations was not clarified by archaeological research. No obstacles were recorded which could have caused such a deflected orientation. The graves with SW–NE and NW–SE deflections did not form any distinct spatial accumulations. The deflected graves are not chronologically limited, either; they occur during the whole period of burial activities. Both males and females have been buried in this way. Four individuals were oriented in the E–W direction. Among them were two newborns and one adult female. One burial could not be completely anthropologically determined, but it was an adult individual. The burial was discovered in the southern part of the cemetery and was not accurately dated. Skeletal remains were considerably damaged and it is well possible that they were secondarily redeposited. The other deviations were connected with non-standard funerary practices (mainly collective graves). The orientation towards S–N or N–S was almost exclusively associated with children (12 cases).

We can conclude that during the whole burial period in the St. James' cemetery, the dominant orientation of graves followed the longitudinal axis of the church, that is, the W–E direction with smaller or bigger deflections towards SW–NE and NW–SE. The appearance of the cemetery in 1784, however, shows an entirely different picture. The graves near the cemetery wall are oriented towards its front (N–S, E–W). Graves in the area south of the church are prevalingly oriented towards S–N. This phenomenon could not be verified, because the most recent layer of burials was removed during terrain modifications in the 19th century.

Funerary equipment, whether ritual or non-ritual, was detected with 172 individuals buried in the St. James' cemetery. This represents 7.96 % out of the total number of 2162 burials. The assemblage also contains coins and semi-finished silver goods. Their belonging to funerary equipment can be disputable. The low number of grave goods detected might mainly be caused by terrain conditions which are unfavourable with regard to preservation of objects from less durable organic materials. The vast majority of the grave goods found were made of metal (iron, copper alloys, silver and gold). We must also take into consideration the degree of preservation

of skeletal remains. Most objects were namely found in the area of axial skeleton and skull. In 873 individuals, the trunk was either strongly damaged or absent at all. This represents 40.58 % of the total number of 2162 burials. The skull was absent in 1278 individuals (59.11 %). Neither the axial skeleton nor the skull were preserved in 746 individuals (34.51 %).

Most frequent finds were metal cloth clasps. 76 burials contained hook eye closures, buckles were found with 33 burials and pins with 13 burials. Among the grave goods also were personal sacred objects, above all fragments of prayer beads, crosses, medallions. A find which is unique (in funerary context) in our country is a pilgrim badge represented by the so-called scallop shell of St. James. Objects with symbolical meaning also were found. Among them mainly were coins (in 3 individuals in the mouth). The semi-finished silver goods found may have fulfilled a similar function as a sort of “substitute”. Articles of daily use (knife, one pair of shears, 2 sharpeners, spindle whorl and a dice) occurred sporadically. Jewellery was represented by only three finger rings and the category of weapons by a single rapier. Among the finds also were some fragments of objects, mainly from metal, which could not be interpreted in detail. We can associate them most probably with clothing of the deceased.

Funerary equipment was only detected in 7 (1.67 %) out of the total number of 420 medieval burials. The occurrence of grave goods with modern burials (262 individuals of horizon C) was much more distinct (35.50 %). A simple comparison of results, however, would be quite misleading. The detected disproportion in devotional objects compared to larger collections from the other cemeteries can again be explained by limited burial activities in the 17th–18th centuries and by destruction of relevant burials.

In the St. James' cemetery, the dead were buried both without coffins and in the coffins. Wooden coffins can reasonably be supposed in 124 individuals, which represents 5.77 % of the total number of 2151 ritual burials. Taphonomic methods of detection of coffins based on dislocation of bones were not used within archaeological excavations in the St. James' cemetery. The additional revision of field documentation did not yield reliable results. The frequency of using coffins at that time thus remains a question of debate. The oldest indisputable evidence of coffins came from the late 13th or early 14th centuries. The major part of them were associated with the third building phase of the church. Coffin burials belonged to both adults (male, female) and children. The appearance of coffins can be addressed only marginally. Their size naturally was adapted to proportions of the dead. The shape of coffins in horizontal direction was rectangular or

slightly trapezoidal. The former variant perhaps was dominant in the early period. In vertical direction it rather might have been simple “chests” with perpendicular walls. The constructional elements were connected with or without nails. The material of coffins could not be identified. Metal components (handles, fittings) were not found.

Archaeological excavations revealed nothing about surface arrangement and marking of graves. The foundations of both later building phases of the church contained fragments of tombstones which, however, did not necessarily come from the cemetery. Relatively poor information was obtained about the grave pits themselves. The vast majority of them were destroyed in the past already. The preserved pits were in most cases approximately rectangular in plan, with rounded corners. Oval pits and pits with trapezoidal ground plan also were found. These trapezes, however, rather remind of rectangles. The corners mostly were rounded. The documented walls of grave pits were even and regular. Their course down to the bottom was vertical or moderately slanted. The bottoms were even, flat and straight. Tool marks were not found. A tendency was identified of an economical digging of the pits with regard to proportions of the deceased. Some bodies must have been laid into graves in immediate contact with grave walls. However, examples also occurred where the pit was “unnecessarily” large with regard to proportions of the deceased.

The depth of grave pits was varied. We can suppose that most of them were not deeper than 1 m. The depth between 0.50 to 0.80 m may have been a common standard. But there also were pits more than 1 m deep and possibly even considerably deeper (theoretically as deep as 2 m). Nevertheless, these pits could not be reliably proved. In many burials we must take into consideration relatively shallow graves, whose depth did not exceed some tens of centimetres.

V. Cemetery finds

The cemetery finds have often been limited to only the assemblage of finds acquired by excavation of graves. However, they can also be conceived on a wider scale, where grave goods represent one of their categories. Cemetery finds should theoretically comprise all objects found in the cemetery area. Among them also can be objects connected with equipment of the cemetery and individual buildings which were integral parts of the cemetery area (church, chapels, ossuary, crosses, altars, eternal light, etc.). It is also necessary to keep in mind that cemetery was not intended for only funerary purposes but fulfilled other functions as well. Their

realisation caused that the cemetery was furnished with various objects. Some of them may have landed here as a result of accidental phenomena, e.g. they may have been “lost” by people moving in the cemetery area.

As regards the finds in other than primary positions, it is often difficult to decide whether they were associated with operation of the cemetery. This problem is more distinct in cemeteries like St. James, which expanded into the built-up urban area. Many objects found in the fills of graves and cemetery layers can come from intruded settlement activities. If in some cemeteries an artificial raising of ground surface is supposed, then the objects naturally could have been distributed together with redeposited soil.

Grave goods can be divided into two basic categories. The first group represents intentional funerary equipment, the other comprises objects which are not directly related to the burial and landed in the graves by chance. Among them mainly are artefacts from higher levels of the fill of the grave pit. But here also we must take into consideration that some of the objects, as a result of special funerary practices, may have been thrown into the pit intentionally during its backfilling. The find context often does not allow to identify for sure whether or not an object was part of funerary equipment. This mainly concerns the long and intensively used medieval and modern cemeteries, where the grave pits are for the most part almost completely “erased”. Skeletal remains from various periods intermingle and the backfill of the one or another grave already cannot be distinguished. The objects acquired by immediate preparation of skeletal remains thus do not necessarily belong to the buried individual, but may have landed at their place during backfilling of the grave pit, or by digging out and backfilling some later graves.

The objects associated with burial can essentially be divided into three basic categories. Firstly, there are objects which might have been part of the original grave construction (e.g. connecting elements, nails, etc.). The second category comprises finds associated with construction of the burial container (coffin, etc.). The third category encompasses funerary equipment of buried individuals.

VI. Anthropological excursus

Anthropological research owes much to the St. James' cemetery. The extent and quality of processing of the anthropological material acquired are completely insufficient. The majority of rescue excavations did not have sufficient financial means to provide for an at least basic anthropological

analysis. It is a reflection of the relationship of investors and monument care authorities to the problem of rescue research (being aware that they concern human skeletal remains).

The first anthropological material from the St. James' cemetery which underwent analysis and evaluation was the assemblage of skeletal remains acquired during action No. A30/97. This material was treated within the scope of student research at the Department of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk University in Brno. The analysis comprises 75 individuals out of the total of 88 individuals recovered. The partial processing of large collections acquired during actions No. A055/2001 and A057/2003 was supported by a grant project of Czech Science Foundation. Within the first action, 94 out of 348 burials were analysed, within the second action 884 out of 1015 burials. However, only a basic anthropological research was conducted with the aim to acquire as many as possible primary demographic and osteometric data and carry out their internal analysis. The only archaeological excavation, which also included anthropological determination of excavated burials, was the action No. A086/2007. All of the 122 documented burials were analysed. We still miss any information about 588 buried individuals who were recovered within action No. A032/2011.

This is the state of analysis and evaluation of skeletal remains designated as proper burials on site. Another problem consists in processing of the other osteological material which was deposited in other than primary position. Voluminous assemblages were mainly obtained during actions No. A057/2003 and A032/2011. These collections still remain neglected by anthropologists. Redeposited skeletal remains of former burials were only analysed in the course of vacation of an ossuary in the premises of former crypt under the western quarter of the St. James' Church. But this was only an anthropological probing, within which the volume of 8 m³ of deposited bones were analysed and evaluated. The remaining mass of removed material (ca. 150 m³) was taken to the Central Cemetery in Brno and buried without any anthropological examination. The project by investor, sanctified by monument care authorities, did not take into consideration any more extensive analysis.

ARCHAIA
BRNO
o.p.s.